

ISSN 2637-2088

UNIVERZITET U ZENICI
FILOZOFSKI FAKULTET

ZBORNİK RADOVA

XVIII
2020.

**ZBORNİK RADOVA
FILOZOFSKOG FAKULTETA
UNIVERZITETA U ZENICI**

Zbornik izlazi jednom godišnje.

Izdavač
FILOZOFSKI FAKULTET UNIVERZITETA U ZENICI

Za izdavača
Memnuna Hasanica, dekan

Urednik
Alica Arnaut

Lektura
autori radova

UDK indeksi
Aras Borić

Redakcija
Bajramović Muris, Bikić Naida, Burgić Dževad, Ćaro Amer,
Ćurković Amela, Delibašić Esad, Džananović Mirza,
Mađarević Mirjana, Rizvić-Eminović Edina,
Skelić Dženan, Solak Edina

SADRŽAJ

BOSNISTIKA.....	5
Alica Arnaut, Nejla Kalabušić	
RAZGOVORNI FUNKCIONALNI STIL NA FORUMIMA.....	6
Esmeralda Mustafić	
SEMANTIČKI TIPOVI NEKONGRUEENTNOG ATRIBUTA U ADMINISTRATIVNOM FUNKCIONALNOM STILU	26
ANGLISTIKA.....	34
Melisa Bureković, Edina Rizvić-Eminović, Adnan Bujak	
STUDENTS' PERCEPTIONS OF ON-LINE ENGLISH CLASSES AT THE UNIVERSITY OF ZENICA DURING THE COVID-19 PANDEMIC	35
Dragan Mišković	
THE CONCEPTUAL METAPHOR "DISEASE IS WAR" AND ITS MAJOR MAPPINGS	47
GERMANISTIKA	54
Amela Ćurković	
NEOLOGISMEN UND CORONA	55
Patricija Orlić, Belma Polić	
PHRASEOLOGISMEN IN LEHRBÜCHERN FÜR DEUTSCH ALS FREMDSPRACHE	61
TURKOLOGIJA	76
Edina Solak, Mirza Bašić	
GRAMATIČKE I ZNAČENJSKE STRUKTURE DENOMINALNOGA DERIVACIJSKOG SUFIKSA -LIK U DJELU <i>DÎVÂNÜ LÛGÂTİ'T-TÛRK</i>	77
KULTUROLOGIJA	83
Esad Delibašić	
SOCIJALNI KONSTRUKTIVIZAM MORISA ALBVAŠA	84
Faruk Kozić	
ROPSTVO U 21. VIJEKU	95
Sead S. Fetahagić	
POJAVA AUTENTIČNE POPULARNE MUZIKE U SARAJEVU: DISKOGRAFIJA GRUPE INDEXI DO 1966...	111
HISTORIJA	129
Salih Jalimam, Mirza Džananović	
ŠTAMPARSKA I NOVINARSKA DJELATNOST U ZENICI U XX STOLJEĆU	130

Vernes Menzilović	
<i>PRILOG POZNAVANJU ODNOSA MUSLIMANA ŠIREG ZENIČKOG</i>	
<i>PODRUČJA (BISTRICA-NEMILA) PREMA DOGAĐAJIMA U DRUGOM SVJETSKOM RATU</i>	145
Elmin Fehrić	
GLAVNA OBILJEŽJA KULTURNOG ŽIVOTA ZAVIDOVIĆA U SOCIJALISTIČKOJ JUGOSLAVIJI	162
PEDAGOGIJA	176
Izet Pehlić, Nermin Tufekčić	
PERCEPCIJA KVALITETA ŠKOLSKOG ŽIVOTA UČENIKA U REDOVNOJ	
I ONLAJN NASTAVI U TOKU PANDEMIJE KORONAVIRUSA	177
Amina Pehlić, Aida Teljigović	
MOGUĆNOSTI PREVENCIJE GOVORNIH POREMEĆAJA U VRTIĆU	194
Estela Hadžikadunić, Vanesa Delalić	
PRIMJENA ELEMENTARNIH IGARA U NASTAVI SPORTA I TJELESNOG ODGOJA	203
PSIHOLOGIJA	215
Aldin Goletić	
POVEZANOST IZMEĐU OSOBINA LIČNOSTI I PSIHOLOŠKOG BLAGOSTANJA KOD ZATVORSKIH	
SLUŽBENIKA	216
MATEMATIKA	229
Safet Penjić, Almir Huskanović, Hermina Alajbegović	
KONSTRUKCIJE DVOSTRUKO REGULARNIH GRAFOVA (DRUGI DIO)	230

BOSNISTIKA

Dr. sc. Alica Arnaut
Nejla Kalabušić

RAZGOVORNI FUNKCIONALNI STIL NA FORUMIMA

Sažetak

Cilj rada je istražiti kojim se jezičkim sredstvima oblikuje razgovorni funkcionalni stil na internetskim forumima. Za lingvistiku su izuzetno zanimljiva sredstva pomoću kojih se odvija komunikacija na internetu kao potencijalnom izvoru jezičkih korpusa, a istraživanjem će se dobiti nova saznanja o jeziku i razgovornom stilu. Formalne odrednice razgovornog stila bit će iznesene po različitim nivoima (fonostilistički, morfolistički, leksikostilistički, sintaksostilistički i tekstostilistički) uz navode konkretnih primjera. Budući da se putem interneta omogućava jedna vrsta globalnog komuniciranja, istražiti će se i na koji način komunikacija putem internetskih foruma, i to onih na društvenoj mreži Facebook, utječe na jezičko izražavanje.

Ključne riječi: forum, komunikacija, razgovorni stil

O razgovornom stilu

Razgovorni funkcionalni stil samo je jedan dio funkcionalnoga raslojavanja jezika. Realizira se u porodici, na ulicama, u školi, ali i na internetu. Sadržaj mu je svakodnevni život u najširem smislu riječi. Nije ga teško prepoznati, jer ga stalno koristimo. Razlikuje se u zavisnosti od uzrasta, zanimanja, obrazovanja, socijalnog statusa govornika ili nekih drugih odredbi. Kao i svi drugi stilovi i razgovorni stil ima svoje zakonitosti. Od njega su nastali svi ostali funkcionalni stilovi. Funkcija jezika koja omogućava svakodnevnu komunikaciju potiče od razgovornog stila. Najčešće se javlja u usmenom obliku, ali se može pojaviti i u pisanim oblicima: forumi, elektronska pošta, poruke, različiti zapisi. Ovaj funkcionalni stil je spontan, nepripremljen, jednostavan i opušten. To je stil svakodnevne komunikacije. Prirodan je, nepripremljen, pun emocionalnih izraza, a dominantna forma mu je dijalog. Često je konkretan, slikovit i metaforičan i realizira se u različitim situacijama. Ponekad je isprekidan upadanjima drugih sagovornika, a dolazi i do nagle promjene teme. Česte su poštapalice i pauze. Razgovorni stil ne obuhvata samo govorni jezik, tj. usmeni govor, nego i pisani govor. U pisanom se govoru razgovorni pojavljuje samo u zapisima, pismima, bilješkama, mejlovima i slično. Postoji, dakle, govorenorazgovorni ili usmenorazgovorni i pisanorazgovorni oblik razgovornog jezika.

Jedan od elemenata razgovornog stila je šutnja koja može biti znak ljutnje, razmišljanja i povrijeđenosti. S druge strane, grupni razgovor je vrlo karakteristična odlika razgovornog stila koja podrazumijeva govor više ljudi u istom trenutku, što nije nimalo učtivo. Emocionalnost, upotreba hipokoristika i pežorativa, upotreba žargonizama, a ponekad mimika i pokreti, također su važne odlike ovog stila. Jedan od žanrova ovoga stila bio bi trač.

Teme novijih istraživanja razgovornoga stila u vezi su s govorom mladih, reklamama i društvenim mrežama, a u ovom radu bazirat ćemo se na jezik internetskih foruma. Zapravo se da zaključiti da je jezik foruma preslika razgovornog stila u virtuelnom svijetu.

Odlike razgovornog stila

Razgovorni stil je stil svakodnevne komunikacije, a kada je riječ o njegovim najvažnijim odlikama nije moguće izdvojiti samo nekoliko. S tim u vezi navest će se, a potom i objasniti sljedeće odlike: govorenorazgovorni (usmenorazgovorni) i pisanorazgovorni oblik, privatni jezik, forma dijaloga, kolokvijalna ili žargonska kraćenja riječi i konstrukcija, antropocentrizam, konkretnost, situacioni registri, nepripremljenost i spontanost, fatička funkcija, grupni razgovor, prozodijsko-intonaciona varijativnost, povećana brzina izgovora, emocionalno-ekspresivna leksika, frekventnost glagola, situativna i tematska određenost, uzvici, partikule, kataforički i anaforički elementi, žanrovi, sloboda jezičkog izraza – standard (odsustvo norme), polivalentnost, subjektivnost, razgovorni leksik, tematska kohezija i šutnja.

Gvorenorazgovorni (usmenorazgovorni) i pisanorazgovorni oblik. Prema Siliću razgovorni stil pojavljuje se i u „pisanome govoru“, npr. u pismima i bilješkama, pa prema tome razlikujemo „govorenorazgovorni (usmenorazgovorni) i pisanorazgovorni oblik govora nositelja standardnoga jezika“. (Silić, 2006: 18)

Privatni jezik. Razgovorni funkcionalni stil kako je definiran u teoriji funkcionalnih stilova i funkcionalnoj stilistici prije bi se mogao smatrati privatnim jezikom (diskursom). Time se i može objasniti u najmanju ruku ležeran odnos tog funkcionalnog stila (sistema/jezika) spram standardnojezičkih normi, ali i brojni – brojniji no u drugim funkcionalnim stilovima – »izmi« koji se u njemu *osjećaju slobodno*. Kroz privatni jezik do izražaja dolazi niz drugih odlika razgovornog stila, a to su: prirodnost, opuštenost, spontanost, nepripremljenost, neslužbenost, emocionalnost, vlastiti specifični rječnik i prilagođavanje primatelju informacija.

Forma dijaloga. Dominantna forma razgovornog stila je forma dijaloga. To je najjednostavnija forma koju usvajamo još kao djeca. Razgovorni stil nerijetko služi i kao podloga dramskom podstilu književnoumjetničkog stila. Dramski tekst često oponaša tj. stilizira razgovorni stil. Tek s pojačanim zanimanjem za dijalog, te sa pragmalingvističkom teorijom govornih činova, lingvisti se okreću ovom stilu, shvatajući njegovu posebnu važnost u odnosu na druge stilove.

Kolokvijalna ili žargonska kraćenja riječi i konstrukcija. Razgovorni stil odlikuje se kolokvijalnim ili žargonskim kraćenjima riječi i konstrukcija. Do kraćenja i redukcije dolazi u razgovoru, bilo da je riječ o usmenoj ili pismenoj formi izražavanja.

Antropocentrizam. Centralno mjesto u organizaciji jezičkih kategorija i jezika uopće u razgovornom stilu zauzima čovjek. S jezikom se rađamo, s jezikom rastemo, s jezikom umiremo, u jeziku ostajemo.

Konkretnost. Kratke i izražajne rečenice koje su u najvećoj mjeri zastupljene u razgovornom stilu, posljedica su konkretnosti kao iznimno važne odlike.

Situacioni registri. U poljskoj stilistici uobičajen je termin *styl potozny* koji obuhvata širi pojam od pojma tradicionalno shvaćenog razgovornog stila. Budući da se realizira u različitim situacijama, s obzirom na stepen zvaničnosti, familijarnosti, konkretnosti i emocionalnosti možemo govoriti i o specifičnim situacionim registrima u okviru razgovornog stila.

Nepripremljenost i spontanost. Razgovorni stil odlikuje se nepripremljenošću i spontanošću budući da se realizira u neformalnim situacijama, a zahtijeva brzo reagiranje i smjenu govornika koji izmjenjuju replike, nekada i prekidaju iskaze. Zbog ovih odlika, razgovorni stil obiluje pauzama, poštalicama, te drugim “greškama”

Fatička funkcija. Pod fatičkom komunikacijom podrazumijevamo komunikaciju čiji je cilj uspostavljanje i održavanje međuljudskih odnosa. Fatička je funkcija zastupljena u ubačenim neleksičkim glasovnim elementima u šutnju. Vidljiva je u komunikaciji bliskih ljudi kada postoje situacije koje prizivaju stalno ponavljanje istih verbalnih obrazaca, specifične fraze i privatne šale. Fatičku funkciju imaju i specifična sredstva u svakodnevnoj komunikaciji koja se mogu tumačiti kao okvir toga teksta.

Grupni razgovor. Razgovorni stil odlikuje se i mogućnošću govorenja više osoba, istovremeno. Mada je to suprotno pravilima učtivosti, u svakodnevnoj komunikaciji zapažamo niz odstupanja od tog pravila. Problem prekidanja sagovornika, upadanja u riječ naročito je zanimljiv za posmatranje. Simultani govor u nekim situacijama je čak znak uspješnosti i zanimljivosti konverzacije i tada je riječ o kooperativnom preklapanju.

Prozodijsko-intonaciona varijativnost. Kada je riječ o prozodijsko-intonacionoj varijativnosti, može se reći da je njen zadatak izražavanje emocionalnih, subjektivnih nijansi govora u razgovornom stilu.

Povećana brzina izgovora. Na fonostilističkom planu ovaj stil se odlikuje povećanom brzinom govora s čim je u vezi i nepotpuni stil izgovora - redukcija.

Emocionalno-ekspresivna leksika. Na leksičkostilističkom planu svojstvena mu je upotreba emocionalno-ekspresivne leksike, uz prisustvo riječi subjektivne ocjene. U upotrebi se bilježi: emocionalnost, upotreba hipokoristika i pežorativa, upotreba žargonizama, a uz sve navedeno ponekad i pokreti i mimika.

Frekventnost glagola. U morfostilistici razgovornog stila ističe se frekventnost glagola. Naime, u imenskim sintagmama briše se *noseća* imenica, dok se pridjev, tj. atribut supstantivizira.

Situativna i tematska određenost. Razgovorni stil sadrži ne samo svojstva govorne, dijalekatske baze, već i osobine književnog iskaza naučenog školi, knjigama i sl. Čovjek upotrebljava razgovorni jezik prema konkretnoj situaciji i temi.

Uzvici, partikule, kataforički i anaforički elementi. Razgovorni stil karakteriziraju uzvici, partikule, kataforički i anaforički elementi. S tim u vezi, na sintaksostilističkom planu dominiraju nepotpune eliptične rečenice, rečenice u kojima odsustvuje kongruencija i nepovezani ubačeni elementi.

Žanrovi. Mada se u stilistici često tvrdilo da ovaj stil ne razlikuje žanrove, moglo bi se smatrati da su njegovi žanrovi - govorni činovi, te se tako može govoriti o činu molbe, naredbe, želje, čestitanja, savjeta, izražavanja saučešća, obećanja, prijekora, sa određenim forumlami početka i kraja (inicijacije i prekida) čina. Narušavanje ovih pravila može biti relevantno za stilistiku kao odstupanje od norme. Posebno se može izdvojiti jedan žanr razgovornog stila, a to

je trač_i to sa svojim odlikama: dominantno monološkom strukturom, prekidanjem, zapitkivanjem i fatičkom funkcijom.

Sloboda jezičkog izraza - standarda (odsustvo norme). U razgovornom stilu čovjek se ne trudi da govori po strogim pravilima jezičkog standarda. Tu se jezik spontano upotrebljava i ne pazi se naročito na izgovor pojedinih glasova, akcenata, oblika, grupa riječi ili rečenica. Razlog toga je prisutnost nekoliko prethodno navedenih odlika kao što su tematska i situativna određenost i ekstralingvistički elementi koji prate takvu jezičku upotrebu nadomještajući moguće praznine u izrazu govornika, ili otklanjajući eventualne nesporazume. U okviru ove odlike značajno je spomenuti i supstandard, budući da se razgovorni stil često poistovjećuje sa supstandardom, dakle s jezikom koji je suprotan standardnom jeziku.

Polivalentnost. Svaki funkcionalni stil bosanskoga jezika ogleda se u razgovornom stilu, kao njegov žanr, ali on time ne gubi svoju fizionomiju samostalnog funkcionalnog stila.

Subjektivnost. Termin subjektivno predstavlja ono što se odnosi na lične - subjektivne utiske subjekta, na njegov ukus i u tom smislu na sadržaj njegove svijesti do kojeg on dolazi introspekcijom. Ova odlika karakteristična je za razgovorni stil (na forumima). Ono *subjektivno* u razgovoru nerijetko znači isto što i *pristrano* pa čak i *proizvoljno*.

Razgovorni leksik. Razgovorni stil odlikuje i upotreba razgovornog leksika (kolokvijalizmi, poštapalice, dijalektizmi, vulgarizmi, žargonizmi).

Tematska kohezija. Prema studiji *Gender and Discourse* Deborah Tannen, tematska kohezija je još jedna odlika razgovornog stila. Različito se realizira kod muškaraca i žena. Ženski razgovor je više fokusiran i povezan, dok je muški difuzan. Nasuprot ovoj odlici ponekad se javljaju i nagle promjene tema unutar razgovornog stila.

Šutnja. Jedan od elemenata razgovornog stila je i šutnja koja može biti znak ljutnje, razmišljanja ili povrijeđenosti.

Fonostilistička analiza razgovornog stila na forumima

Fonostilistika je disciplina koja "istražuje izražajna sredstva i stilističke postupke na fonetsko-fonološkom i prozodijskom planu, a osnovna jedinica joj je fonostilem." (Katnić-Bakaršić 1999: 80). Od fonostilističkih obilježja razgovornog stila u jeziku foruma, izdvojit ćemo sljedeće:

- redukcija glasova (samoglasnih i suglasnih),
- afrikate,
- glas h,
- glas j,
- alternacije ije/je.

Redukcija glasova (samoglasnih i suglasnih)

Najočitija karakteristika razgovornog stila je redukcija glasova: samoglasnika i suglasnika. Jezik foruma je naročito obogaćen takvim jezičkim pojavama.

Al kak da mu to pojasnim? izvor: Facebook grupa Mi, mahaluše (posjećeno 22.3 u 18:00h)

Neko mora bit i pametan! izvor: Facebook stranica Porodilište Zenica (posjećeno 25.3.2020. u 20:28h)

Držite mi fige! izvor: Facebook grupa Mi, mahaluše (posjećeno 25.3.2020. u 20:28h)

Lijepa si ko slika! izvor: Facebook grupa Pretty Woman Forum (posjećeno 01.4.2020. u 15:00h)

Redukcija samoglasnika zapažena je posebno kada je riječ o infinitivu. Naime, jedno od obilježja razgovornog stila redukcija završnog *infinitivnog i*. Takvoj pojavi svjedoče zabilježeni primjeri:

Rekla sam ti da neće bit bolje. izvor: Facebook stranica Porodilište Zenica (posjećeno 25.3.2020. u 20:21h)

Probaj pa ces vidjet. izvor: Facebook stranica Porodilište Zenica (posjećeno 25.3.2020. u 20:28h)

Juce sam rekla da cu ga ostavit sutra. izvor: Facebook grupa Pretty Woman Forum (posjećeno 01.4.2020. u 15:00h)

Kod glagolskog pridjeva radnog dolazi do sažimanja samoglasnika, a to je vidljivo u primjerima:

Stigo sam na vrijeme. izvor: Facebook grupa zenicka raja na facebook-u (posjećeno 01.4.2020. u 16:00)

Predavo im je ko je stigo. izvor: Facebook grupa Pretty Woman Forum (posjećeno 01.4.2020. u 14:30h)

Moro je on nešto prokomentarisat! izvor: Facebook grupa zenicka raja na facebook-u (posjećeno 02.4.2020. u 16:00)

Doso mi racun ko da delfine uzgajam. izvor: Facebook grupa Mi, mahaluse (posjećeno 08.4.2020. u 21:17h)

Afrikate

U XXI stoljeću svakodnevno koristimo niz pogodnosti među kojima su takozvani *pametni uređaji* (telefoni, tableti, laptopi...) koji nam omogućavaju brzu i jednostavnu komunikaciju. No, zbog navike i otežane opcije kucanja afrikata na tastaturama, naročito mobilnih telefona, veliki broj osoba izražava se bezafrikatski, odnosno vrši se zamjena afrikata č i ć, afrikatom c. U jeziku foruma zapažen je veliki broj navedenih situacija – zamjena:

Djevojčica od godinu dana od jucer povraca sve sto pojede i popije, i par puta proliv imala, danas je nosila pedijatru, date nam sumece infuzije i lineks prasak, malo je povracanje umanjeno, al imala proliv opet tri puta, neki lijek i savjet kako joj pomoci jos, aktivna je i razigrana, al brine me u svakom slucaju!? izvor: Facebook stranica Porodilište Zenica (posjećeno 25.3.2020. u 20:21h)

Zna li neka od vas, u kojem vremenskom roku se mogu dici pare poslane preko Western uniona? izvor: Facebook grupa Mi, mahaluše (posjećeno 25.3.2020. u 20:28h)

Tek cu sutra to da uradim pa drzte fige. izvor: Facebook grupa Mi, mahaluše (posjećeno 25.3.2020. u 20:28h)

Cistila avliju, more smeca bilo, smorila se ziva. izvor: Facebook grupa Mi, mahaluše (posjećeno 22.3 u 17:40)

Kada je u pitanju upotreba afrikata, neophodno je pomenuti i nerazlikovanje istih. Budući da se veći broj korisnika foruma odlučuje za bezafrikatsko kucanje riječi, ova pojava nije zabilježena u većem broju, ali ju je svakako potrebno navesti.

U velikim kao i u malim preduzećima. izvor: Facebook grupa zenicka raja sa facebook-a (posjećeno 08.4.2020. u 22:55h)

Hajmo pokusat nekoga zaposlit pomoć nekome u liječenju izvor: Facebook grupa zenicka raja sa facebook-a (posjećeno 08.4.2020. u 22:53h)

Najbolji kolači bili šteta što se zatvorila. izvor: Facebook grupa zenicka raja na facebook-u (posjećeno 01.4.2020. u 16:00)

Međutim ti si zasluzila puno bolje ljude oko sebe. izvor: Facebook grupa Pretty Woman Forum (posjećeno 21.3 u 11:02h)

Glas h

U jeziku foruma zabilježeno je odsustvo glasa *h*, što je naročito primijetno u obliku 1. lica jednine aorista.

Odma cim dobjete brojeve od osobe koja salje. izvor: Facebook grupa Mi, mahaluše (posjećeno 25.3.2020. u 20:28h)

Ovo je fakat postalo neizdrživo, ubi se ja od dosade. izvor: Facebook grupa Mi, mahaluše (posjećeno 22.3 u 17:40)

Ajd da vas vidim. izvor: Facebook grupa Pretty Woman Forum (posjećeno 01.4.2020. u 14:21h)

S druge strane, frekventna je pojava zamjenjivanja suglasničke skupine *hv* glasom *f* (fala < hvala, faliti < hvaliti, fatati < hvatati):

Fala Bogu sto si izasla. izvor: Facebook grupa Pretty Woman Forum (posjećeno 01.4.2020. u 15:00h)

Samo mogu pofaliti privatnu doktoricu. izvor: Facebook grupa Pretty Woman Forum (posjećeno 03.4.2020. u 20:15h)

(...) iskreno nmg vise ni pofatati dokle sam stigla. izvor: Mi, mahaluse (posjećeno 10.4.2020. u 13:05h)

Glas j

Budući da je riječ o glasu koji je pretrpio niz promjena tokom historije, ne začuđuje pojava primjera u kojima je primijetno odsustvo sonanta *j* u razgovornom stilu. Međutim, važno je naglasiti da je ta pojava obilježje nestandardnog jezika i ukazuje na nepoznavanje elementarnih pravopisnih pravila. U jeziku internetskih foruma zabilježeni su sljedeći primjeri:

Ne vjerujem sta pises, ubi se zeno. izvor: Facebook stranica Porodilište Zenica (posjećeno 25.3.2020. u 20:28h)

U smokiu sam vidjala te slicice. izvor: Facebook grupa Mi, mahaluše (posjećeno 25.3.2020. u 20:28h)

Osim u pomenutim slučajevima, sonant *j* se često neminovno izgovara, te dolazi do zabuna u njegovom pisanju.

(...) bijo je u mene muz. Facebook grupa Mi, mahaluše (posjećeno 25.3.2020. u 19:50h)

Alternacije ije / je

Na fonostilističkom nivou moguće je posmatrati i nepravilno duljenje kratkog *je*, odnosno kraćenje dugog *ije*, koji vode porijeklo od nekadašnjeg jata (ě).

(...) nekako valjda po osijecaju, jer sam gledala (...). izvor: Facebook grupa Pretty Woman Forum (posjećeno 01.4.2020. u 14:21h)

Danas je stigla obavjest (...). izvor: Facebook grupa Pretty Woman Forum (posjećeno 02.4.2020. u 14:25h)

(...) nisu vrjedni (...). izvor: Facebook grupa Pretty Woman Forum (posjećeno 02.4.2020. u 14:25h)

(...) dijeca imaju zabranu (...). izvor: Facebook grupa Pretty Woman Forum (posjećeno 01.4.2020. u 14:40h)

(...) mogo zaljepit u kini (...). izvor: Facebook grupa zenicka raja na facebook-u (posjećeno 08.4.2020. u 20:35h)

(...) svako djete porucuje nesto svojim ponasanjem (...). izvor: Facebook grupa Mi, mahaluse (posjećeno 08.4.2020. u 21:13h)

Treba ti bjelo kukuruzno brasno. izvor: Facebook grupa Pretty Woman Forum (posjećeno 01.4.2020. u 14:21h)

Morfostilistička analiza razgovornog stila na forumima

Morfostilistika se bavi proučavanjem funkcionalno-stilske markiranosti morfoloških kategorija i njihove ekspresivne vrijednosti. Također, može se baviti i zastupljenošću vrsta riječi u pojedinim stilovima te gramatičkom sinonimijom. Osnovna jedinica stilske pojačanja na morfološkom nivou je morfostilem.

Kada je u pitanju jezik foruma, na morfološkom nivou istraživala su se sljedeća obilježja razgovornog stila:

- upotreba prijedloga *sa* uz instrumental,
- upotreba odnosno zamjenice *koji / koja / koje*, te
- upotreba glagolskih oblika.

Upotreba prijedloga sa uz instrumental

Instrumental je zavisni padež koji najčešće označava društvo ili sredstvo kojim se obavlja radnja. Prijedlog *s(a)* u pravilu se ne upotrebljava uz instrumental kada on ima značenje sredstva, oruđa ili predmeta radnje. Međutim, u analiziranom korpusu pronađeni su primjeri upotrebe prijedloga *sa* uz instrumental sredstva.

(...) iduci vikend idem u Istanbul sa autom. izvor: Facebook grupa Pretty Woman Forum (posjećeno 25.3 u 17:40h)

(...) otiso jutros sa autom (...). izvor: Facebook grupa Mi, mahaluse (posjećeno 08.4.2020. u 21:22h)

Upotreba odnosne zamjenice koji / koja / koje

Kada su u pitanju zamjenice, primijećena je upotreba odnosne zamjenice *koji / koja / koje* u obliku genitiva umjesto oblika akuzativa.

Samo obrati paznju na racun kojeg moras imat. izvor: Facebook grupa Pretty Woman Forum (posjećeno 25.3 u 17:40h)

Upotreba glagolskih oblika

U razgovornom stilu glagolska radnja se izriče uglavnom sljedećim glagolskim oblicima za iskazivanje glagolskih vremena: prezent za sadašnjost, perfekt za prošlost, te futur I za budućnost. Primjeri s foruma potvrđuju da su prezent, perfekt i futur I najfrekventniji glagolski oblici:

Upravo je vidim je na TV-u. izvor: Facebook grupa Pretty Woman Forum (posjećeno 21.3 u 11:02h)

Evo, baš tražim taj podatak. izvor: Facebook grupa Pretty Woman Forum (posjećeno 01.4.2020. u 14:40h)

Mi se sada osjećamo odlično. izvor: Facebook grupa Pretty Woman Forum (posjećeno 27.3 u 17:40h)

Volio sam dobru kafu popit u Uni. izvor: Facebook grupa zenicka raja na facebook-u (posjećeno 01.4.2020. u 16:00)

Mi smo išli u vrtić na Dobrinji. izvor: Facebook grupa Pretty Woman Forum (posjećeno 01.4.2020. u 14:40h)

Žene, koje ste preparate koristile? Facebook grupa Mi, mahaluse (posjećeno 25.3.2020. u 19:50h)

Biće ti gore hiljadu puta. izvor: Facebook grupa zenicka raja na facebook-u (posjećeno 01.4.2020. u 16:00)

Ostavit ću ga sutra! izvor: Facebook grupa Pretty Woman Forum (posjećeno 01.4.2020. u 15:00h)

E fasovat ćeš kad te vidim! izvor: Facebook grupa Pretty Woman Forum (posjećeno 21.3 u 11:02h)

Osim navedenih glagolskih oblika koriste se i aorist i imperfekt, no njihova uloga u okviru razgovornog stila je zapažena samo u specifičnim situacijama (situacije koje iziskuju upotrebu ekspresivno-emocionalnih sredstava):

Htjedoh te upozoriti, ali zaboravih! izvor: Facebook grupa Mi, mahaluse (posjećeno 08.4.2020. u 22:01h)

Piše nešto o tom, ako nađem, javim. izvor: Facebook grupa Pretty Woman Forum (posjećeno 21.3 u 11:02h)

Leksičkostilistička analiza razgovornog stila na forumima

Leksikostilistika je vrlo široko područje. Ovo istraživanje se fokusiralo na lekseme s obzirom na njihovu emocionalno-ekspresivnu karakterizaciju. Primijećene su specifičnosti u upotrebi:

- žargonizama,
- poštapalica, te
- stranih riječi i kolokvijalizama.

Žargonizmi

Žargon je varijanta jezika u kojoj dolazi do korištenja standardnog jezika paralelno s terminologijom karakterističnom za određenu struku. Lekseme karakteristične za pojedini žargon nazivamo žargonizmima. Razgovorni stil obiluje žargonizmima od kojih smo izdvojili sljedeće:

Ovo je fakat postalo neizdrživo, ubi se od dosade. izvor: Facebook grupa Mi, mahaluše (posjećeno 22.3 u 17:40)

Išli smo prošle godine za moj roćkas (...) izvor: Facebook grupa Pretty Woman Forum (posjećeno 25.3 u 17:40h)

Poštapalice

Poštapalicama nazivamo značenjski prazne riječi koje se u razgovoru koriste bez stvarne potrebe. Njihov osnovni zadatak je pružiti govorniku slobodan trenutak za nastavak govora ili pronalaženje adekvatne riječi. Interesantna je pojava riječi koje bi se u kontekstu razgovornog stila na forumima mogle smatrati poštapalicama, kao što je slučaj sa primjerima koj slijede.

Ej rekla sam ti da joj neće bit bolje (...) izvor: Facebook stranica Porodilište Zenica (posjećeno 25.3.2020. u 20:21h)

Hmmm haman da ima u sklopu bivšeg Interexa (...) izvor: Facebook grupa Pretty Woman Forum (posjećeno 27.3 u 17:40h)

Strane riječi i kolokvijalizmi

Stranim riječima nazivamo riječi koje dolaze iz drugih jezika, naprimjer: iz engleskog (anglizmi), iz njemačkog (germanizmi), iz turskog (turcizmi) i sl. S druge strane, kolokvijalizmima se nazivaju nejezični izrazi koji se vrlo često upotrebljavaju u svakodnevnom govoru:

Ovi kompjuteri sad, pametni telefoni i ostalee diđe miđe su zlo. izvor: Facebook grupa zenicka raja na facebook-u (posjećeno 01.4.2020. u 16:10h)

Guglanjem otkrismo njen identitet. izvor: Facebook grupa Pretty Woman Forum (posjećeno 27.3 u 17:40h)

Pamtite li vi vrijeme kad se uz kafu moglo ispricati bez vajrlesa i dr glupost. izvor: Facebook grupa zenicka raja na facebook-u (posjećeno 01.4.2020. u 16:10h)

Pogledaj u inbox, imaš poruku. izvor: Facebook grupa Mi, mahaluše (posjećeno 25.3.2020. u 20:28h)

Tnx svima. izvor: Forum.hr (posjećeno 27.3 u 14:58)

OMG ne vjerujem sta pisete. izvor: Facebook stranica Porodilište Zenica (posjećeno 25.3.2020. u 20:28h)

Sintaksostilistička analiza razgovornog stila na forumima

Sintaksostilistika, prema Marini Katnić-Bakaršić, ispituje sve stileme na sintaktičkom nivou i proučava njihovu funkcionalno stilsku i ekspresivnu markiranost. Kada je riječ o sintaksostilističkoj analizi razgovornog stila na forumima, analizirani su sljedeći segmenti:

- upotreba prostih i složenih rečenica,
- upotreba predikata, te
- postupci ekspresivne sintakse.

Proste i složene rečenice

U razgovornom stilu prevladavaju proste rečenice, a složene se uglavnom rijetko pronalaze. Posljedica toga je potreba za konkretnošću sadržaja unutar razgovornog stila.

Pogledaj u inbox! izvor: Facebook grupa Mi, mahaluše (posjećeno 25.3.2020. u 20:28h)

Umorila se momački. izvor: Facebook grupa Mi, mahaluše (posjećeno 22.3 u 17:40)

Jedne su sedmice otvorili nakratko. izvor: Facebook grupa Mi, mahaluše (posjećeno 03.4.2020. u 18:05h)

Briga me kako ce me svatiti! izvor: Facebook grupa Mi, mahaluše (posjećeno 22.3 u 17:40)

Oduzeli mu sve! izvor: Facebook grupa Pretty Woman Forum (posjećeno 25.3.2020. u 17:40h)

Žurilo mi se baš. izvor: Facebook grupa Pretty Woman Forum (posjećeno 01.4.2020. u 15:00h)

Dormeo ima super ponudu. izvor: Facebook grupa Pretty Woman Forum (posjećeno 27.3.2020. u 14:49h)

U znatno manjoj mjeri razgovorni stil na forumima odlikuju složene rečenične konstrukcije i to sa akcentom na nezavisnosložene rečenice u odnosu na zavisnosložene rečenice:

Otišao je jučer i tamo ostao. izvor: Facebook grupa Mi, mahaluše (posjećeno 22.3 u 17:40)

Moj muž je boravio u banjama i tako se oporavio. izvor: Facebook grupa zenicka raja sa facebook-a (posjećeno 08.4.2020. u 22:55h)

Nit mogu jest nit pit nit bilo sta. izvor: Facebook grupa Mi, mahaluše (posjećeno 22.3 u 17:40)

Zabilježena je i pojava bezvezničkih konstrukcija:

Dosli, bili, vidjeli. :D izvor: Facebook grupa Mi, mahaluše (posjećeno 22.3 u 17:40)

Bilo, ne ponovilo se. izvor: Facebook grupa Mi, mahaluše (posjećeno 08.4.2020. u 21:22h)

Mama mi radi u posti, otac u rudniku. izvor: Facebook grupa Mi, mahaluše (posjećeno 03.4.2020. u 12:15h)

Emocionalno-ekspresivni karakter razgovornog stila na forumima prepoznatljiv je kroz čestu upotrebu upitnih, uzvičnih i imperativnih rečenica, od kojih mnoge odlikuje i eliptičnost što je vidljivo kroz sljedeće primjere:

Ma nemoj me zafrkavat! izvor: Facebook grupa Mi, mahaluse (posjećeno 08.4.2020. u 18:00h)

ajd, bjezi tamo! izvor: Facebook grupa Mi, mahaluse (posjećeno 08.4.2020. u 18:00h)

e hajd probaj! izvor: Facebook grupa Pretty Woman Forum (posjećeno 01.4.2020. u 14:30h)

Može preporuka? izvor: Facebook grupa Pretty Woman Forum (posjećeno 01.4.2020. u 14:30h)

Nesto osim toga? izvor: Facebook grupa zenicka raja na facebook-u (posjećeno 05.4.2020. u 18:15h)

Super! izvor: Facebook grupa Pretty Woman Forum (posjećeno 07.4.2020. u 13:00h)

Odlično je! izvor: Facebook stranica Porodilište Zenica (posjećeno 25.3.2020. u 20:21h)

Predikati

Imenski i glagolski predikati su zabilježeni u najvećem broju primjera. Za razliku od njih, dekomponirani predikat zabilježen je samo u dvije rečenice. Prisjetit ćemo se da dekomponirani predikat predstavlja jednu od pojava koje su dio tendencije ka nominalizaciji u jeziku. Pod nominalizacijom se podrazumijeva pojava nominalnih sredstava umjesto verbalnih. Nominalizirani iskazi frekventniji su u administrativnom, publicističkom, naučnom i donekle novinskom stilu, pa se za njih, prema Marini Katnić-Bakaršić kaže da su nominalni, dok su razgovorni i književnoumjetnički verbalni. S druge strane, upotreba spomenutih nominalnih izraza u vezi je sa situacijama i sferama komuniciranja u kojima se iskazuju statične, impersonalne, apstraktne informacije, dok su radnja, konkretni vršilac radnje i uslovi pod kojima se radnja odvija, manje bitni - što je u potpunoj suprotnosti sa razgovornim stilom na forumima. Iako je riječ o pisanoj formi razgovornog stila, ne smije se zanemariti činjenica da na forumima korisnici i korisnice u najvećoj mjeri iskazuju lične stavove i konkretne informacije. Neprestana razmjena mišljenja cirkuliše među njima. Forumi Facebook-a unaprijedili su i položaj korisnika, pa je tako od iznimne važnosti i povjerenja informacija koju dijeli admin ili moderator (ugledni član foruma).

Stoga, nominalizirani iskazi nisu zabilježeni kao frekventna pojava, a samim time ni dekomponirani predikat. Za razliku od njih imenski predikat i glagolski predikat dominiraju razgovornim stilom foruma, jer su korisnici, uz pomoć njih, u najvećoj mjeri uspjeli uspostaviti dinamičnu razmjenu mišljenja.

Imenski predikati

Sin se ipak osjeća nesigurnim. (semikopulativni) izvor: Facebook stranica Porodilište Zenica (posjećeno 25.3.2020. u 20:21h)

hahaha e bila je dobre volje, ko nikad dosad (kopulativni) izvor: Facebook grupa Mi, mahaluse (posjećeno 08.4.2020. u 21:22h)

Ona nije bilo ko. (kopulativni) izvor: Facebook grupa Pretty Woman Forum (posjećeno 01.4.2020. u 15:00h)

eeee da, da ja sam ta. (kopulativni) izvor: Facebook grupa Pretty Woman Forum (posjećeno 06.4.2020. u 20:00h)

Djeca su već postala nestrpljiva. (semikopulativni) izvor: Facebook stranica Porodilište Zenica (posjećeno 28.3.2020. u 18:40h)

Glagolski predikati

Svekar će platiti hahahah. (prosti) izvor: Facebook grupa Pretty Woman Forum (posjećeno 01.4.2020. u 15:00h)

gledam ova pitanja svaki dan (prosti) izvor: Facebook grupa zenicka raja sa facebook-a (posjećeno 15.4.2020. u 16:50h)

hajmo na more, ženeeee (prosti) izvor: Facebook grupa Mi, mahaluse (posjećeno 08.4.2020. u 21:22h)

Nikad necu zaboraviti taj blam! (prosti) izvor: Facebook grupa Mi, mahaluse (posjećeno 10.4.2020. u 12:20h)

ne mogu vise da ponesem ovu situaciju... pocela je da nas se tice... (složeni) izvor: Facebook stranica Porodilište Zenica (posjećeno 30.3.2020. u 15:20h)

Usložnjeni predikati

Praviti pitu ne mora biti zahtjevno. (imenski) izvor: Facebook grupa Mi, mahaluse (posjećeno 08.4.2020. u 21:22h)

On je u stanju biti bezobrazan do kraja. (imenski) izvor: Facebook stranica Porodilište Zenica (posjećeno 10.4.2020. u 18:21h)

moгли smo poceti uciti od danas hahahhhh... (glagolski) izvor: Facebook grupa Pretty Woman Forum (posjećeno 01.4.2020. u 15:00h)

Ekspresivna sintaksa

„Postupci ekspresivne sintakse mogu se nazvati sintaksičkim figurama, budući da uvijek nastaju operacijama oduzimanja, dodavanja ili permutacije.“ (Katnić-Bakaršić, 2001:259). U ovom poglavlju razmotrit ćemo postupke ekspresivne sintakse u razgovornom stilu foruma, tačnije upotreba elipse, nominativnih rečenica i parcelacije.

Elipsa

Razgovorni stil ima izuzetno specifičnu sintaksu rečenice. Neobaveznost ovog vida komunikacije, rezultirala je brojnošću eliptičnih rečenica, baš kao što je težnja za jednostavnošću iskaza rezultirala frekventnošću prostih rečenica. Eliptičnost u razgovornom stilu omogućava kontekst. U ovakvim rečenicama vidljiva je još jedna od važnih odlika razgovornog stila, a to je ekspresivnost.

Za koliko? izvor: Facebook grupa zenicka raja na facebook-u (posjećeno 01.4.2020. u 15:10h)

Još nešto! izvor: Facebook grupa Pretty Woman Forum (posjećeno 01.4.2020. u 14:30h)
Suvišno je! izvor: Facebook grupa Pretty Woman Forum (posjećeno 01.4.2020. u 14:30h)
nesto vise? izvor: Facebook stranica Porodilište Zenica (posjećeno 25.3.2020. u 20:21h)
inace?? izvor: Facebook grupa Pretty Woman Forum (posjećeno 01.4.2020. u 15:00h)
Znači, četvrtak. izvor: Facebook grupa Mi, mahaluše (posjećeno 27.3 u 16:40)

Nominativne rečenice

U razgovornom stilu foruma zabilježen je mali broj nominativnih rečenica. Budući da se njima slikovito, kratko i jasno daju opisi pojedinih situacija i mjesta, naročito pogoduju književnoumjetničkom stilu. Izuzetno su statične i odražavaju realno sadašnje vrijeme što je vjerovatno najveći uzrok minimalne pojave ovih rečenica u razgovornom stilu foruma koji neprestano poseže za informacijama iz prošlosti. Njihova pojava karakteristična je za forumske teme (ILI-ILI). Naime, to su situacije kada autor/ica teme pokrene diskusiju o kvaliteti nekog proizvoda, usluge ili potakne razmjenu mišljenja u vezi s bilo kojom temom koja zahtijeva konkretan i sažet (supstantivan) odgovor. U tom slučaju, javljaju se primjeri:

Nivea. izvor: Facebook grupa Mi, mahaluse (posjećeno 08.4.2020. u 21:13h)

Sunce! izvor: Facebook grupa zenicka raja na facebook-u (posjećeno 08.4.2020. u 20:35h)

iPhone. izvor: Facebook grupa Pretty Woman Forum (posjećeno 01.4.2020. u 14:30h)

ljetu izvor: Facebook grupa Pretty Woman Forum (posjećeno 27.3.2020. u 14:49h)

I ove rečenice mogu se uzeti kao primjeri za elipse u širem smislu.

Parcelacija

Nije zabilježen niti jedan primjer parcelacije. S obzirom da parcelacija ima za funkciju naglašavanje važnosti svakog elementa čime se pojačava retoričnost teksta, razumljivo je odsustvo ovog stilema u razgovornom stilu foruma. Naročito je zastupljena u književnoumjetničkom stilu u kojem se ovim postupkom naglašava važnost svakog dijela poruke, što na forumima nije slučaj.

Ipak, vrlo zanimljiva pojava koja karakterizuje razgovorni stil na forumima jeste činjenica da veliki broj korisnika ne formira rečenicu s konkretnim početkom i krajem (obilježavajući pri tome početak rečenice velikim slovom, a kraj tačkom ili drugim interpunkcijskim znakom), nego se služi tipkom ENTER kako bi odvojili misao, ili mnogo češće, upisuju niz tački kako bi, naposljetku, pojasnili ono što žele reći. Ova pojava mogla bi se definirati kao neka vrsta parcelacije, ali se ona u suštini javlja u nastojanju da se ono neverbalno na neki način unese u tekst (svjesno ili nesvjesno). Ipak, pojava je značajna za sintaksostilističku analizu razgovornog stila.

isti slučaj i kod nas...lineks i prolife nista nisu pomogli...svepokusala rizuru, rizinu sluz, caj od sipka...evo sad...koristimo sirupe...i ide nabolje fala Bogu izvor: Facebook stranica Porodilište Zenica (posjećeno 25.3.2020. u 20:21h)

Koje vam reklame posebno idu na živce? Meni one gdje žene kuhaju u svilenom košulji, štiklicama i lepršavom kosom...posebno mi na ganglije idu reklame o higijenskim ulošcima

gdje veselo trče u bijelim hlačama...rade špagu... u bijelom trikou...itd... izvor: Facebook grupa Mi, mahaluse (posjećeno 22.3 u 18:00h)

Drage zene treba mi savjet....zivim u braku u kojem je prisutno vrijeđanje,nepostovanje od strane muža iako sam ja jako sposobna ,vrijedna i lijepa žena(drugi kazu).Muž nista od ovog ne vidi.Ja uporno pokušavam spasiti ovaj brak najviše zbog djece ali ne ide.Juce sam rekla da cu ga ostaviti da mi ovo ne treba u zivotu.... izašla sa djetetom u igraonicu da se smirim. Kada sam se htjela vratiti kućion je zaključao kuću i kao ne može ući.Kuća je stecena u braku... ja sam podigla kredit da je završimo ...koja su moja prava?Moje lične stvari su još u kući ako ne bude dao da uzmem mogu li zvati policiju.... Sto se tiče kuće kako ide to oko podjele imovine jer mi treba stanbeni prostor... izvor: Facebook grupa Pretty Woman Forum (posjećeno 01.4.2020. u 15:00h)

možete li mi preporučiti nešto za mrsanje.... muku mučim već godinama sve probala..... nista mi ne pomaže... hvala vam izvor: Facebook grupa Mi, mahaluse (posjećeno 08.4.2020. u 18:00h)

Analiza razgovornog stila na forumima na planu tekstualne stilistike

Analizu teksta počinjemo izvana, od naslova i imena. Njihovim tumačenjem bavi se tekstualna stilistika. “Ona posmatra tekst kao cjelinu i pritom balansira između lingvistike teksta i teorije književnosti.” (Katnić-Bakaršić, 1999: 97) U korpusu su se istraživala tri aspekta tekstualne stilistike, i to:

- jake pozicije teksta,
- tačka gledišta, te
- intertekstualnost i metatekstualnost.

Jake pozicije teksta

U razgovornom stilu foruma zabilježene su jake pozicije tekstova i to: naslovi i podnaslovi, te početne i završne rečenice.

Iako nas za pojam naslova najprije vežu asocijacije na: novinske članke, romane, pjesme i sl, neophodno je razmotriti ih i u kontekstu razgovornog stila na forumima. Razmotrimo li način organizacije foruma na stranicama (forum.hr, forum.bug.hr, forum.klix.ba...), primijetiti ćemo poseban odjeljak za teme. Sve teme imaju naslove i podnaslove koji su raspoređeni u veće oblasti. Moderator i administratori foruma nastoje što sažetije pružiti informaciju o sadržaju teksta čime se postiže referencijalna funkcija naslova, ali i privući pažnju recipijenta što će upotpuniti konativnu funkciju. Također, nadnaslovi i podnaslovi tema preciziraju sadržaj teksta, određuju ga potpunije i adekvatnije, služeći kao dopuna naslovu.

Organizacija teksta na Forum.hr (www.forum.hr) izgleda ovako:

(OBLAST) NADNASLOV:	(TEMA) NASLOV:	(PODTEMA) PODNASLOV:
Društvo	Koronavirus	Mediji
Društvo	Psihologija	Inteligencija
Kultura i zabava	Film	Green book (2018)
Lifestyle	Putovanja	Zabavni parkovi
Sport	Nogomet	Euro 2020

S druge strane, forumi na Facebook-u nisu organizirani na ovaj način. Zabilježeni primjeri nemaju nadnaslove, podnaslove, niti naslove.

Kada je riječ o početnim i završnim rečenicama, one čine okvir svakog teksta na forumima i vrlo su prepoznatljive. Kako je to u jednoj od prethodnih analiza spomenuto, forumi predstavljaju idealno mjesto za dinamičnu razmjenu mišljenja i savjeta. Tako, uglavnom, početnu rečenicu karakterizira pozdrav, dok završnu rečenicu karakterizira zahvala.

Drage moje, pozdrav!...zanima me nesto... muz je jednu platu u minusu znaci otvorio je limint u banci ,danas je stigo obavjest iz banke da treba izvors uplatu od tog iznosa sto je u minusu ,ne kontam ovo ,jel on moze produzit jos taj limint.Unikredit banka u pitanju.. kakva su vasa iskustva... hvala....izvor: Facebook grupa Pretty Woman Forum (posjećeno 02.4.2020. u 14:25h)

Drage žene sve vas pozdravljam! Naime, radim jedno istraživanje za faks a tiče se zabrane pijenja vode djeci u osnovnim školama za vrijeme časova. Naime, ja imam dvije djevojčice, i u našoj školi djeca imaju zabranu pijenja vode na času, ali ako roditelj insistira mora se donijeti potvrda od liječnika. Dali je kod vas tako? Thanx na odg. izvor: Facebook grupa Pretty Woman Forum (posjećeno 01.4.2020. u 14:40h)

Drage zene treba mi savjet....zivim u braku u kojem je prisutno vrijedjanje,nepostovanje od strane muza iako sam ja jako sposobna ,vrijedna i lijepa zena(drugi kazu).Muz nista od ovog ne vidi.Ja uporno pokušavam spasiti ovaj brak najviše zbog djece ali ne ide.Juce sam rekla da cu ga ostavit da mi ovo ne treba u zivotu i izašla sa djetetom u igraonicu da se smirim.Kada sam se htijela vratiti kuci on je zaključao kucu i kao ne mozes uci.Kuca je stecena u braku ,ja sam podigla kredit da je završimo ...koja su moja prava?Moje licne stvari su jos u kuci ako ne bude dao da uzmem mogu li zvati policiju....Sto se tice kuce kako ide to oko podjele imovine jer mi treba stanbeni prostor... hvala svima, divne ste. izvor: Facebook grupa Pretty Woman Forum (posjećeno 01.4.2020. u 15:00h)

Preostale jake pozicije tekstova (moto, sažeci, paragrafi i poglavlja) nisu zabilježene u razgovornom stilu foruma. One su rezervirane za druge funkcionalne stilove koji zahtijevaju specifičniju organizaciju teksta, kao što su naprimjer: književnoumjetnički, naučni i publicistički stil. Ipak, razgovorni stil na forumima karakterizira neobaveznost, spontanost i opuštenost, stoga je i sama forma vrlo fleksibilna, bez posebnih pravila za organizaciju teksta.

Tačka gledišta

Tačku gledišta na forumima mogli bismo definirati kao poziciju s koje se kreiraju postovi, odnosno nove teme, ali i poziciju s koje se upućuju reakcije - komentari na postove. Ovdje razmatramo 2 pozicije: poziciju autora posta i poziciju komentatora posta.

Na osnovu niza iščitanih forumskih postova, može se zaključiti da tzv. pravilo neutralne tačke gledišta koje osigurava nepristrasnost i predstavlja gledište većine i svih značajnih manjina, podjednako - nije prisutno. Upravo suprotno. Tačka gledišta na forumima, uglavnom, predstavlja subjektivno mišljenje komentatora i autora teksta. Tako se na forumskim postovima koji iziskuju iznošenje stava komentatora, mogu primijetiti različite tačke gledišta u vezi sa temom posta:

Drage žene, radim jedno istraživanje za faks a tiče se zabrane pijenja vode djeci u osnovnim školama za vrijeme časova. Naime, ja imam dvije djevojčice, i u našoj školi djeca imaju zabranu pijenja vode na času, ali ako roditelj insistira mora se donijeti potvrda od liječnika. Dali je kod vas tako? Thanx na odg. izvor: Facebook grupa Pretty Woman Forum (posjećeno 01.4.2020. u 14:40h)

- *Kod moje djece je obaveza da nose flasu sa Vodom prva uciteljica pije jer nam je svima voda potrebna al svako ima svoje misljenje i netreba se buniti!!*
- *Moj sin ima problem nizak secer tako da nosi torbicu sasobom uvijek ima u tobici vodu i sta da pojede cak i profesori su ga napominjali da uzme vodu ili sta da pojede ako nije stigo za vrijeme odmora a imala i je skola nalaz i svi su upoznati s dijagnozama djetete samo treba da nauci red kad je odmor da uzme vodu ili jelo i da ima raspored kad ide u vc sta da radi*
- *u mene je sin slijep i nikad nije moro za vrijeme nastave da jede ili pije jer sam ga naucila dok je bio mali sta da radi.*

Vaše mišljenje jesteli vi da se u ZDK vrši provjera diploma. izvor: Facebook grupa zenicka raja sa facebook-a (posjećeno 08.4.2020. u 22:55h)

- *Sto prije to bolje. I to u velikim kao i u malim preduzećima.*
- *Naj bolje bi bilo da se provjera rad praksa u toj struci ako nisi uradio ništa za svog mandata da se rigorozno kažnjava il zabranjuje rad jednostavno da se uvede kriterij moraš olakšta građanima život.*

Svaki od ovih komentara međusobno je povezan sa temom koju je postavio autor posta. Razlikuju se po pristupu i mišljenju. Čitatelji postova, ali i učesnici u komunikaciji njihovom kombinacijom mogu steći potpunu, višenaspekatski oformljenu, informaciju.

Tačka gledišta zahtijeva specifična objašnjenja i primjere kada je riječ o razgovornom stilu na forumima. Pisani razgovorni stil (na forumima) također predstavlja specifičnu pojavu u stilistici i nudi niz zanimljivih primjera za analizu (potencijalnih stilema), među kojima se zasigurno može uvrstiti i tačka gledišta u okviru tekstualne stilistike.

Intertekstualnost i metatekstualnost

Pojam intertekstualnosti u književnoj teoriji podrazumijeva upućenost teksta na druge tekstove koji mu prethode ili koji ga okružuju, kao stalni dijalog sa Drugim (jedan tekst iščitava drugi). Ovaj stilem najkarakterističniji je za književnoumjetničke tekstove.

Međutim, svaka upotreba jezika može se smatrati citatom ili aluzijom na druge tekstove. Intertekstualnost je i tehnika putem koje se u tekstu uspostavlja odnos s drugim tekstovima - kroz citiranje, prevođenje, parodiju, aluziju i druge postupke. Prema tvrdnji Rolanda Barthesa svaki tekst je intertekst, jer u sebi sadrži elemente ranijih tekstova, naslijeđa i kulture u kojoj je nastao.

Dakle, zaključujemo, intertekstualnost može biti shvaćena i kao način opisivanja mnogih tekstova i značenja, iskustva čitanja, kao i pisanja tekstova unutar neke kulture. U razgovornom stilu foruma ovaj stilem možemo posmatrati kroz sljedeće segmente:

1. izreke i poslovice:

Kad zaba vidi da se konji potkivaju. Pa i ona digne nogu. Smjela bih se zakleti da ta doticna i ne zna sta je fetus. Vjerujte da ponekad pomislim da ovu tehniku ne treba svakome dati. Motika I dva duluma zita. To treba pojedinim a ne internet i Google. izvor: Facebook grupa Mi, Mahaluse (posjećeno 01.5.2020. u 14:40h)

Pa logično zene moje... u ovoj državi sve funkcionise na takav način! Ko će kome ako neće svoj svome ;) uvijek bilo i ostace tako za vjeka vjekova. izvor: Facebook grupa Pretty Woman Forum (posjećeno 01.4.2020. u 14:45h)

Zivi bili pa vidjeli. Sve će se samo kazati samo dok ova situacija prodje. Izvor: Facebook grupa Pretty Woman Forum (posjećeno 01.5.2020. u 14:50h)

2. citatnost

Neke ptice nikad ne polete :D hahahahaha izvor: Facebook grupa Pretty Woman Forum (posjećeno 02.5.2020. u 13:40h)

Kad god pozelim Bosnu zapjevam Bosno moja lijepa mila divna gizdava... odma mi bude lakse hahahaha (...) izvor: Facebook grupa Mi, mahaluse (posjeceno 02.5.2020. u 21:00h)

Kada je riječ o metatekstualnosti u okviru stilske analize, metatekstualnim postupkom pokazuje se dijalogičnost teksta sa nekim drugim tekstom. Međutim, negdje je njegova funkcija čisto ornamentalna, dok u drugim slučajevima ima funkciju izražavanja ironije, komike, polemike sa prototekstom:

- a) Kad god pozelim Bosnu zapjevam Bosno moja lijepa mila divna gizdava... odma mi bude lakse hahahaha (...) izvor: Facebook grupa Mi, mahaluse (posjeceno 02.5.2020. u 21:00h)
 - Prototekst izdvojenom primjeru je sevdalinka *Bosno moja, lijepa, mila* (Safet Isović) kojom se iskazuje snažna emocija prema domovini. Međutim, u ovom komentaru, upotrebom citatnosti autor izražava dozu humora i ironije.
- b) Neke ptice nikad ne polete :D hahahahaha izvor: Facebook grupa Pretty Woman Forum (posjećeno 02.5.2020. u 13:40h)
 - Kao prototekst i u ovom primjeru iskorišten je stih pjesme - ljubavne balade *Neke ptice nikad ne polete* (Saša Matić). Postignuta je dijalogičnost između prototeksta i komentara, ali je ponovo, upotrebom citatnosti autor izrazio dozu humora.

Treba naglasiti da su intertekstualnost i metatekstualnost, najfrekventniji stilemi u književnoumjetničkom stilu. Kroz književno djelo u najboljoj mjeri, moguće je predložiti ove stileme u njihovom izvornom značenju, odnosno intertekstualnost kao upućenost teksta na druge tekstove koji mu prethode ili koji ga okružuju, kao stalni dijalog sa Drugim (jedan tekst iščitava drugi). Posebno je zanimljivo pratiti kako se gubi razlika između naučnog i književnoumjetničkog teksta. Za stilistiku ovo je višestruko zanimljivo naročito zbog različitog funkcioniranja višeglasja u naučnom i književnoumjetničkom tekstu, ali i mnogobrojnih primjera nesporazuma na relaciji autor - čitatelj zbog nepoznavanja citata ili zbog njegovog pogrešnog smještanja. S druge strane, metatekstualnost kao dimenziju kojom iskaz ili tekst upozorava na situaciju, kontekst ili subjekt vlastita iskazivanja, na vlastitu kompoziciju, strukturu, propozicijsku ili žanrovsku pripadnost; općenito, dakle, kojom tematizira neka svoja obilježja, vrlo je teško pronaći u razgovornom stilu.

Budući da razgovorni pisani stil uistinu predstavlja specifičnu i poprilično neistraženu pojavu na polju funkcionalnih stilova, kroz navedene primjere i dodatna pojašnjenja, nastojalo se pronaći i argumentirati stileme tekstualne stilistike i u ovom segmentu.

Zaključak

Razgovorni funkcionalni stil samo je jedan dio funkcionalnoga raslojavanja jezika. Realizira se u porodici, na ulicama, u školi, ali i na internetu. Sadržaj mu je svakodnevni život u najširem smislu riječi. Funkcija jezika koja omogućava svakodnevnu komunikaciju potiče upravo od razgovornog stila. Ovaj stil ne obuhvata samo govorni jezik, tj. usmeni govor, nego i pisani govor. Razlikujemo govorenorazgovorni ili usmenorazgovorni i pisanorazgovorni oblik razgovornog jezika. Najčešće se javlja u usmenom obliku, ali se može pojaviti i u pisanim oblicima: forumi, elektronska pošta, poruke, različiti zapisi. Teme novijih istraživanja razgovornoga stila u vezi su s govorom mladih, reklamama i društvenim mrežama, a u ovom radu bazirali smo se na jezik internetskih foruma. Formalne odrednice razgovornog stila iznesene su po različitim nivoima (fonostilistički, morfolistički, leksikostilistički, sintaksostilistički i tekstualni) uz navode konkretnih primjera. Na svim nivoima zabilježena su značajna odstupanja od jezičke norme.

Fonostilistička analiza razgovornog stila na forumima u velikoj mjeri je pokazala redukcije samoglasnika i suglasnika, neupotrebljavanje glasova j, h i f, nepravilnosti pri alternacijama je/ije kao i nerazlikovanje, te neupotrebu afrikata.

Morfolističkom analizom ukazalo se na nepravilnu upotrebu instrumental sredstva i društva, kao i na značajna odstupanja kada je u pitanju odnosna zamjenica *koji / koja / koje*. Primjeri s foruma potvrdili su da su prezent, perfekt i futur I najfrekventnija glagolska vremena.

Leksičkostilistička analiza je obuhvatila vrlo široko područje. Ipak, fokus je stavljen na žargonizme koji su izuzetno frekventni u razgovornom stilu na forumima, a zatim i poštapalice koje su se pokazale kao vrlo interesantna pojava s obzirom da se istraživao pismeni oblik razgovornog stila. Kroz frekventnu pojavu poštapalica došlo se do zaključka da njihov primarni zadatak nije samo pružanje slobodnog trenutka za nastavak govora, nego i vid navike govornika (autora postova ili komentara) koji se izdvojio u leksičkostilističkoj analizi. Bosanski jezik, kako

je to poznato, obogaćen je stranim riječima – posuđenicama, pa su turcizmi, germanizmi i angлизmi zauzeli mjesto u istraživanju na području leksikostilistike.

Sintaksostilistička analiza pokazala je da u razgovornom stilu dominiraju proste rečenice, a složene se, uglavnom, rijetko koriste. Posljedica toga je potreba za konkretnošću sadržaja unutar razgovornog stila. Nominalizirani iskazi nisu zabilježeni kao frekventna pojava, a samim tim ni dekomponirani predikat. Za razliku od njih, imenski i glagolski predikat dominiraju razgovornim stilom foruma, jer su korisnici uz pomoć njih, u najvećoj mjeri uspjeli uspostaviti dinamičnu razmjenu mišljenja. Razgovorni stil ima izuzetno specifičnu sintaksu rečenice. Neobaveznost ovog vida komunikacije rezultirala je pojavom brojnih eliptičnih rečenica, baš kao što je jednostavnost sadržaja rezultirala jednostavnim rečenicama.

U analizi na planu tekstualne stilistike zabilježene su jake pozicije tekstova i to naslovi i podnaslovi, te specifične početne i završne rečenice u pisanom razgovornom stilu na forumima. Na osnovu niza iščitanih forumskih postova može se zaključiti da tačka gledišta na forumima predstavlja subjektivno mišljenje komentatora i autora tekstova, čime se u potpunosti narušava pravilo neutralne tačke gledišta. Na području tekstualne stilističke analize zabilježeni su primjeri intertekstualnosti i metatekstualnosti.

Budući da razgovorni pisani stil predstavlja specifičnu i nedovoljno istraženu pojavu na polju funkcionalnih stilova, kroz stilističku analizu (primjere i dodatna pojašnjenja) pronašla se i argumentirala frekventnost spomenutih stilema. Zapravo, da se zaključiti da je jezik foruma preslika razgovornog stila u virtualnom svijetu.

Izvori

1. Facebook forum – grupa „Pretty Woman Forum“
2. Facebook forum – grupa „zenicka raja na facebook-u“
3. Facebook forum – grupa „Porodiliste Zenica“
4. Facebook forum – grupa „Mi, mahaluse“
5. www.forum.hr

Literatura

1. Katnić-Bakaršić, Marina, Lingvistička stilistika, Budimpešta, Open Society Institute, 1999.
2. Katnić-Bakaršić, Marina, Stilistika, Sarajevo, Ljiljan, 2001.
3. Silić, Josip, Funkcionalni stilovi hrvatskoga jezika, Zagreb, Disput, 2006.
4. Silić, Josip, Funkcionalni stilovi i jezik književnosti u: Jezik književnosti i književni ideologemi (zbornik radova 35. seminara Zagrebačke slavističke škole: 21-25), 2007.

CONVERSATIONAL STYLE ON FORUMS

Abstract

The aim of this paper is to investigate the linguistic means of shaping conversational functional style on Internet forums. For linguistics the means by which communication takes place on the Internet, as

a potential source of language complex are extremely interesting and research will provide new knowledge about language and conversational style. Formal determinants of conversational style will be presented at different levels (phonostylistic, morphostylistic, lexicostylistic, syntaxostylistic and textual) with citations of specific examples. Since one type of global communication is enabled by the Internet, it will also be explored how communication by Internet forums affects language expressions.

Key words: forum, communication, conversational style

Esmeralda Mustafić, MA

SEMANTIČKI TIPOVI NEKONGRUENTNOG ATRIBUTA U ADMINISTRATIVNOM FUNKCIONALNOM STILU

Sažetak

Nekongruentni atribut je postao zanimljiva tema za istraživanje s obzirom na mnoštvo značenja koja može preuzimati u toj funkciji. U radu će se nastojati prikazati semantički tipovi nekongruentnog atributa u administrativnom funkcionalnom stilu. S obzirom na činjenicu da je administrativni funkcionalni stil specifičan u odabiru lingvističkih sredstava i s obzirom na njegovu veliku shematiziranost, očekuje se da će rezultati istraživanja doprinijeti kako boljem razumijevanju samog administrativnog funkcionalnog stila, tako i značajnom diferenciranju nekongruentnih atributa u njemu. Ovo istraživanje se prije svega odnosi na istraživanje frekventnosti pojavljivanja određenih semantičkih tipova nekongruentnih atributa u administrativnom funkcionalnom stilu, da bi se na kraju time dobila i jasnija slika o frekventnosti tih istih tipova u upotrebi u savremenom jeziku. Korpus istraživanja su različiti brojevi Službenih novina ZDK. Primjeri će biti razvrstani u skupine koje predstavljaju strukturne tipove nekongruentnog atributa (uz konkretne, deverbativne i deadjektivne imenice).

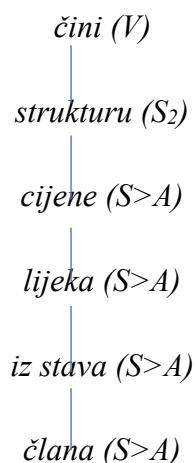
Ključne riječi: nekongruentni atribut, administrativni stil, padež, značenje

Uvod

Administrativnom funkcionalnom stilu je svojstven visok stepen shematiziranosti i determiniziranosti jezičkih sredstava, što je rezultat njegove funkcije. Administrativni tekstovi, naime, služe za zvaničnu komunikaciju između pojedinaca i ustanova, između ustanova, između država i državnika, pojedinaca i državnih organa... Da bi takva komunikacija bila efikasna u što kraćem vremenskom periodu, razvila su se manje-više stroga pravila i sheme, obrasci za većinu tih žanrova.

Administrativni stil odlikuje se preciznošću, tačnošću i faktografijom. Zbog toga se još više nego u naučnom stilu ovdje može govoriti o odsustvu figurativnosti ili emocionalno-ekspresivne markiranosti (Katnić-Bakaršić, 2001:88).

Jezička sredstva upotrijebljena u administrativnom stilu ne odstupaju od tih strogih pravila i shema, i upotrijebljena su tako da služe svrsi, tj. prenošenju informacija od tačke A do tačke B. Na gramatičkom planu ovaj stil je *nominalni*, što znači da u njemu dominiraju imenice, naročito apstraktne i deverbativne, a čest je postupak kondenzacije, naročito nominalizacije, tako da je broj glagola dodatno smanjen (v. Katnić-Bakaršić, 2001:92). U rečenici *Strukturu cijene lijeka iz stava (1) ovog člana čini...* (SN9, 749) se može uočiti izrazita upotreba nominalnih konstrukcija što je karakteristično za ovaj stil. Gotovo sve riječi u rečenici su imenice u funkciji nekongruentnog atributa.

Sve sintagme osim prve, koja predstavlja vezu između predikata i objekta, su supstantivne i nižu se kao upravni i zavisni članovi (*strukturu cijene*, *cijene lijeka*, *lijeka iz stava*, *stava člana*) te preuzimaju funkciju nekongruentnog atributa.

Korpus za analizu nekongruentnog atributa u okviru administrativnog funkcionalnog stila su bile *Službene novine ZDK* od broja 5 do broja 9 iz 2018. godine.

Nekongruentni atribut najčešće izražava funkcionalno preobraženim supstantivnim sintaksemama koje ne prate gramatičke oznake roda broja i padeža upravne supstantivne sintakse. S obzirom na svoju strukturu, nekongruentni atributi se mogu podijeliti u tri skupine, i to:

1. nekongruentni atribut uz konkretne imenice
2. nekongruentni atribut uz deverbativne imenice
3. nekongruentni atribut uz deadjektivne imenice

Primjeri nekongruentnog atributa pronađeni u korpusu su podijeljeni prema ovim trima skupinama. Osim toga, nekongruentni atribut može imati široko semantičko polje uvjetovano padežnim oblicima u kojima se javlja, te su primjeri također podijeljeni i na osnovu toga u kojem padežu stoje.

Semantički tipovi nekongruentnog atributa uz konkretne imenice

Semantički tipovi nekongruentnog atributa u genitivu

Kada se nalazi uz imenice, genitiv ima atributsku funkciju, i to funkciju nekongruentnog atributa. Značenja koja on može imati su: *posesivno*, *ablativno*, *kvalitativno*, *partitivno*, *eksplikativno*, *adverbijalnoodredbeno*, *subjekatsko*, *objekatsko*. U administrativnom funkcionalnom stilu postoji mnoštvo primjera nekongruentnog atributa u genitivu, a sami primjeri preuzimaju različita padežna značenja.

Posesivno značenje nekongruentnog atributa u genitivu moguće je prepoznati u sljedećim primjerima: *...postupa po prijedlogu tužioca iz tužbe...* (SN5, 415); *...članovi njihovih porodičnih domaćinstava nemaju zaključen ugovor...* (SN5, 428); *Obrazac zahtjeva sa potrebnom dokumentacijom sadrži...* (SN5, 429); *...dostupni su u šalter salama općina/grada...* (SN5, 429);

...raspoređuje se **klubovima poslanika**... (SN5, 430); ...**za vrijeme rada** samo za dana prisustva na poslu. (SN5, 470); **Predsjedniku i članovima komisije** pripada naknada... (SN5, 475); **Predmet ovog konkursa** je izbor notara sa službenim sjedištem... (SN5, 476); U slučaju **smrti radnika, članovi njegove uže porodice** imaju... (SN6, 506); ...**utrošit će se u skladu sa finansijskim planom i projektom budžeta**... (SN7, 604).

Partitivno značenje nekongruentnog atributa u genitivu je moguće prepoznati u sljedećim primjerima: U predmetnom zahtjevu je navedeno da se **u toku postupka**... (SN5, 413); ...da je Ustavni sud Federacije **u nizu svojih presuda** utvrdio... (SN5, 414); 60% sredstava dijeli **prema broju poslaničkih mandata**... (SN5, 430); ...**mora mu se osigurati jedan dan odmora**. (SN6, 503).

Kvalitativno značenje nekongruentnog atributa u genitivu je moguće prepoznati u sljedećim primjerima: ...**moraju imati punomoć u pisanoj formi**... (SN6, 500); ...**donosi kalendar radnih dana** za narednu godinu. (SN6, 502); ...**može dospjele obaveze platiti direktno sa računa javnih prihoda**... (SN8, 646).

Ablativno značenje nekongruentnog atributa u genitivu moguće je prepoznati u sljedećem primjeru: **Uplaćena sredstva od strane (EU) donatora**... (SN7, 604).

Eksplikativno značenje nekongruentnog atributa u genitivu je moguće prepoznati u sljedećim primjerima: ...**u okviru svojih nadležnosti** utvrđenih... (SN5, 421); ...**da stambene jedinice koristi prema principima stanovanja**..

Adverbijalnoodredbeno značenje nekongruentnog atributa u genitivu se može prepoznati samo na primjerima koji upućuju na neke članove, konkretno, tu bi se moglo prepoznati značenje mjesta: **Sredstva zajma iz člana 1. ove odluke**... (SN8, 646); **Strukturu cijene lijeka iz stava (1) ovog člana čini**... (SN9, 749).

Semantički tipovi nekongruentnog atributa u dativu

Dativ je padež namjene. Njime se govori kome ili čemu se nešto daje ili kome ili čemu je nešto namijenjeno. Milivoje Minović (1987:130) govori o dativu uz glagole, dok dativ uz imenice svrstava u ostalu upotrebu dativa, navodeći da takva upotreba dativa nije frekventna, a u tom kontekstu se govori o *posesivnom dativu*. U korpusu administrativnog funkcionalnog stila nije pronađen nijedan primjer nekongruentnog atributa uz konkretne imenice u dativu.

Semantički tipovi nekongruentnog atributa u akuzativu

Akuzativ u adnominalnoj poziciji ima atributsku funkciju i značenje cilja, namjene, osobine. Značenje namjene kod nekongruentnog atributa u akuzativu je moguće prepoznati u sljedećim primjerima: ...**smatra se prihod ostvaren davanjem imovine u zakup**. (SN5, 428); **Uplaćena sredstva za subvencije** će se voditi... (SN5, 429); **Krajnji rok za realizaciju aktivnosti**... (SN5, 474); **Imenuje se komisija za utvrđivanje teške bolesti**... (SN5, 474); **Utvrdjuje se konačna lista kandidata za nadzorni odbor** privrednog društva... (SN8, 672); U 2014. godini je otvoren namjenski **račun za prikupljanje sredstava**... (SN8, 694); **Služba za spašavanje** iz ruševina je formirana... (SN8, 700).

Semantički tipovi nekongruentnog atributa u instrumentalu

Instrumental je još jedan padež čija je upotreba frekventnija u adverbnoj poziciji, ali se ipak mogu izdvojiti neka osnovna značenja i adnominalnoj poziciji. Značenja koja su najčešće prisutna u supstantivnim nekongruentnim sintagmama su: vremensko, mjesno ili prostorno, kvalitativno, zatim je tu instrumental sredstva, društva i dopune.

Značenje sredstva nekongruentnog atributa u instrumentalu je moguće prepoznati u sljedećim primjerima: ...**Na koverti sa prijavom i traženim dokumentima naznačiti...** (SN9, 888); **Na usmenom dijelu ispita učenik izvlači listić sa pitanjima.** (SN9, 892).

Semantički tipovi nekongruentnog atributa u lokativu

Lokativ je padež lokacije. Upotrebljava se samo s prijedlozima. Šira je upotreba u adverbnoj poziciji, ali postoje i značenja u adnominalnoj poziciji, a to su: mjesno značenje, vremensko, načinsko, objekatsko i značenje sredstva.

Značenje načina nekongruentnog atributa u lokativu moguće je prepoznati na sljedećem primjeru: ...**osoba ili porodica u potrebi za podrškom u plaćanju...** (SN5, 478); ...**primjenjuju jednaka mjerila Slovenije o saradnji u oblasti obrazovanja...** (SN9, 740); značenje mjesta je moguće prepoznati na sljedećem primjeru: **Ako je šteta na radu prouzrokovana namjerno...** (SN6, 506).

Lokativ dopune ili objekatski lokativ se može prepoznati u sljedećim primjerima: **Podaci o plaćama su javni...** (SN6, 504); **Pravilnikom o naučnim i umjetničkim oblastima...** (SN7, 618); **Elaborat o opravdanosti obavljanja naučne djelatnosti sadrži...** (SN7, 628); ...**što se dokazuje uvjerenjem o stalnom zaposlenju...** (SN8, 674).

Semantički tipovi nekongruentnog atributa uz deverbativne imenice

Administrativni stil je primarno nominalni, broj glagola koji su unutar ovih tekstova je dodatno smanjen nominalizacijom i rečeničnom kondenzacijom. To dovodi do zaključka da su tekstovi ovog stila preplavljeni deverbativnim imenicama, koje su, u ovom slučaju, češće negoli konkretne.

Semantički tipovi nekongruentnog atributa u genitivu

Posesivno značenje nekongruentnog atributa u genitivu moguće je pronaći u sljedećim primjerima: **Ustavni sud Federacije je od podnosioca zahtjeva tražio dopune zahtjeva...** (SN5, 406); **Podnosilac zahtjeva je ovlašten za podnošenje zahtjeva...** (SN5, 407); **Općinsko vijeće Bihać, kao donosilac osporene Odluke...** (SN5, 413); ...**da se pobrine o provedbi sudskih odluka...** (SN5, 420); **Odobrava se preraspodjela rashoda...** (SN5, 424); ...**Žepče će utrošiti za rekonstrukciju sportske dvorane...** (SN5, 469); **Rok iz stava (1) se može produžiti na zahtjev predlagачa...** (SN5, 474); **Brisanje srednje škole vrši se na taj način...** (SN5, 483); **Zahtjev aplikanta koji ne ispunjava opće uvjete...** (SN8, 676); **Korisniku kredita se zaračunava kamata...** (SN8, 677);

Kvalitativni genitiv je moguće prepoznati u sljedećim primjerima: *Usvaja se Elaborat o pokretanju studijskog programa...* (SN5, 420); *...može se utvrditi duže trajanje otkaznog roka...* (SN6, 501); *Način korištenja ovog prava biće utvrđen...* (SN6, 503); *...koji je osnov za praćenje statističkih indikatora...* (SN7, 619).

Eksplikativno značenje nekongruentnog atributa u genitivu moguće je prepoznati u sljedećim primjerima: *...su u potpunosti regulisana pitanja iz oblasti privređivanja igara na sreću.* (SN5, 413); *Za prvođenje postupka pregovaranja strane će odrediti...* (SN6, 500); *...sprovodi se postupak mirenja...* (SN6, 508); *...upisuje se u Registar promjena naziva udruženja...* (SN6, 591). Partitivno značenje nekongruentnog atributa u genitivu prepoznat će se u sljedećim primjerima: *Početak i završetak radnog vremena, preraspodjela radnog vremena...* (SN6, 502).

Adverbijalnoodredbeno značenje nekongruentnog atributa u genitivu moguće je prepoznati u primjerima: *...ne ostvaruje se u slučaju odsustva s posla...* (SN5, 470) sa značenjem mjesta, i *...škola će utrošiti za organizaciju takmičenja učenika iz informatike.* (SN8, 648) sa značenjem načina.

Subjekatski genitiv je prisutan u sljedećim primjerima: *Imajući u vidu odgovor Federalnog ministarstva finansija...* (SN, 414); *Informisanje javnosti i promocija u svim fazama JPP projekta...* (SN5, 473); *Rješenje o izboru kandidata donosi...* (SN5, 477); *...da je na listu dopušten prigovor roditelja/staratelja...* (SN9, 800).

Objekatski genitiv je prisutan u sljedećim primjerima: *Budžetski korisnici kojima su odobrena sredstva za nabavku opreme...* (SN5, 426); *...škola će utrošiti za organizaciju prevoza učenika...* (SN7, 606); *...iznajmljivanjem toge i nostrifikacije diplome doktorskog studija...* (SN9, 749);

Semantički tipovi nekongruentnog atributa u dativu

U korpusu administrativnog stila pronađen je jedan primjer nekongruentnog atributa u dativu sa posesivnim značenjem: *Poslodavac je dužan omogućiti sindikalnom povjereniku pristup podacima...* (SN6, 508).

Semantički tipovi nekongruentnog atributa u akuzativu

U korpusu administrativnog stila pronađena je nekolicina primjera nekongruentnog atributa u genitivu, koji primarno preuzimaju značenje namjene: *Zahtjev za ocjenjivanje ustavnosti treba da...* (SN5, 406); *...dostavio je zahtjev za rješavanje ustavnog pitanja.* (SN5, 412); *U postupku podnošenja zahtjeva za ostvarivanje pomoći...* (SN5, 478); *...mogu dostaviti Službi za zajedničke poslove svoje zahtjeve za smještaj...* (SN9, 607); *Zahtjev za dodjelu kredita mogu podnijeti osobe...* (SN8, 673).

Osim toga, prisutno je i dopunsko značenje u primjerima: *...imati na raspolaganju tehničku (savjetodavnu) pomoć...* (SN5, 474); *...da se prije stupanja na rad upozna...* (SN6, 502); *Prilikom odlaska u penziju (starosnu, prijevremenu, invalidsku) isplaćuju se...* (SN6, 505).

Semantički tipovi nekongruentnog atributa u instrumentalu

U korpusu administrativnog funkcionalnog stila pronađen je jedan primjer nekongruentnog atributa u instrumentalu sa dopunskim tj. objekatskim značenjem: ***Za rukvođenje akcijama zaštite i spašavanja...*** (SN8, 698).

Semantički tipovi nekongruentnog atributa u lokativu

U korpusu administrativnog funkcionalnog stila pronađeno je nekoliko primjera nekongruentnog atributa u lokativu za dopunskim, odnosno objekatskim značenjem: ***Odluku o komunalnim taksama donijelo je...*** (SN, 415); ***...dostavio Ustavnom sudu Federacije odgovor o stanju izvršenja odluka...*** (SN5, 420); ***...podnijeti kompletan izvještaj o utrošku sredstava...*** (SN5, 469); ***Rješenje o izboru kandidata donosi...*** (SN5, 477); ***Prije donošenja odluke o otkazu ugovora o radu...*** (SN6, 501); ***JU Univerzitet u Zenici je dužan sačiniti izvještaj o namjenskom utrošku sredstava...*** (SN7, 604); ***Bračni partneri apliciraju zajedno jednom aplikacijom uz ovjerenu izjavu o saglasnosti.*** (SN8, 675); ***Odluka o razvrstavanju lokalnih cesta...*** (SN9, 739); ***Komisija daje ocjenu i mišljenje o opravdanosti...*** (SN9, 879); ***...odlučivanje o izgledu i sadržaju povelje i plakete...*** (SN9, 886); ***Odluku o prigovoru donosi Školski odbor...*** (SN9, 888).

Semantički tipovi nekongruentnog atributa uz deadjektivne imenice u administrativnom stilu

Deadjektivne imenice nisu nešto što je svojstveno za administrativni funkcionalni stil. U cijelom korpusu je pronađeno svega desetak primjera nekongruentnog atributa uz deadjektivne imenice i to u genitivu, akuzativu i intrumentalu.

Semantički tipovi nekongruentnog atributa u genitivu

U korpusu pronađenih primjera nekongruentnog atributa u genitivu većina ima posesivno značenje: ***...propisivanjem visine godišnje takse...*** (SN5, 413); ***Uvrđuje se visina naknade za rad...*** (SN5, 426); ***Visinu kredita određuje poslovna banka u zavisnosti od kreditne sposobnosti podnosioca zahtjeva.*** (SN7, 677); ***Ukupna procjenjena vrijednost javne nabavke...*** (SN9, 732); ***Daje se saglasnost na visinu školarine...*** (SN9, 739).

Uz navedene primjere, prisutan je i jedan primjer ablativnog značenja: ***Visinu kredita određuje poslovna banka u zavisnosti od kreditne sposobnosti podnosioca zahtjeva.*** (SN7, 677); te jedan primjer sa partitivnim značenjem: ***Uvažavajući specifičnosti pojedinih oboljenja...*** (SN9, 879).

Semantički tipovi nekongruentnog atributa u akuzativu

U korpusu administrativnog funkcionalnog stila pronađena su dva primjera nekongruentnog atributa u akuzativu sa značenjem namjene: ***Daje se saglasnost za zaključivanje Ugovora o zajmu...*** (SN8, 646); ***Daje se saglasnost na visinu školarine...*** (SN9, 739).

Semantički tipovi nekongruentnog atributa u instrumentalu

U korpusu administrativnog funkcionalnog stila pronađen je jedan primjer nekongruentnog atributa u instrumentalu sa značenjem dopune ili objekta: ...*realizovat će se isključivo u skladu sa procentom ostvarenja...* (SN7, 611).

Zaključak

Primarni cilj ovog istraživanja bio je prikazivanje frekventnosti pojavljivanja semantičkih tipova nekongruentnog atributa u administrativnom funkcionalnom stilu. Da bi se došlo do konkretnih rezultata za izvore su uzeti različiti brojevi *Službenih novina ZDK*. Administrativni funkcionalni stil je primarno nominalan pa se krenulo sa pretpostavkom da će jedan takav stil imati veliki broj različitih semantičkih tipova nekongruentnog atributa.

Došlo se do sljedećih zaključaka: U administrativnom funkcionalnom stilu je najzastupljeniji nekongruentni atribut u genitivu, sa posesivnim značenjem, i to u sva tri strukturna tipa, i kada se nalazi uz konkretne, i uz deverbativne kao i deadjektivne imenice; Dativ je zastupljen u svega nekoliko primjera što znači da njegova upotreba u adnominalnoj poziciji u ovom stilu, dijelom i u bosanskom jeziku, nije zastupljena u tolikoj mjeri; Nekongruentni atribut uz deadjektivne imenice je pronađen na nekolicini primjera što znači da u ovom stilu upotreba ovih atributa nije frekventna; I na kraju, nešto je veći broj primjera nekongruentnog atributa uz deverbativne imenice u odnosu na nekongruentni atribut uz konkretne imenice što može biti rezultat same prirode ovog stila i njegove nominalnosti, tj. primarne zastupljenosti imenica. Kada se sagleda sve u cjelini, imajući na umu da su forme administrativnog stila zastupljene u svakodnevnom životu svakog čovjeka, može se zaključiti da je upotreba nekongruentnog atributa u savremenom jeziku prisutna i kroz ovaj stil.

Izvori

1. SN5 – *Službene novine Zeničko-dobojskog kantona* (2018), godina XXIII, br. 5, Zenica.
2. SN6 – *Službene novine Zeničko-dobojskog kantona* (2018), godina XXIII, br. 6, Zenica.
3. SN7 – *Službene novine Zeničko-dobojskog kantona* (2018), godina XXIII, br. 7, Zenica.
4. SN8 – *Službene novine Zeničko-dobojskog kantona* (2018), godina XXIII, br. 8, Zenica.
5. SN9 – *Službene novine Zeničko-dobojskog kantona* (2018), godina XXIII, br. 9, Zenica.

Literatura

1. Čedić, Ibrahim (2001), *Osnovi gramatike bosanskog jezika*, Institut za jezik, Sarajevo.
2. Jahić, Dževad; Halilović, Senahid; Palić Ismail (2000), *Gramatika bosanskoga jezika*, Dom štampe, Zenica.
3. Katičić, Radoslav (2002), *Sintaksa hrvatskoga književnog jezika*, Nakladni zavod Globus, Zagreb.
4. Katnić-Bakaršić, Marina (2001), *Stilistika, Ljiljan, Sarajevo*.

5. Kuna, Branko; Mikić, Ana (2010), Posvojni dativ, *Sintaksa padeža: Zbornik radova znanstvenog skupa s međunarodnim sudjelovanjem Hrvatski sintaktički dani*, 147-162, Osijek.
6. Minović, Milivoje (1987), *Sintaksa srpskohrvatskog – hrvatskosrpskog književnog jezika za više škole*, OOUR Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Sarajevo, 1987.
7. Omerović, Mirela (2011), *Nekongruentni atribut u bosanskome jeziku*, Sarajevo. Slavistički komitet.
8. Piper, Predrag et al. (2005), *Sintaksa savremenoga srpskog jezika: prosta rečenica*, Institut za srpski jezik SANU, Beograd.

SEMANTIC TYPES OF INCONGRUENT ATTRIBUTE IN ADMINISTRATIVE FUNCTIONAL STYLE

Abstract

The incongruent attribute has become an interesting topic for research given the multitude of meanings it can take on in that function. This paper will try to present the semantic types of incongruent attribute in the administrative functional style. Given the fact that administrative functional style is specific in the choice of linguistic means and given its great schematization, it is expected that the research results will contribute to a better understanding of administrative functional style and significant differentiation of incongruent attributes in it. This research primarily refers to the research of the frequency of occurrence of certain semantic types of incongruent attributes in the administrative functional style, in order to finally get a clearer picture of the frequency of these same types in use in modern language. The corpus of research is different issues of the Službene novine of ZDK.

Key words: *incongruent attribute, administrative style, meaning*

ANGLISTIKA

Dr. sc. Melisa Bureković

Dr. sc. Edina Rizvić-Eminović

Dr. sc. Adnan Bujak

STUDENTS' PERCEPTIONS OF ON-LINE ENGLISH CLASSES AT THE UNIVERSITY OF ZENICA DURING THE COVID-19 PANDEMIC

Abstract

The Covid-19 pandemic has radically affected all aspects of people's lives around the globe, including higher education. Many countries enforced the shutdown of all non-essential economic activities, which led to the closure of universities and the abrupt transition to distance teaching and learning. The present paper investigates how this transition affected Zenica University EFL courses from the students' perspectives.

Key words: Covid-19 pandemic, higher education, students' perceptions, on-line EFL classes

Introduction

The outbreak of the Covid-19 pandemic caused by a novel coronavirus is the gravest health crisis the world has experienced in a century. In the rush to eliminate pathways for spreading the vicious virus whose carriers can be asymptomatic, or with mild symptoms that can be confused for other illnesses, making it extremely hard to accurately detect infected people, responsible countries have decided to declare states of emergency. Emergency response measures such travel restrictions, closure of frontiers, workplaces, public buildings, schools and universities took place in many countries. "As of mid-April, 2020, 1.5 billion children and youth were affected by school closures in 195 countries, from pre-primary to higher education" (UNESCO, 2020). Table 1 depicts the proportion of higher education students affected out of the regional total tertiary student populations based on World Bank calculations (World Bank, 2020).

<i>Disaggregated by region and as proportion of total disrupted tertiary education students</i>			
<i>Region</i>	<i>Out-of-school tertiary education students</i>	<i>Total tertiary students</i>	<i>%</i>
East Asia and Pacific	72, 391, 442	73, 538, 139	98%
Europe and Central Asia	36, 948, 926	38, 030, 033	97%
Latin America and Caribbean	27, 007, 997	27, 111, 868	100%
Middle East and North Africa	14, 282, 666	14, 282, 666	100%
North America	20, 640, 820	20, 640, 820	100%
South Asia	40, 468, 782	40, 468, 782	100%
Sub-Saharan Africa	8, 399, 127	8, 533, 188	98%
Grand Total	220, 139, 760	222, 605, 496	99%

Table 1. Total affected tertiary education students by region, as of 8 April 2020

A vast number of different publications were published offering information about the impacts of Covid-19 on higher education worldwide. Some of them were compiled and published by the International Association of Universities (IAU), a non-governmental organization in official partnership with UNESCO. The publications include recommendations on how higher education institutions can respond to Covid-19 and support students affected by coronavirus. Key topics related to Covid-19 education response are covered by UNESCO Education Sector's Issue Notes that "provide evidence of good practices, practical tips and links to important reference to mitigate the short and long term impact of school closures" (IAU, 2020). Apart from publications intended for higher education institutions, many of them are addressed to governments and national authorities. Thus, UNESCO has issued a suite of support materials for governments and stakeholders entitled *Safe to learn during Covid-19* and OECD has released the paper *Education Responses to Covid-19* that proposes a framework and recommendations to help governments form and implement strategy for education responses to Covid-19. Furthermore, the United Nation's General Policy Brief *Education in the time of Covid-19 and beyond* has called for national authorities and the international community to work in partnership to propose education as one of the most important items on recovery agenda.

Of particular importance are the publications on how the Covid-19 pandemic affected higher education students. One of them focused on students in exchange programmes and was published as the IAU's joint paper *Covid-19 Impact on Higher Education: Institutional and Students' Perspectives* in collaboration with the Erasmus Student Network (ESN). The ESN undertook an on-line survey for students in exchange programmes that received 21 930 answers and the IAU launched a global on-line survey for Higher Education Institutions (HEIs) around the world that collected 424 answers. Topics covered by both surveys included impact on student exchange, communication between HEIs and students, shift to on-line learning and student support. The data collected by ESN revealed that 42% of the students were grounded in their hosting country, that there was a not negligible percentage of HEIs where communication between HEIs and students was not efficient, and that 58% students, when asked who supported them during the pandemic, identified their host university, and only 44,6% identified their home university. The data also showed that students "faced mental health issues, such as the feeling of anxiety and isolation" (IAU&ESN, 2020).

A larger scale online survey that targeted not only exchange students but all higher education students across the world was conducted by researchers from the Faculty of Public Administration at the University of Ljubljana and their international partners. This on-line questionnaire that was based on and extended *The European Students' Union Survey* (2020) received 31 212 students' answers from more than 150 institutions and 100 countries in six continents. This comprehensive global study asked students "what their life looked like during the Covid-19 pandemic, including teaching and learning, social contact, as well as how they were coping with situation emotionally" (Aristovnik, et al. 2020). It provided "systematic insight into students' satisfaction and perception of different aspects of their lives during the pandemic, including their opinions on the immediate and distant future" (Aristovnik, 2020). The data showed

that students were primarily concerned about their future professional career and study issues, that they were anxious, frustrated and bored, that they received support from teaching staff and universities' public relations. It is worthwhile to note that greater satisfaction with the universities was expressed by "more hopeful and less bored students, students who were more satisfied with their academic work/life, social science students, students with more resources (with a scholarship and/or the ability to pay the overall costs of study) and those who were studying in Europe" (Aristovnik, 2020).

The students who showed above average satisfaction with most of the survey topics are those who responded from the United States (392 students). All the more, they were highly satisfied (among the top five countries) with lecturers' responses in terms of 1) *providing course assignments* (e.g. readings, homework, quizzes) *on a regular basis*, 2) *responding to questions in a timely manner*, and 3) *informing students on what exams will look like in the new situation*. The US students also showed high level of satisfaction with *sending presentations* and *written communications* as part of a reorganization of tutorials/seminars and practical classes and with *e-mail communication* as part of supervision/mentorships. However, they showed below average satisfaction when assessing *access to a quiet place to study* or *to a desk* and their *government response to the Covid-19 crisis*.

A total number of 309 students who responded from Bosnia and Herzegovina¹ also showed above average satisfaction with most of the survey topics, but their satisfaction level with lecturers' responses in terms of 1) *providing course assignments* (e.g. readings, homework, quizzes) *on a regular basis* (ranking 8th in the list of all countries), 2) *responding to questions in a timely manner* (ranking 18th), and 3) *informing students on what exams will look like in the new situation* (ranking 6th), was not as high as with the US students. It is the same with the satisfaction level regarding reorganization of tutorials/seminars and practical classes (*sending presentations* (ranking 19th) and *written communications* (ranking 10th)). Unlike the US students, the B&H students also showed above average satisfaction regarding *access to a quiet place to study* (ranking 13th) and *to a desk* (ranking 3th). Similarly to their US peers, the B&H students showed below average satisfaction when assessing their *government response to the Covid-19 crisis*.

The present study is a more narrowly oriented as it targets only students at one university and focuses on one aspect of a student's life during the Covid-19 pandemic. It explores students' perceptions of the on-line English language classes and remote teaching and learning during the summer semester of the 2019-2020 academic year at the University of Zenica. The students and teaching staff at our university were forced to stay at home and shift from face-to-face to online teaching and learning as of 12 March, 2020 when our country enforced a complete lockdown due to the Covid-19 outbreak. Within a relatively short amount of time they had to adapt to a completely different teaching methodology that required both of them to be digitally literate and to have access to the necessary infrastructure for on-line teaching and learning (quiet place to work, desk, PC/laptop, headphones and microphone, webcam, required software and programmes and

¹ The students who responded from Bosnia and Herzegovina are presumably those who study at the School of Economics and Business (University of Sarajevo) since this is the only HEI partner of the Faculty of Public Administration (University of Ljubljana) in Bosnia and Herzegovina.

good internet connection). The shift from on-site to on-line classes was not an easy task because the majority of study departments did not have already established digital learning platforms that could ease the abrupt transition to distance teaching and learning.

The purpose of this study is to investigate how this transition affected English language courses from the students' perspective in terms of syllabi, course materials, workload, communication and office hours. It also aims at getting insight into 1) students' readiness to abruptly shift to on-line teaching and learning, 2) worries and problems they encountered during distance learning, 3) their thoughts on advantages/disadvantages of on-line English classes and 4) their suggestions on how to improve them.

Materials and Methods

Study Participants and Procedure

The study participants were undergraduate students at four faculties of the University of Zenica (Faculty of Philosophy, Polytechnic Faculty, Faculty of Mechanical Engineering, Faculty of Metallurgy and Materials Science) who attended the English language courses during the summer semester of the 2019-2020 academic year. The respondents in the targeted population were recruited by their lecturers and were promised points after completing a survey that was launched via the application Google Forms on 31 May 2020 and remained open until 10 June 2020. A total of 133 students responded of which 68 students at the Faculty of Philosophy (51.12%), 32 at the Polytechnic Faculty (24.06%), 30 at the Faculty of Mechanical Engineering (22.55%) and only 3 at the Faculty of Metallurgy and Materials Science (2.25%). The distribution of the participants by the year of study is as follows: 52 first-year students (39.09%), 31 second-year students (23.30%), 35 third-year students (26.31%) and 15 fourth-year students (11.27%).

Measures

The data were obtained through an on-line questionnaire composed of 21 mainly closed-ended questions. The students' perceptions of the English language course syllabi, course materials and workload referred to the following three statements and one question:

1. Professors/teaching assistants adapted their syllabi to the new circumstances
(I totally agree – I agree to some extent – I totally disagree)
2. Professors/teaching assistants sent useful and interesting course materials
(I totally agree – I agree to some extent – I totally disagree)
3. How often were you given online homework assignments?
(Several times a week – Once a week – Never)
4. Homework assignments/presentations deadlines were reasonable
(I totally agree – I agree to some extent – I totally disagree)

The students' perceptions and preferences regarding communication and office hours referred to the following four statements and three questions:

5. How often did you establish any form of communication with your professors/teaching assistants?

- (Several times a week – Once a week – Never)
6. What form of communication do you prefer?
(Via email – Via video meetings (Zoom/Skype) – Via Google classrooms)
 7. After sending an email to your professors/teaching assistants I expect to receive the response
(The same day – Within the next 1-2 day(s) – Within the next 3-7 days)
 8. Professors/teaching assistants responded to your emails
(The same day – Within the next 1-2 day(s) – Within the next 3-7 days)
 9. On-line office hours are useful
(I totally agree – I agree to some extent – I totally disagree)
 10. Did you ask your professors/teaching assistants to hold online office hours?
(Often – Sometimes – Never)
 11. Did you ask your professors/teaching assistants to give you additional explanations of some topics?
(Often – Sometimes – Never)

In order to get insight into students' readiness for on-line classes, worries and problems they encountered during on-line classes, their thoughts on advantages/disadvantages of on-line English teaching and learning and their suggestions on how to improve it, they needed to provide the answers to the following questions/statements:

12. I was ready for on-line classes
(I totally agree – I agree to some extent – I totally disagree)
13. I was able to stick to my study habits
(I totally agree – I agree to some extent – I totally disagree)
14. What made it difficult for you to attend on-line classes? ...
15. On-line classes suited me because I could better manage my study time
(I totally agree – I agree to some extent – I totally disagree)
16. On-line classes suited me because I received more feedback from professors/teaching assistants
(I totally agree – I agree to some extent – I totally disagree)
1. It would be desirable for on-line classes to be held during several weeks in normal circumstances as well
(I totally agree – I agree to some extent – I totally disagree)
2. What are disadvantages of on-line classes? ...
3. What are advantages of on-line classes? ...
4. It worries me ...
 - that I won't be able to fulfil all obligations
 - that I won't pass my exams
 - that I will fall behind my fellow students
 - other ...

5. If on-line classes had to be held during the next academic year, what suggestions would you have for its improvement? ...

The percentages of the answers to close-ended questions were calculated for all respondents. The answers to open-ended questions were thoroughly analyzed and the most frequently used phrases and terms were identified in order to be visually presented in the word cloud.

Results

English language course syllabi, course materials and workload

In our survey, students were asked whether their lecturers had adapted syllabi to the new circumstances, provided useful and interesting course materials, how often they had been sent homework assignments and whether homework assignments deadlines were adequate. The data obtained is given in Table 2.

Statement/question	totally agree		agree to some extent		totally disagree	
	<i>Ss</i>	%	<i>Ss</i>	%	<i>Ss</i>	%
Professors/teaching assistants adapted their syllabi to the new circumstances	49	36.84	70	52.63	14	10.52
Professors/teaching assistants sent useful and interesting course materials	59	44.36	68	51.12	6	4.51
Homework assignments/presentations deadlines were reasonable	82	61.65	48	36.09	3	2.55
How often were you given online homework assignments?	several times a week		once a week		never	
	<i>Ss</i>	%	<i>Ss</i>	%	<i>Ss</i>	%
	52	39.09	81	60.90	0	0

Table 2. *English language course syllabi, course materials and workload*

Communication and office hours

The closure of the university deprived lecturers and students of face-to-face communication and on-site office hours forcing them to completely turn to other channels of communication. The data in Table 3 reveals how often the students established any form of communication with their lecturers, what form of communication they preferred, whether the lecturers' responses to their emails were well-timed. It also shows whether they found on-line office hours useful, whether they asked their lecturers to hold online office hours and to provide them additional explanations for some topics.

Question/Statement	several times a week		once a week		never	
	<i>Ss</i>	%	<i>Ss</i>	%	<i>Ss</i>	%
How often did you establish any form of communication with your	49	36.84	83	62.40	1	0.75

professors/teaching assistants?						
What form of communication do you prefer?	Via email		Via video meetings (Zoom/Skype)		via Google classrooms	
	<i>Ss</i>	%	<i>Ss</i>	%	<i>Ss</i>	%
	36	27.06	44	33.08	53	39.94
After sending an email to your professors/teaching assistants I expect to receive the response	The same day		within the next 1-2 day(s)		within the next 3-7 days	
	<i>Ss</i>	%	<i>Ss</i>	%	<i>Ss</i>	%
	39	29.32	87	65.41	7	5.26
Professors/teaching assistants responded to your emails	38	28.57	72	54.13	23	17.29
On-line office hours are useful	totally agree		agree to some extent		totally disagree	
	<i>Ss</i>	%	<i>Ss</i>	%	<i>Ss</i>	%
	45	33.83	78	58.64	10	7.51

Table 3. *Communication and office hours*

Students' readiness, worries and problems during on-line classes

Due to the sudden physical closure of the faculty the transition from onsite to online lectures, seminars and tutorials had to be quick. Neither the lecturers or the students had time to actively prepare for a mandatory online teaching and learning process, and to anticipate possible problems. Therefore, some of the study goals were to examine how ready the students had been to manage remote teaching and learning, what major problems they encountered and what worried them most. The data we gathered regarding the students' readiness for online teaching and learning are presented in Table 4.

Statement	totally agree		agree to some extent		totally disagree	
	<i>Ss</i>	%	<i>Ss</i>	%	<i>Ss</i>	%
I was ready for on-line classes	45	33.83	69	51.87	19	14.28
I was able to stick to my study habits	29	21.80	85	63.90	19	14.28

Table 4. *Students' readiness for on-line English classes*

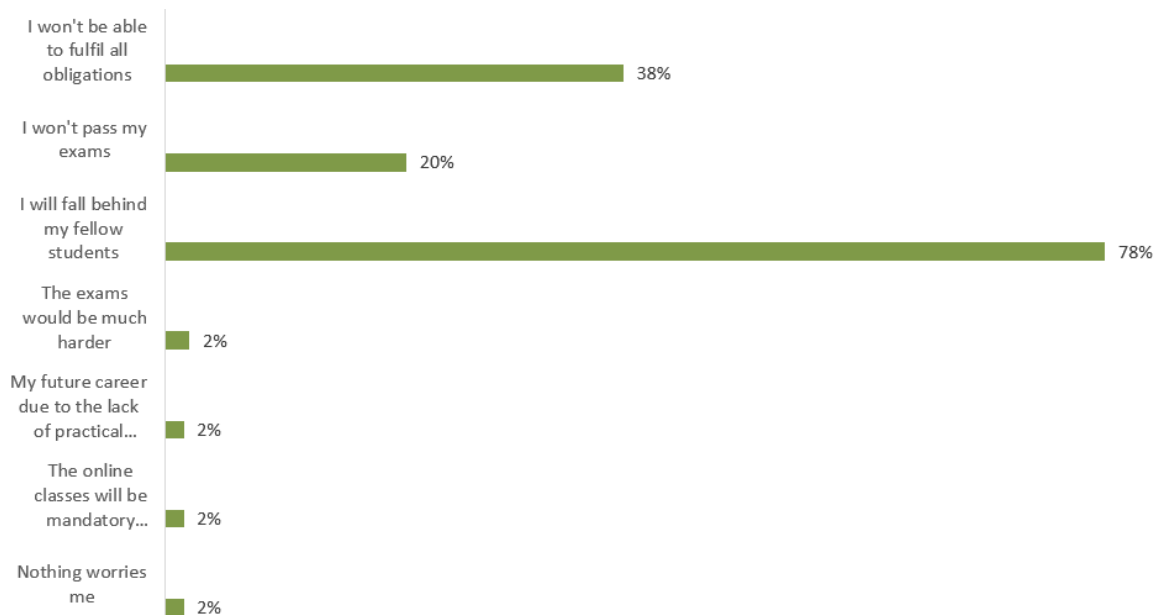
One of the major problems faced by our students during computer-based classes seems to be protection of their mental health. As shown in the word cloud visualization (Figure 1)², the most frequently occurring terms in students' responses were *mental health issues*, *health issues*, *technical issues*, *too much HAs (homework assignments)*, *too many other obligations*, *no quiet place to study*, *use of different applications*, *no video online lectures*, *not enough of feedback*, *loss of motivation*, *loss of a daily routine*, *having to share a PC/laptop with siblings*.

² The size of each phrase indicates its frequency.

Figure 1. Word cloud of the problems faced by students during on-line classes

When asked about their worries, apart from the offered answers (*I won't be able to fulfil all obligation, I won't pass my exam, I will fall behind my fellow students*), students were able to add their own answers. The responses we received are provided in Graph 1.

Graph 1. Students' worries

Students' thoughts on advantages/disadvantages of on-line classes and their suggestions

The data obtained regarding students' thoughts on virtual education during the Covid-19 pandemic are displayed in Table 5.

Statement	totally agree		agree to some extent		totally disagree	
	<i>Ss</i>	%	<i>Ss</i>	%	<i>Ss</i>	%
On-line classes suited me because I could better manage my study time	24	18.04	79	59.39	30	22.55

On-line classes suited me because I received more feedback from professors/teaching assistants	28	21.05	71	53.38	34	25.56
It would be desirable for on-line classes to be held during several weeks in normal circumstances as well	34	25.56	52	39.09	47	35.33

Table 5. *Students' reflections on on-line classes*

Table 6 depicts the students' perceptions of advantages and disadvantages of the mandatory online teaching and learning.

Advantages of on-line classes	Disadvantages of on-line classes
Being able to attend classes without leaving home Flexibility in time management Having more time for other obligations Availability of study materials Having a lot of time for exploring the course topics on your own Getting individual feedback from lecturers Teamwork Less financial costs Much easier to concentrate A lot of interaction with lecturers Recorded lectures No pauses between lectures Being able to attend classes even when you are sick	Too much HAs Spending too much time in front of computer screen Lack of practical classes Not enough real-time video lectures Lack of social interaction among students Not enough feedback Lack of interaction between students and lecturers Unpreparedness of some lecturers Technical issues (inadequate Internet connection) Tiring for eyes Having to type all HAs A lot of stress Lack of quiet place to attend classes

Table 6. *Advantages and disadvantages of on-line classes*

In the last part of the questionnaire, the students were asked to write down some suggestions on how remote teaching and learning process could be improved. The students predominantly expressed the importance of *real-time online lectures, adherence to class timetable, more on-line quizzes and study materials, more on-line office hours and feedback, better communication between lecturers and students, recorded lectures, less homework assignments, adaptation of syllabi and assessment criteria and utilization of only one e-learning platform.*

Discussion and Conclusion

The present study investigated the students' perceptions of the on-line English language classes during the first wave of Covid-19 pandemic in the summer semester of the 2019-2020 academic year. Due to the closure of the university, teaching and learning processes had to be

abruptly shifted from classrooms to on-line environment, which led to the need of adapting teaching methodologies. When questioned about how the transition affected English language courses in terms of syllabi and course materials, 89% students agreed that the lecturers adapted their syllabi to the new circumstances and 95% students reported that the lecturers provided useful and interesting course materials. The data obtained lead to the conclusion that lecturers managed to adapt to a completely different teaching methodology and find solutions to continue teaching and learning process despite the difficulties raised by the pandemic.

In terms of workload, 39% students said that they were given online homework assignments *several times a week*, and 61% of them received them *once a week*. The majority of students (98%) agreed that homework assignment and presentation deadlines were reasonable, but they complained that there were too many. Therefore, it comes as no surprise that one of their suggestions on improving virtual teaching and learning was to reduce the amount of homework assignments. Some studies showed that a feeling of significantly large workload may be evoked by a lack of motivation and self-discipline students face while studying isolated at home (Bao, 2020). Whatever the reason may be, lecturers should make an effort to balance online teaching and self-learning through various homework assignments.

Regarding the communication between students and lecturers, and online office hours, 40% students answered that their preferred form of communication is the one via Google Classroom, 33% preferred video meetings via Zoom/Skype, and 27% of them opted for communication via email. As one of the problems, the students listed a lack of video online lectures and thus suggested that this type of virtual teaching should be mandatory. 65% students shared that after sending an email to the lecturers they expected to receive the response within the next 1-2 day(s) and 54% of them reported that their expectations in that regard had been met. These findings show that lecturers managed to provide timely responses. As expected, on-line office hours had been reported to be useful by a majority of students (92%), and therefore they proposed having more on-line office hours in case of future remote teaching and learning. This should be understood as an important signal for lecturers to include more on-line office hours.

In relation to students' readiness for on-line English classes, the worries and problems they faced during virtual teaching and learning, 86% students reported to have been ready for the shift to on-line classes and the same number of them responded to have been able to adhere to their study habits. They were mostly worried that they would fall behind their peers, that they would not be able to fulfill all obligations or pass their exams. Some expressed worries about their future professional career due to the fact that they had been deprived of the opportunity to spend time in schools to gain practical teaching experience and to apply theory in practice. Regarding the problems, the students reported not to have a quiet place to work and having to share a PC/laptop with their siblings. They also said that on some occasions they had encountered problems with the Internet connection and some other technical issues. However, the most frequently mentioned problem was the state of mental and physical health, which leads to the conclusion that the protection of students' overall health is of the utmost importance. In that regard, higher education

institutions, student organizations and health professionals should closely collaborate in order to offer students timely and efficient psychological support.

When it comes to the students' perceptions of advantages and disadvantages of the online teaching and learning, the most frequently mentioned advantages were *being able to attend classes without leaving home, flexibility in time management, having more time for other obligations, availability of study materials and having a lot of time for exploring the course topics on your own*. On the other hand, the most frequently mentioned disadvantages were *too much homework, spending too much time in front of computer screen, lack of practical classes, not enough real-time video lectures and lack of social interaction with fellow students*. Despite all these disadvantages, 65% students agreed that it would be desirable for on-line classes to be held also during several weeks of regular on-site teaching process.

As a final remark, it is important to emphasize the importance of making long term plans for implementing on-line teaching and learning more effectively not only during some crisis situations but also during regular on-site teaching and learning process in order to offer quality education and better learning opportunities to the future generations.

References

1. Aristovnik, A., Keržič, D., Ravšelj D., Tomaževič, N., Umek, L. (2020). *Impacts of the Covid-19 Pandemic on Life of Higher Education Students: A Global Perspective*. In Sustainability 2020, 12, 8438.
2. Aristovnik, A. (2020). *How Covid-19 pandemic affected higher education students' lives globally and in the United States*. The College of Business, University of Nevada, Reno Retrieved from <https://www.unr.edu/business/international/blog/covid-19-affecting-students>
3. Bao, W. (2020). *COVID-19 and online teaching in higher education: A case study of Peking University*. Human Behavior and Emerging Technologies, 2(2), 113-115. Retrieved from <https://onlinelibrary.wiley.com/doi/full/10.1002/hbe2.191>
4. IAU (2020) *Covid-19 Higher Education: Challenges and Responses* Retrived from <https://www.iau-aiu.net/Covid-19-Higher-Education-challenges-and-responses>
5. IAU & ESN (2020). *Covid-19 impact on Higher Education: Institutional and Students' Perspective* Retrieved from https://www.iau-aiu.net/IMG/pdf/joint_paper_iau_and_esn_-_institutional_and_students_perspectives_of_covid-19_impact_on_higher_education.pdf
6. World Bank, World Development Indicators. (2020) *COVID-19 Crisis Response: Supporting tertiary education for continuity, adaptation, and innovation*. Retrived from <http://documents1.worldbank.org/curated/en/621991586463915490>
7. UNESCO (2020) *13 Billion learners are still affected by school and university closures* Retrived from <https://en.unesco.org/news/13-billion-learners-are-still-affected-school-university-closures-educational-institutions>

8. Zawacki-Richter, O., Muskens, W., Krause, U., Alturki, U., & Aldraiweesh, A. (2015). Student media usage patterns and non-traditional learning in higher education. *International Review of Research in Open and Distributed Learning*, 16(2), 136–170. Retrived from <https://files.eric.ed.gov/fulltext/EJ1061134.pdf>

PERCEPCIJA STUDENATA O ČASOVIMA ENGLESKOG JEZIKA PUTEM INTERNETA NA UNIVERZITETU U ZENICI TOKOM PANDEMIJE COVID-19

Sažetak

Pandemija Covid-19 je radikalno uticala na sve aspekte života ljudi širom svijeta, uključujući visoko obrazovanje. Mnoge zemlje su u potpunosti obustavile sve aktivnosti koje nisu neophodne za funkcionisanje privrede, što je dovelo do zatvaranja univerziteta i iznenadni prelazak na učenje na daljinu. Ovaj rad istražuje na koji način je ova promjena, iz perspektive studenata, uticala na časove engleskog jezika na Univerzitetu u Zenici.

Ključne riječi: *pandemija Covid-19, visoko obrazovanje, percepcija studenata, časovi engleskog jezika putem interneta*

Dragan Mišković

THE CONCEPTUAL METAPHOR "DISEASE IS WAR" AND ITS MAJOR MAPPINGS

Abstract

From the very beginning, conceptual metaphor has been one of the interest areas in Cognitive linguistics and an integral part of cognitive linguistics theory. Among other things, this linguistic approach deals with the motivation of conceptual metaphors, their cultural specificity, conventionality, and the question of whether it is a well-established structure of knowledge or a process. Metaphor is not just a rhetorical device, but something we use in everyday communication, and after a brief overview of the Conceptual Theory of Metaphor through the metaphor DISEASE IS WAR, specific examples from the English and B/H/S language extracted from the Google browser will be analyzed.

Keywords: Cognitive linguistics, conceptual metaphor, domain, disease, war, mapping

Introduction

It is by metaphor that language grows.
- Julian Jaynes

When we think about metaphors, one of the first ideas which come to our mind is that it is a language mostly used by poets and rhetoricians, not by ordinary people in everyday language. However, this impression seems to be wrong because the language we use for everyday communication is full of metaphors.

As Lakoff and Johnson argue (1980: 3), "metaphor is pervasive in everyday life, not just in language but in thought and action. Our ordinary conceptual system, in terms of which we both think and act, is fundamentally metaphorical in nature". This means that metaphors reflect our cognitive reasoning and we constantly use them.

Conceptual metaphor – what is it?

Cognitive linguistics has been dealing with *conceptual metaphor* since its very beginnings, dating back to one of the most prominent and influential theories concerning metaphors - *The Conceptual Theory of Metaphor* proposed by George P. Lakoff and Mark L. Johnson in their book *Metaphors we live by* (1980) which provided a completely new perspective on metaphor and changed the way linguists had thought about it. The basic proposition of this theory is that metaphor is not simply a rhetorical and stylistic language device, but that the nature of thought itself is metaphorical. Since then, within the framework of cognitive theory, the conceptual metaphor has been fully accepted.

The central characteristic of conceptual metaphor is that it is based on the relationship between the two conceptual domains - *source domain* and *target domain*, meaning that we understand one conceptual domain in terms of another conceptual domain - *conceptual domain A is conceptual domain B* (Kövecses, 2010: 4).

Given the fact that conceptual metaphor as a cognitive ability is reflected in language, we need to differentiate between a *metaphorical linguistic expression* and a *conceptual metaphor* which are basically two sides of the same coin.

According to Kövecses (2010: 7), "the linguistic expressions (i.e., ways of talking) make explicit, or are manifestations of, the conceptual metaphors (i.e., ways of thinking)" or to be more specific "the metaphorical linguistic expressions reveal the existence of conceptual metaphors."

Let us look at the following examples:

- (1) *Studies in these organoids are revealing the virus's versatility at **invading** organs, from the lungs to the liver, kidneys and gut.*¹
- (2) *When germs, such as bacteria or viruses, **invade** the body, they **attack** and multiply.*²
- (3) *The urgent pandemic presents an unprecedented challenge to develop and identify effective medication therapy strategies to **combat** the COVID-19.*³
- (4) *Immunotherapy is a type of cancer treatment that helps your immune system **fight** cancer.*⁴

Expressions from (1) to (4) are metaphorical because various actions and procedures are described as warfare, i.e. WAR. The source domain WAR is indicated by expressions (1-4) such as *invade*, *attack*, *combat*, *fight*. However, *virus's versatility* (1), *germs, bacteria, viruses* (2), *effective medication therapy strategies* (3) and *immunotherapy* (4) have nothing to do with WAR, but still, through them WAR as a more concrete phenomenon maps to the target domain DISEASE as a more abstract phenomenon. In this way, we can establish the conceptual metaphor DISEASE IS WAR which represents an abbreviated form of a set of mappings from the source to the target domain (e.g. disease is an enemy, therapy strategies are war strategies, etc.).

When we talk about conceptual metaphors, it is also important to mention another characteristic – *unidirectionality*. This means that a metaphorical mapping is structured from a source domain to a target domain, but not the other way around.

Evans and Green (2006: 296) show this principle through the conceptual metaphor LOVE IS A JOURNEY stating that "while we conceptualize LOVE in terms of JOURNEYS, we cannot conventionally structure JOURNEYS in terms of LOVE: travelers are not conventionally described as 'lovers', or car crashes in terms of 'heartbreak', and so on."

According to Lakoff and Turner (1989), this unidirectional nature of mapping stays even when two different metaphors share the same domains. They mentioned two metaphors: PEOPLE ARE MACHINES and MACHINES ARE PEOPLE. Although these two metaphors seem very similar or exactly the same at first glance, their mappings are completely different. In the first metaphor, PEOPLE ARE MACHINES, the characteristics related to computers are mapped onto people, whereas in the second metaphor MACHINES ARE PEOPLE it is "the notion of desire and volition that is mapped onto the machine" (Evans and Green, 2006: 297).

¹ <https://www.nature.com/articles/d41586-020-01864-x> (accessed August 22, 2020)

² <https://www.cdc.gov/vaccines/hcp/conversations/understanding-vacc-work.html> (accessed August 22, 2020)

³ <https://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/17512433.2020.1805315> (accessed August 22, 2020)

⁴ <https://www.cancer.gov/about-cancer/treatment/types> (accessed August 22, 2020)

Types of conceptual metaphor

According to Kövecses (2010), conceptual metaphors can be classified according to the cognitive functions they perform, thus distinguishing three general types of conceptual metaphors - *structural*, *ontological*, and *orientational*.

In *structural metaphors*, the source domain provides a fairly rich knowledge of the structure of the target domain. In other words, the cognitive function of these metaphors is to allow the speaker to understand the target domain through the structure of the source domain. This understanding occurs through the mapping of elements between the source and target domains (e.g. DISEASE IS WAR).

Ontological metaphors enable the understanding of abstract concepts and experiences in the form of objects, substances, or containers. They allow the observation of a structure where it is almost or completely non-existent (e.g. THE MIND IS A CONTAINER).

Orientational metaphors are metaphors mostly related to basic human spatial relationships, i.e. they "give a concept a spatial orientation" (Lakoff and Johnson, 1980: 14). Their cognitive task is, as Kövecses explains (2010: 40) "to make a set of target concepts coherent in our conceptual system" (e.g. HAPPY IS UP).

The partial nature of metaphorical mappings

As it was mentioned before, conceptual metaphors can be understood through formulation $A = B$ (A – target domain, B - source domain), but this kind of formulation is not precise enough, so we have to mention the processes of *hiding* and *highlighting* which are another important feature observed in the *Conceptual Theory of Metaphor*.

According to Evans and Green (2006: 303), "when a target is structured in terms of a particular source, this highlights certain aspects of the target while simultaneously hiding other aspects." Kövecses (2010: 91) shows this nature of conceptual metaphors through the metaphor THE MIND IS A BRITTLE OBJECT, stating, in this case, that "metaphorical source domain focuses on a single aspect of the concept of the mind", i.e. "the main focus is on the aspect that we can call „psychological strength”—or, in this case, the lack of it", concluding that "when a metaphor focuses on one or some aspects of a target concept, we can say that it highlights that or those aspect(s)." Naturally, if certain aspects of the source domain are highlighted, then some aspects remain hidden, which is out of focus. So, we can say that these two processes presuppose each other, mapping only certain aspects of the source domain to the target domain.

The conceptual metaphor DISEASE IS WAR and its metaphorical expressions

War is a term we use to denote one of the most distinctive human experiences, which is the reason for its frequent use in the metaphorical structuring of other experiences. For example, Kövecses (2010: 85) wonders why the notion of war is such a good (i.e. natural) source domain for the target concept in the metaphor ARGUMENT IS WAR stating that the probable reason is that "the verbal institution of arguments has evolved historically from the physical domain of fighting. Thus, the historical origin of the concept of argument (i.e. war or fighting) became a

natural source domain for the target that has evolved from that origin (i.e. argument)". The notion of disease through war may seem particularly self-evident, since at the core of both are experiences of human suffering manifesting in everyday metaphorical linguistic expressions.

DISEASE IS WAR represents a common conceptual metaphor whose metaphorical linguistic expressions are used not only by doctors but also by those who are not involved in the world of medicine. Since a disease includes innumerable chemical processes inside the human body that cannot be seen directly, the source domain of war is often used to explain the concept of fighting a disease.

First of all, disease is understood as a foreign entity that infiltrates the body by attacking it in precisely defined places, and which needs to be located and removed. The main, active role is played by doctors which are seen as military strategists focused on the battle with the disease, while patients are passive and reduced to a body seen as the battlefield on which the battle takes place. Technology is once again taking on a key role - this time as a weapon in the fight against diseases whose use is explicitly controlled by doctors.

So, the metaphor DISEASE IS WAR belongs to the group of structural metaphors, meaning that one concept is metaphorically constructed by another concept. In the metaphor DISEASE IS WAR, a more abstract concept of DISEASE is structured by some other more concrete concept - the concept of WAR, all because typical activities in war are attacking and defending, which can also apply to illustrate disease, so these two different concepts become merged into a structural metaphor.

As in English, many metaphorical expressions emerged from this conceptual metaphor in B/H/S, being common in medical discourse and texts related to medicine:

- (5) *Cancerous tumors are malignant, which means they can spread into, or **invade**, nearby tissues.*⁵
- (6) *Although the immune system normally removes damaged or abnormal cells from the body, some **cancer cells are able to "hide" from the immune system.***⁶
- (7) *One type of T cell is called a cytotoxic T cell because it **kills** cells that are infected with viruses with toxic mediators.*⁷
- (8) *Firstly, the antibodies **neutralise** the virus, meaning that it is no longer capable of infecting the host cell.*⁸
- (9) *Kako se menjala **strategija borbe protiv korona virusa** tokom mesec dana?*⁹

⁵ <https://www.cancer.gov/about-cancer/understanding/what-is-cancer> (accessed August 25, 2020)

⁶ <https://www.cancer.gov/about-cancer/understanding/what-is-cancer> (accessed August 25, 2020)

⁷ <https://www.immunology.org/public-information/bitesized-immunology/pathogens-and-disease/immune-responses-viruses> (accessed August 25, 2020)

⁸ <https://www.immunology.org/public-information/bitesized-immunology/pathogens-and-disease/immune-responses-viruses> (accessed August 25, 2020)

⁹ <https://www.danas.rs/drustvo/kako-se-menjala-strategija-borbe-protiv-korona-virusa-tokom-mesec-dana/> (accessed August 25, 2020)

- (10) *Osoblje na prvoj liniji odbrane u bolnicama, uključujući lekare, medicinske sestre i tehničare i logističko osoblje moraju da žive u uslovima izolacije i izolaciju ne smeju da napuštaju bez posebne dozvole.*¹⁰
- (11) *Mišićna distrofija je progresivna, nasljedna bolest koja uništava mišiće koji kontroliraju pokrete pa oni propadaju i slabe.*¹¹
- (12) *Imunološka kompromitovanost je termin koji označava smanjenu sposobnost organizma, tj. imunog sistema da pruži adekvatan odgovor na invaziju patogenih mikroorganizama i drugih štetnih materija.*¹²

In everyday linguistic expressions, in communication within medical practice, and even in professional medical terminology: we can win or lose the battle with the disease, the disease attacks us when our immune defense system is weakened, we use aggressive or invasive treatments.

Based on the aforementioned examples, the thing which well connects the elements of WAR and the elements of DISEASE is the major theme that is mapped from the source domain WAR to the target domain DISEASE. The process of curing disease is a battle. The disease should be cured to guarantee the preservation of health just as soldiers should defeat the enemy to preserve the land from invasion.

Each source domain has a main meaning focus (major theme) which can be mapped onto the target and the major theme reflects how concrete source domain is used to understand a target domain (Kövecses 2010: 138).

Source: <i>WAR</i>	Target: <i>DISEASE</i>
enemy	disease
soldiers	doctors and nurses
weapons	medicine
battleground	body
winning a war	curing a disease
losing a war	failing in treatment
strategies in a war	strategies of treating a disease

Table 1 – *Set of mappings in the conceptual metaphor DISEASE IS WAR*

Conclusion

Being one of the most prominent and influential theories concerning metaphor, the *Conceptual Theory of Metaphor* proposed by George P. Lakoff and Mark L. Johnson in their book *Metaphors we live by* (1980) provided a completely new perspective on metaphor and changed the way linguists had thought about it.

¹⁰ http://medf.kg.ac.rs/oglasna_tabla/Handbook_of_COVID-19_Prevention_and_Treatment_Srpski.pdf (accessed August 25, 2020)

¹¹ <https://udtk.org/misicna-distrofija/> (accessed August 25, 2020)

¹² <https://www.stetoskop.info/zdravlje-mladih/imuni-sistem--temelj-odbrane-ljudskog-organizma> (accessed August 25, 2020)

In the cognitive approach to language, metaphor refers to the understanding of one concept in terms of another, i.e. *conceptual domains*, where a more concrete phenomenon (*source domain*) maps to a more abstract phenomenon (*target domain*). These systematic mappings between two broad domains are called *conceptual metaphors*, and they are useful for understanding complex ideas in simple terms and therefore are frequently used to give insights into abstract theories and models. An interesting characteristic of conceptual metaphors is *unidirectionality*, meaning that a metaphorical mapping is structured from a source domain to a target domain, but not the other way around, and what Evans and Green (2006: 296) have shown through the example of the conceptual metaphor LOVE IS A JOURNEY. Although conceptual metaphors can be understood through formulation $A = B$ (A – target domain, B - source domain), this kind of formulation is not precise enough. Processes of *hiding* and *highlighting* are another important feature observed in the *Conceptual Theory of Metaphor*, meaning when a target is defined through a specific source, this highlights certain characteristics of the target, and hides other characteristics at the same time.

Based on the cognitive functions these metaphors perform, three general types of conceptual metaphors can be distinguished - *structural*, *ontological*, and *orientational*. The one analyzed in this paper – DISEASE IS WAR belongs to the group of structural metaphors in which one concept (target domain: DISEASE) is metaphorically constructed by another concept (source domain: WAR). Although conceptual metaphors are not linguistic in nature, they are realized by dozens of linguistic expressions which we have analyzed through the examples in English and B/H/S language, showing that the thing which well connects the elements of WAR and the elements of DISEASE is the major theme which is mapped from the source domain WAR to the target domain DISEASE (e.g. we can *win* or *lose the battle* with the disease, the disease *attacks* us when our immune *defense* system is weakened, we use *aggressive* or *invasive* treatments).

References

1. Croft, W. & Cruse, A. (2004). *Cognitive linguistics*, Cambridge: Cambridge University Press.
2. Evans, V. & Green, M. (2006). *Cognitive linguistics: AN INTRODUCTION*, Edinburgh: Edinburgh University Press.
3. Kövecses, Z. (2010). *Metaphor: A Practical Introduction* (2nd Ed.), New York: Oxford University Press.
4. Lakoff, G. & Johnson, M. (1980). *Metaphors we live by*, Chicago: The University of Chicago Press.
5. Lakoff, G. & Turner, M. (1989). *More Than a Cool Reason: A Field Guide to Poetic Metaphor*, Chicago: The University of Chicago Press.
6. Langacker, R.W. (1990). *Concept, Image and Symbol: The Cognitive Basis of Grammar*, Berlin, New York: Mouton de Gruyter.
7. Langacker, R.W. (2008). *Cognitive Grammar: A BASIC INTRODUCTION*, New York: Oxford University Press.

KONCEPTUALNA METAFORA " BOLEST JE RAT " I NJENA GLAVNA PRESLIKAVANJA

Sažetak

Od samog početka, konceptualna metafora bila je jedno od područja interesa kognitivne lingvistike i sastavni dio njene teorije. Između ostalog, ovaj lingvistički pristup bavi se motivacijom konceptualnih metafora, njihovom kulturnom specifičnošću, konvencionalnošću i pitanjem da li je u pitanju čvrsto uspostavljena struktura znanja ili proces. Metafora nije samo retorička figura, već nešto što koristimo u svakodnevnoj komunikaciji, a nakon kratkog pregleda Teorije konceptualne metafore kroz metaforu BOLEST JE RAT analiziraćemo konkretne primjere iz engleskog i B/H/S jezika ekstrahirane sa Google pretraživača.

Ključne riječi: kognitivna lingvistika, konceptualna metafora, domena, bolest, rat, preslikavanje

GERMANISTIKA

Dr. sc. Amela Ćurković

NEOLOGISMEN UND CORONA

Zusammenfassung

In diesem Beitrag wird der jetzige Forschungsstand der Neologismen im Deutschen zum Thema Coronakrise dargestellt. Die Wortschatzforschungen am Leibniz-Institut für Deutsche Sprache in Mannheim führten zum z. Z. umfangreichsten Glossar von Corona-Wörtern im Deutschen. Es wird ein Überblick von verschiedenen Sachgruppen und Typen von Neologismen gegeben. Schließlich werden einige typische Beispiele rund um die Coronapandemie beschrieben, wie z.B. Social Distancing, Herdenimmunität, Maske oder Mundschutz?, Homeoffice und Homeschooling, Viruswolke etc.

Schlüsselwörter: Neologismen, Anglizismen, Coronapandemie, Sprachwandel, Bedeutungswandel, Glossar

Einführung

Die Coronapandemie beeinflusst nicht nur das tägliche Leben der Menschen, sondern auch die Sprachen der Welt. Neuer Wortschatz der deutschen Sprache rund um die Corona-Krise wird vom Leibniz-Institut für Deutsche Sprache in Mannheim online gestellt. Mit dem neuen Wortschatz wurden bis jetzt etwa 1.000 Einträge erfasst. Laut Wortschatzforschern ist es noch nie vorgekommen, dass in so einer kurzen Zeit so ungewöhnlich viele Wörter zu einem Thema den Wortschatz so stark prägen, wie die zum Thema der Coronapandemie. Auch beim DWDS – Digitalem Wörterbuch der deutschen Sprache ist ähnliche Forschung im Gange, die zu einem DWDS-Themenglossar zur Covid-19-Pandemie führte. In den vergangenen Monaten konnte man auf der DWDS Webseite sogar eine Diskussionsreihe der Deutschen Akademie für Sprache und Dichtung über Coronas Wörter verfolgen. Die Sprach- und Literaturwissenschaftler, Mitglieder der Deutschen Akademie, gehen den Veränderungen nach, bei denen neue Wörter entstehen, Fachausdrücke in Alltagssprache übergehen und die schon bekannten Wörter neue Bedeutungen bekommen. Dieser Beitrag hat zum Ziel, einen Überblick von den wichtigsten Beispielen des neuen Lexikons im Aufbau zu geben, mit denen wir es plötzlich im Alltag zu tun haben.

Neue Wörter im Überblick

Der neue Wortschatz in der Coronakrise enthält unterschiedliche Sachgruppen und verschiedene Typen von Neologismen, hauptsächlich Substantive, die sowieso den größten Teil des Wortschatzes ausmachen, und zwar Zusammensetzungen. So könnte man die neuen Wörter bzw. Neubildungen in der Sachgruppe der Maßnahmen zur Eindämmung von Infektionskrankheiten einordnen, mit den Paradebeispielen *Social Distancing*, *Abstandsgebot*, *Hygienedemo*, *Ellenbogengruß*. Eine weitere Sachgruppe wäre der Unterricht und die Ausbildung, deren beste Beispiele sind: *Online-Unterricht* oder *Distanzunterricht*, *Coronasemester*, *Coronaabitur* usw. Unter den vertrauten Wörtern, die mit neuen Bedeutungen aufgeladen werden, kann man z.B. von *Balkonkonzert*, *Maskenpflicht*, *Gesichtsmaske*, *Mundschutz*, *Kontaktsperre*

reden. Unter den anderen Typen von Neologismen können wir auf jeden Fall die Anglizismen, Entlehnungen aus dem Englischen, nennen, wie auch Wortbildungen mit *Corona-* als Wortbildungselement. Zum ersten Typ kann man *Lockdown*, *Cluster*, *Homeschooling*, *Zoomparty* wie auch den oben erwähnten Ausdruck *Social Distancing* erwähnen. Unter den vielen Wortbildungen kann man *Coronasünder*, *Coronapolizist*, *Coronaverbrecher*, *Coronaferien*, *Coronaparty* usw. nennen. Die Fachausdrücke, die inzwischen zu den Alltagswörtern aus der Allgemeinsprache gehören, sind z.B. *Immunitätsnachweis*, *Herdenimmunität*, *Triage*, *Tröpfeninfektion*.

Allerdings stehen solche Beispiele von neuen Wörtern sowie bekannten Wörtern mit neuen Bedeutungen seitens der Sprachforscher unter Beobachtung, um festzustellen, ob sie eine gewisse Verbreitung in die Allgemeinsprache erfahren werden. Zu jedem dieser Wörter gibt man eine vorläufige Bedeutungserklärung an, mit einigen Verwendungsbeispielen. Außerdem sind sich die Linguisten einig, dass viele neue Wörter, die seit Beginn der COVID-19-Pandemie in den Wortschatz aufgekommen sind, einen relativ negativen Kontext haben: z.B. *Kontaktsperre* und *Coronaisolation*. Für die Leiterin des Programmbereichs „Lexikographie und Sprachdokumentation“ am IDS Institut in Mannheim¹, Annette Klosa-Kückelhaus, stellen die neuen Wörter wie *Viren-Bomber* und *Viren-Schleuder* - jemand, der sehr stark zur Verbreitung des Virus beiträgt, besonders negativ klingende Bezeichnungen dar. Trotz dieser negativen Tendenz findet sie auch sprachlich interessante und fantasievolle Beispiele wie „*Maskomat* - ein Automat, aus dem man eine Maske kaufen kann. Oder so ein Kurzwort wie *Munaske* für *Mund-Nasen-Maske*“.²

Einzelne Beispiele

Das oder der Coronavirus?

Dieser Ausdruck *Coronavirus* ist täglich ein Gesprächsthema und macht ständig die Schlagzeilen in den Medien. Dabei wird er interessanterweise mal als Maskulinum mal als Neutrum genannt. Das mag verwirrend für die Leser und Hörer sein. Wir fragen uns, was eigentlich richtig ist, *das* oder *der Virus*. Die Erklärung der Duden Redaktion ist sehr aufschlussreich, die wir deshalb hier vollständig darstellen:

Der Virus oder das Virus? Offenbar ist bei einem Virus das Geschlecht ebenso wandelbar wie seine Oberflächenstruktur. Und richtig: Ein Virus ist nicht nur in medizinischer, sondern auch in sprachlicher Hinsicht ein Verwandlungskünstler.

Als Fachbegriff fand besagter Krankheitserreger zunächst als *das Virus* Eingang in die deutsche Sprache. Das ist typisch für bildungssprachliche Entlehnungen: Sie behalten zunächst ihr ursprüngliches Geschlecht bei. Mediziner und Seuchenspezialisten verwendeten *Virus* also als Substantiv sächlichen Geschlechts und blieben damit sehr nahe

¹ Das Leibniz-Institut für Deutsche Sprache, Mannheim

² Corona: Entsteht ein neuer Wortschatz?

am lateinischen Ursprung: Mit dem sächlichen Hauptwort *virus* bezeichneten die alten Römer Schleim, Saft oder Gift.

Doch wie ein Virus passt sich auch eine bildungssprachliche Entlehnung allmählich an ihre neue Umgebung an. Je häufiger sie in der Alltagssprache verwendet wird, desto eher wird ihr Geschlecht dem angepasst, was gewohnt und üblich klingt. Da Substantive auf -*us* meist männlich sind, wurde *das Virus* allmählich zu *der Virus*. Heute existieren in der Alltagssprache beide Formen nebeneinander und beide gelten als korrekt. In der Fachsprache dagegen blieb es bei der ursprünglichen sächlichen Form: *das Virus*. (*duden.de*)³

Social Distancing

Laut der SPRACHREPORT-Reihe „Neuer Wortschatz“⁴ bedeutet dieser Ausdruck räumliche Distanzierung, und auch physische Trennung, die generell wichtige Maßnahmen zur Eindämmung von Infektionskrankheiten darstellt. Für Zifonun bezeichnet die Soziale Distanz „die Parole der Corona-Krise.“⁵ Nach Robert Koch Institut ist es ein Fachbegriff der Epidemiologie, noch seit 2016. Gleichzeitig ist es ein Anglizismus, der in deutscher Sprache auch als vollständige Übersetzung des englischen Ausdrucks vorkommt – „soziale Distanzierung“, was nicht mehr die Bedeutung des Fachausdrucks „Social Distancing“ hat, „denn die Maßnahme des Social Distancing intendiert nicht, dass sich Menschen in ihren gesellschaftlichen Kontakten voneinander entfernen bzw. ihre sozialen Netzwerke verlassen oder verlieren, sondern dass sie sich räumlich bzw. physisch voneinander getrennt halten. Fachsprachlich wird deshalb im Deutschen im Kontext der Seucheneindämmung von Maßnahmen der räumlichen bzw. physischen Distanzierung oder Trennung gesprochen.“⁶

Herdenimmunität

Im Zusammenhang mit diesem Fachbegriff, der in die Allgemeinsprache einzieht, stellt Zifonun eine moralische Frage: Einerseits bezeichnet *Herdenimmunität* (englisches Wort: *herd immunity*) als Fachwort in der Epidemiologie eine „indirekte Form des Schutzes vor einer ansteckenden Krankheit, der entsteht, wenn ein hoher Prozentsatz einer Population bereits immun geworden ist – sei es durch Infektion oder durch Impfung -, sodass sich die Ausbreitungsmöglichkeiten des Erregers innerhalb der Population insgesamt vermindern [...] Dennoch, [andererseits], erregt das Wort Anstoß, und zwar aus mindestens zwei Gründen. Da ist zum einen die umstandslose Einbeziehung der menschlichen Bevölkerung in das Reich der tierischen Populationen über das Wort *Herde*. Und da ist zum anderen, gravierender noch, die spezifische Art, wie im Falle Covid-19 eben diese Immunität der menschlichen "Herde"

³ <https://www.duden.de/sprachwissen/sprachratgeber/der-oder-das-Virus>

⁴ <https://www1.ids-mannheim.de/sprache-in-der-coronakrise.html>

⁵ „Zwischenruf zu "Soziale Distanz"“, Gisela Zifonun, Sprachreport, Heft 2/2020, S. 9; <https://www1.ids-mannheim.de/sprache-in-der-coronakrise.html>

⁶ „Neue Wörter in der Coronakrise“, Annette Klosa-Kückelhaus, Sprachreport, Heft 2/2020, S. 1

herbeigeführt werden kann und soll.“⁷ Als Lösung bieten sich der Autorin zwei Möglichkeiten an - „möglichst hohe Durchimpfungsrate“ oder „ungehinderte Infektion“ – als Alternative zu den abstoßenden Begriff, der den Menschen mit den Tieren gleichsetzt.

Maske oder Mundschutz?

Die Lexikologin Klosa-Kückelhaus bemerkt, dass diese zwei Begriffe *Maske* und *Mundschutz* häufig in den Medien synonymisch verwendet werden, obwohl es Unterschiede in der Bedeutung gibt. Die Definition von *Mundschutz* nach Duden lautet „besonders bei Operationen vom Arzt und von den Schwestern getragene Schutzvorrichtung aus sterilem Material, die Mund und Nase zur Verhinderung einer Infizierung des Patienten abdeckt oder die jemanden vor dem Einatmen giftiger Stoffe o. Ä. schützen soll“ (duden.de). „Ein *Mundschutz* wird also getragen, damit Viren und Bakterien des Trägers nicht auf eine andere Person übertragen werden können.“

⁸ Maske hat breitere Verwendung, „z. T. auch fachsprachliche Bedeutungen (z. B. ‚maskierte und kostümierte Person‘, ‚durch Schminke etc. verändertes Gesicht eines Darstellers‘,...)“. Obwohl bestimmte Bedeutungsnuancen, linguistisch gesehen, bestehen, werden beide Begriffe in den Medien synonym verwendet, wie z. B. bei den folgenden Fragen:

- Soll ein Mundschutz getragen werden? – *Maskenfrage, Maskenpflicht, Maskenregeln, Mundschutzpflicht, Schutzmaskenpflicht*
- Menge, Produktion und Lieferung - *Maskenmangel, Mundschutzengpass; Maskenmacher, Mundschutznäher, Maskenproduktion, Mundschutzlieferungen*
- Material – *Stoffmaske, Stoffmundschutz, Vliesmaske*
- Qualität - *OP-Maske, Einfachmaske, FFP-2-Maske, FFP-3-Maske*⁹

Homeoffice und Homeschooling

Homeoffice als Anglizismus ist schon „aus der Mitte der 90er Jahre“¹⁰ ein fester Bestandteil der deutschen Sprache, mit der Bedeutung ‚Büroarbeitsplatz zu Hause‘, ‚Berufstätigkeit zu Hause‘. *Homeschooling* wird mit der Coronakrise zunehmend verwendet. Im Englischen bedeutet dieser Ausdruck „the teaching of children at home, usually by parents“ [das Unterrichten von Kindern zuhause, üblicherweise durch ihre Eltern]. Diese Bedeutung trifft auf *Homeschooling* in Zeiten der Coronakrise nicht zu und muss erweitert werden. Deshalb lautet die Definition im DWDS wie folgt:

Unterricht von Kindern im Schulalter, der auf Wunsch der Erziehungsberechtigten oder in Ausnahmesituationen wie schwerwiegender körperlicher Behinderung oder Schulschließungen zu Hause (meist durch Eltern) stattfindet.¹¹

⁷ „Zwischenruf zu „Herdenimmunität“, Gisela Zifonun, Sprachreport, Heft 3/2020, S. 38; <https://www1.ids-mannheim.de/sprache-in-der-coronakrise.html>

⁸ „Maske oder Mundschutz?“, Annette Klosa-Kückelhaus, 2020; <https://www1.ids-mannheim.de/sprache-in-der-coronakrise.html>

⁹ Ebd.

¹⁰ „Arbeiten und Lernen in Coronazeiten: *Homeoffice* und *Homeschooling*“, Annette Klosa-Kückelhaus, 2020; <https://www1.ids-mannheim.de/sprache-in-der-coronakrise.html>

¹¹ Ebd.

Die Autorin Klosa-Kückelhaus erklärt, dass es sprachlich keine Alternativen im Deutschen zu den zwei englischen Ausdrücken gibt, die sich mittlerweile im Deutschen durchgesetzt haben:

Wirkliche Alternativen sind sie alle nicht: *Zuhauseschule* und *Schule zuhause* sind auch über einfache Google-Recherchen kaum zu finden und werden also, vermutlich aus ähnlichen Gründen wie die Bildungen *Zuhausebüro* / *Zu-Hause-Büro* bzw. *Büro zuhause* / *zu Hause*, fast nicht verwendet. Der Ausdruck *digitale Schule* bezieht sich vor allem auf Bestrebungen nach verstärktem Einsatz von IT-Ausstattung im schulischen Unterricht und Heimschule schließlich bedeutet eigentlich 'einem Kinderheim, einem Internat o. Ä. angeschlossene Bildungseinrichtung'.¹²

Die Überlegung, dass man ein deutsches Wort statt Fremdwörter einsetzen soll, wäre hier fehl am Platz, weil beide Lexeme spezifische Bedeutungen und typische Verwendungen aufweisen, für die es keine Äquivalente im Deutschen gibt.

Viruswolke

Viruswolke gehört zu den metaphorischen Ausdrücken¹³ rund um die Coronapandemie in deutscher Sprache, zusammen mit *Coronatsunami*, *Coronaviruswelle*, *Pandemiewelle* etc., und trägt die folgende Bedeutung:

Jemand hustet im Raum, dann bleibt so zwei Meter vor ihm eine Zeitlang eine kleine Virus-Wolke in der Luft, die aber relativ schnell zu Boden fällt, innerhalb von ein paar Minuten bis fünf Minuten, kann man sich vorstellen. Und wenn man durch diese Wolke in diesen fünf Minuten durchläuft und die eingeatmet hat, dann wird man sich mit einiger Wahrscheinlichkeit infizieren.¹⁴

Schlussfolgerung

Obwohl der Sprachwandel und Bedeutungswandel langfristige Prozesse darstellen, sind wir in der Coronakrise Zeugen von einem ausnahmsweise schnellen Prozess der Sprach- und Bedeutungsveränderung innerhalb der kurzen Zeit. Dies ist sicherlich durch die Natur der Coronapandemie bedingt. Nichtsdestotrotz ist die Coronakrise vor allem eine medizinische d.h. epidemiologische Herausforderung, danach auch eine psychologische, ökonomische und politische und als solche, wirkt sie sich sehr stark auf die Sprache und unsere tägliche Kommunikation wie auch auf unseren täglichen zwischenmenschlichen Kontakt aus. Dieser Beitrag hat zum Teil gezeigt, welche Probleme und Unzulänglichkeiten bei den neuen Wörtern auftreten können. Deshalb ist es umso wichtiger, dieses schnelle Aufkommen von neuen Wörtern genau zu verfolgen, zu beobachten und weiter zu forschen.

¹² Ebd.

¹³ „Bilder und Metaphern im Wortschatz rund um die Coronapandemie“, Annette Klosa-Kückelhaus, 2020; <https://www1.ids-mannheim.de/sprache-in-der-coronakrise.html>

¹⁴ Ebd.

Literatur

1. Balnat, Vincent. (2020): Unter Beobachtung: Corona-Wortschatz im Deutschen und Französischen. Nouveaux Cahiers d'Allemand : Revue de linguistique et de didactique
2. Deutsche Akademie für Sprache und Dichtung und Union der deutschen Akademien der Wissenschaften (Hrsg.) (2013): *Erster Bericht zur Lage der deutschen Sprache. Reichtum und Armut der deutschen Sprache*. Berlin / Boston: de Gruyter
3. Heyne, Sabine / Vollmer, Bastian A. (2016): Innovation und Persuasion in der Presse. Eine komparative Korpusanalyse zur Form und Funktion von Neologismen. Springer VS, Wiesbaden
4. Hilke, Elsen (2004): *Neologismen. Formen und Funktionen neuer Wörter in verschiedenen Varietäten des Deutschen*. Gunter Narr Verlag, Tübingen.
5. Scherer, Carmen (2006): Korpuslinguistik, Universitätsverlag Winter, Heidelberg

Internetquellen (zuletzt am 31.10.2020 besucht)

1. <https://www1.ids-mannheim.de/sprache-in-der-coronakrise.html>
2. <https://www.owid.de/docs/neo/listen/corona.jsp>
3. <https://www.dwds.de/themenglossar/Corona>
4. <https://www.deutscheakademie.de/de/aktuell/2020-06-25/coronas-woerter>
5. <https://www.ndr.de/kultur/Corona-Entsteht-ein-neuer-Wortschatz,coronawortschatz100.html>
6. <https://www.duden.de/sprachwissen/sprachratgeber/der-oder-das-Virus>

NEOLOGISMS AND CORONA

Abstract

This article presents the current state of research on neologisms in German on the subject of the corona crisis. The vocabulary research at the Leibniz Institute for the German Language in Mannheim led to the currently most extensive glossary of Corona words in German. An overview of different subject groups and types of neologisms is given. Finally, some typical examples related to the corona pandemic are described, such as Social Distancing, Herdenimmunität (herd immunity), Maske or Mundschutz?, Homeoffice und Homeschooling, Viruswolke (virus cloud) etc.

Keywords: neologisms, anglicisms, corona pandemic, language change, meaning change, glossary

Patricija Orlić, MA
Dr. sc. Belma Polić

PHRASEOLOGISMEN IN LEHRBÜCHERN FÜR DEUTSCH ALS FREMDSPRACHE

Sažetak

Predmet ovog istraživanja su frazemi u udžbenicima njemačkog jezika. U radu smo se ograničili na 12 udžbenika njemačkog jezika u srednjim školama Hercegovačko-neretvanskog kantona. Cilj je bio da se ekscerpiraju svi frazemi koji se pojavljuju u udžbenicima, da se ustanovi da li za navedene frazeme postoje ekvivalenti u bosanskom/hrvatskom/srpskom jeziku, te da se istraži kako i da li se oni zasebno obrađuju u udžbenicima. Od 700 analiziranih stranica teksta pronašli smo 291 frazem, te smo došli do zaključka da su frazemi itekako zastupljena kategorija u udžbenicima njemačkog jezika. Nakon što su ekscerpirani primjeri prevedeni na bosanski/hrvatski/srpski jezik ustanovljeno je da dominiraju frazemi koji imaju potpune ekvivalente u bosanskom/hrvatskom/srpskom jeziku. Frazemi se pojavljuju u tekstovima, a njihova zasebna obrada je prisutna u udžbenicima starijih razreda.

***Ključne riječi:** frazemi, frazeologija, teorija prevođenja, metodika, udžbenici.*

Phraseologie

Burger (2003: 11) definiert Phraseologie als Teildisziplin der Linguistik, welche sich mit Phraseologismen¹ befasst, wobei der Begriff doppeldeutig ist, insofern der Begriff zugleich auch den Objektbereich der wissenschaftlichen Disziplin zusammenfassend benennt, also den Gesamtbereich der Phraseologismen. Äquivalente Ausdrücke sind feste Wortverbindung und phraseologische Wortverbindung. Der Gegenbegriff dazu ist freie Wortverbindung.

Phraseologismen

Der Wortschatz einer Sprache umfasst neben Einzelwörtern auch feste Wortverbindungen, die wie komplexe Wörter wirken.

Auf Wiedersehen! ohne weiteres, an Stelle ((von/) einer Erklärung ...), (etwas) in Ordnung bringen, fix und fertig, es zieht wie Hechtsuppe / wie in einem (/ im) Vogelhaus, (jemanden) auf die Palme bringen, an (jemandem/etwas) einen Narren gefressen haben oder in (des) Teufels Küche kommen sind solche Wortverbindungen.

Sie sind im mentalen Lexikon von Sprechern des Deutschen als feste Einheiten gespeichert. Den Eindruck, dass sie jeweils aus mehr als einem Wort bestehen, bekommt man, wenn man sie geschrieben sieht. Deutlich ist etwa in an Stelle zwischen an und Stelle sowie in ohne weiteres zwischen ohne und weiteres ein Leerschlag zu erkennen. Die Grenze zu Wortbildungen, also Wörtern, die aus zwei (oder mehreren) vormalig freien Wörtern bestehen, ist dabei häufig fließend. Dieser fließende Übergang spiegelt sich etwa in orthografischen (und *Arealen*) Varianten: Neben

¹ In diesem Artikel werden neben *Phraseologismus* auch Synonyme verwendet: *Phrasem, feste Wortverbindung, phraseologische Wortverbindung*.

an Stelle ist heute auch anstelle, neben ohne weiteres auch ohne *weiteres* (v. a. in Österreich) und neben *fix und fertig* auch *fixfertig* (v. a. in der Schweiz und in Österreich) orthografisch korrekt. Den Eindruck, dass es sich bei solchen Wortverbindungen um lexikalische Einheiten handelt, verstärkt auch die Tatsache, dass es zu vielen dieser Verbindungen (Quasi-)Synonyme gibt, die aus einem Wort bestehen: *(etwas) in Ordnung bringen* ist etwa gleichbedeutend mit *(etwas) ordnen*, und *(jemanden) auf die Palme bringen* ist nahezu synonym zu *(jemanden) erzürnen*.

Solche feste Wortverbindungen werden laut Burger (2010: 20-22) als Phraseologismen (auch: phraseologische Verbindungen, Phraseme) bezeichnet. Sie zeichnen sich durch drei Merkmale aus: Polylexikalität, Festigkeit und Idiomatizität.

Forschungsgegenstand der Phraseologie sind die Phraseologismen, die in Abgrenzung zu den freien Wortverbindungen auch feste bzw. phraseologische Wortverbindungen genannt werden (vgl. Burger 2003: 12). Häusermann verwendet synonym die Bezeichnung Frasmus, bei Pilz findet sich der Ausdruck des Wortgruppenlexems. Des Weiteren tauchen in der wissenschaftlichen Literatur – jedoch nicht immer in der gleichen Verwendung – die Begriffe phraseologische Einheit, Phraseolexem, Phrasem, Idiom, festes Syntagma oder fester Wortkomplex auf.

Phraseme in Deutschlehrbüchern im Kanton Herzegowina-Neretva

Das Korpus dieser Arbeit befasst sich mit Phrasemen aus 12 verschiedenen Schulbüchern aus dem Deutschunterricht in Bosnien und Herzegowina, bzw. dem Herzegowina-Neretva Kanton. Es handelt sich um folgende Schulbücher:

Stufe	Schulbuch und Kennzeichen des Schulbuches
1	1a) Gerhard Neuner, Sara Vicente, Anta Kursisa, Lina Pilypaityte, Erna Szakaly, <i>deutsch.com 1</i> , 2010, Max Hueber Verlag, Ismaning
	1b) Giorgio Motta, Veljko Dunjko, <i>Direkt 1</i> , 2012, Klett d.o.o., Sarajevo
2	2a) Tamara Marčetić, <i>Deutsch für heute und morgen 2</i> , Školska knjiga d.d., 1999, Zagreb
	2b) Charlotte Habersack, Angela Pude, Franz Specht, <i>Menschen, Deutsch als Fremdsprache A 2.1</i> , 2013, Max Hueber Verlag, Ismaning
	2c) Charlotte Habersack, Angela Pude, Franz Specht, <i>Menschen, Deutsch als Fremdsprache A 2.2</i> , 2013, Max Hueber Verlag, Ismaning
3	3a) Rosa-Maria Dallapiazza, Eduard von Jan, Beate Blüggel, Anja Schümann, <i>Tangram aktuell 3, Lektion 5-8</i> , 2006, Max Hueber Verlag, Ismaning
	3b) Rosa-Maria Dallapiazza, Eduard von Jan, Beate Blüggel, Anja Schümann, <i>Tangram aktuell 3, Lektion 5-8</i> , 2012, Max Hueber Verlag, Ismaning
	3c) Gerhard Neuner, Sara Vicente, Carmen Cristache, Lina Pilypaityte, <i>deutsch.com 3</i> , 2012, Max Hueber Verlag, Ismaning
	3d) Tamara Marčetić, <i>Deutsch für heute und morgen 3</i> , Školska knjiga d.d., 1999, Zagreb
	3e) Irena Horvatić Čajko, Irena Lasić, <i>zweite.sprache@deutsch.de 3</i> , 2008, Školska knjiga d.d., Zagreb
4	4a) Tamara Marčetić, <i>Deutsch für heute und morgen 4</i> , Školska knjiga d.d., 2005, Zagreb

	4b) Irena Horvatić Čajko, Irena Lasić, <i>zweite.sprache@deutsch.de</i> 4, 2012, Školska knjiga d.d., Zagreb
--	--

Anzahl der Phraseme in den Schulbüchern

In den vorherig aufgeführten Schulbüchern, welche aus ca. insgesamt 700 Seiten bestehen, wurden 291 Phraseme ermittelt. Insgesamt gibt es 2 Schulbücher für das Niveau der 1. Mittelschulreife (1a, 1b), 3 für das der 2. Mittelschulreife (2a, 2b, 2c), 5 für das der 3. Mittelschulreife (3a, 3b, 3c, 3d) und 2 für das der 4. Mittelschulreife (4a, 4b). Da die Deutsche Sprache als Fremdsprache nicht in allen Schulen und allen Klassen angeboten und gelehrt wird, abhängig von der Schulstruktur, ist die Anzahl der Schulbücher dem Niveau entsprechend, nicht gleichwertig. Die meisten Schulbücher wurden für die 3. Mittelschulreife angeboten.

1a) DEUTSCH.COM 1 A1

1. „*sich zu Hause fühlen*“ S. 88
2. „*auf etwas abfahren*“ S. 100
3. „*etwas ist der letzte Renner*“ S. 100

1b) DIREKT 1

1. „*Ein Flugkapitän braucht gute Nerven!*“ S. 53
2. „*Der Alltag hat mich wieder überrollt.*“ S. 121
3. „*...wie man vielleicht auf den ersten Blick denken würde.*“ S. 126
4. „*Musik ist ihre Welt und in dieser Welt dreht sich alles um Musik.*“ S. 129
5. „*Für einen Besuch des Zeiss-Planetariums im 6. Stock sollte man sich in jedem Fall Zeit nehmen.*“ S. 145
6. „*...auch der Service spielt eine große Rolle.*“ S. 146

2a) DEUTSCH FÜR HEUTE UND MORGEN 2

1. „*Eine tolle Villa im Grünen.*“ S. 22
2. „*Kinder möchte ich auf jeden Fall.*“ S. 34
3. „*Leider spielt Geld dabei eine große Rolle.*“ S.34
4. „*Hier legt man mehr Wert auf Form.*“ S. 46
5. „*Finger weg!*“ S. 60
6. „*...dass sie hinter meinem Rücken schlecht über mich reden.*“ S. 71
7. „*Sie reden hinter deinem Rücken, weil sie sich nicht trauen, dir das ins Gesicht zu sagen.*“ S. 71
8. „*Jetzt kann er während der Wartezeit fernsehen und sich so die Zeit verkürzen.*“ S. 99
9. „*Kein Wunder also, dass sie schwarz verkauft werden.*“ S. 100
10. „*...und die Westdeutschen schieben alle Schuld auf die Osis.*“ S. 102
11. „*..., deshalb sitzen jetzt viele auf der Straße.*“ S. 103

2b) MENSCHEN, DEUTSCH ALS FREMDSPRACHE A2.1

1. „Geh doch dahin, wo der Pfeffer wächst!“ S. 12
2. „Ich möchte auf keinen Fall Arzt werden.“ S. 12
3. „Hier auf dem Lindthalerhof ist die Welt noch in Ordnung.“ S. 18
4. „Sogar Charlotte hat mitgemacht und dem armen Reiseführer ein Loch in den Bauch gefragt.“ S. 30

2c) MENSCHEN, DEUTSCH ALS FREMDSPRACHE A2.2

1. „Aber jeder lernt anders und deshalb gibt es viele Wege.“ S. 11
2. „Für mich gibt es nur einen Weg Sprachen zu lernen.“ S. 12
3. „Tut mir leid.“ S. 26
4. „Wenn alles gut läuft, dann sind wir in vier Wochen am Meer.“ S. 30
5. „Zum Glück finden wir schnell eine Tankstelle.“ S. 30
6. „So ein Zufall!“ S. 30
7. „So ein Pech!“ S. 31
8. „...ist also oft Westwind im Spiel.“ S. 35
9. „Sie haben Lust auf regionalen Wein...“ S. 37
10. „Sie sind bei uns genau richtig.“ S. 37
11. „Das sollten sie auf keinen Fall verpassen.“ S. 43
12. „Auf jeden Fall habe ich mit Asterix viel gelernt.“ S. 46
13. „Der Kinobesuch hat sich zum Glück gelohnt.“ S. 53

3a) TANGRAM AKTUELL 3, Niveau B1/2

1. „...heule wie ein Schlosshund.“ S. 2
2. „Stumm wie ein Fisch...“ S. 2
3. „..., ihm mein Essen um die Ohren zu hauen.“ S. 2
4. „..., kämpfe wie ein Löwe.“ S. 2
5. „Fühle mich wie eine warme Cola.“ S. 2
6. Ich bin abends fix und fertig.“ S. 2
7. „Jung, dynamisch und frisch schwatzt er intensiv auf seine Partnerin ein.“ S. 2
8. „... dass sie der richtige Mann für diese Stelle sind.“ S. 5
9. „Selber Schuld!“ S. 6
10. „Ein Störenfried“ S. 7
11. „Eine Plaudertasche“ S. 7
12. „..., wenn wir ihnen weinend um den Hals fallen.“ S. 8
13. „Jetzt habe ich wirklich die Nase voll.“ S. 10
14. „..., mein Job überrollt mich.“ S. 12
15. „...eine ruhige Kugel zu schieben.“ S. 12
16. „..., obwohl mir das gar nicht in den Kram gepasst hat.“ S. 12
17. „..., wenn wirklich mal was schiefgeht.“ S. 12

18. „Die beruflichen Fähigkeiten der Menschen spielen oft gar keine Rolle.“ S. 16
19. „Die ganze Welt dreht sich um mich.“ S. 19
20. „Auf den Inhalt kommt es an!“ S. 23
21. „Kleider machen Leute!“ S. 23
22. „Irgendwie habe ich dann die Kurve gekriegt.“ S. 24
23. „Eine feste Beziehung ist wichtig, die gibt mir Halt.“ S. 24
24. „Natürlich läuft nicht immer alles so glatt...“ S. 24
25. „...und ohne einen Pfennig Geld dafür zu sehen.“ S. 24
26. „..., wenn die Kinder aus dem Haus sind.“ S. 24
27. „Es muss ja nicht gleich die Bilderbuchfamilie sein.“ S. 31
28. „Es ist der Schlüssel zur Welt.“ S. 31
29. „...irgendwelche Kennwörter an den Kopf zu hauen.“ S. 32
30. „Bevor sie dann aber ihren Computer aus dem Fenster schmeißen...“ S. 34
31. „Der Ton macht die Musik.“ S. 37
32. „Mein Computer ist für mich das Tor zur Welt.“ S. 37
33. „..., jetzt lässt der Kerl doch glatt die schwangere Frau sitzen.“ S. 42
34. „Es war ein harter Schlag damals...“ S. 42
35. „..., aber so langsam haben wir das verdaut.“ S. 42
36. „Jetzt habe ich die Nase voll.“ S. 64
37. „Ich stecke bis über beide Ohren in Arbeit.“ S. 68
38. „...,...das ist gut gelaufen.“ S. 70
39. „...,...mit spitzen Fingern.“ S. 70
40. „...was der ganze Zirkus mit seinem Hundeleben eigentlich soll.“ S. 72
41. „...mit all seinen Höhen und Tiefen bestimmt zu sein...“ S. 72
42. „Der Weg ist das Ziel.“ S. 72
43. „an einer Hand abzählen.“ S. 83
44. „...bis ich mal jemanden an der Strippe habe.“ S. 95
45. „Also versuche ich es auf die nette Tour.“ S. 95
46. „Freunde und Helfer“ S. 96
47. „Oben wird die Luft dünn für die Frauen.“ S. 102
48. „...Arbeit und Kinder unter einen Hut bringen.“ S. 110

3b) TANGRAM 3, aktuell Niveau B1/1

1. „...irgendwann treffen sich unsere Blicke...“ S. 5
2. „eine Lösung in der Mitte“ S. 6
3. „..., dass er sich bis über beide Ohren verliebt hat.“ S. 7
4. „Ich habe jedenfalls erst einmal die Nase voll.“ S. 7
5. „Ich liebe dich ohne Wenn und Aber.“ S. 14
6. „Reiß dich zusammen.“ S. 14
7. „...alternative Therapieformen in Mode gekommen.“ S. 25

8. „...die Schmerzen waren mit einem Schlag weg.“ S. 25
9. „Sie sollten auf jeden Fall auf Vitamine achten.“ S. 26
10. „...ist bei mir einfach ein schwarzes Loch, ...“ S. 32
11. „Das ist alles eine Frage der Übung.“ S. 38
12. „...ab da an hatte ich einen Floh im Ohr.“ S. 38
13. „...und dass alles rund um die Uhr.“ S. 42
14. „In Deutschland arbeitet nebenbei, offiziell angemeldet oder schwarz...“ S. 44
15. „..., mit ihrem Gehalt über die Runden zu kommen.“ S. 45
16. „Jetzt suchen sie eine Stelle.“ S. 47
17. „Das Privatleben des Reiseleiters kommt oft zu kurz.“ S. 50
18. „...und hat das Gefühl einen Zug verpasst zu haben.“ S. 60
19. „Liebe auf den ersten Blick.“ S. 61
20. „Das kommt nicht richtig von Herzen.“ S. 62
21. „...Freundschaft fällt nicht vom Himmel.“ S. 66
22. „Das ist mir ein Rätsel““ S. 70
23. „Stellen sie sich vor, dass sie auf Händen getragen werden.“ S. 87
24. „...wir redeten nächtelang über Gott und die Welt.“ S. 88
25. „Doch nun habe ich den Schritt gewagt.“ S. 112

3c) DEUTSCH.COM 3 B1

1. „..., was sie an Sprachen schon im Kopf haben.“ S. 3
2. „...und die hat sich in den Kopf gesetzt...“ S. 21
3. „..., ihr immer mit Rat und Tat...“ S. 21
4. „... zur Seite zu stehen.“ S. 21
5. „...dass du herzlos bist und ihnen das Herz brichst.“ S. 21
6. „Er ist ein Angsthase!“ S. 24
7. „Du bist ein Schnüffler!“ S. 24
8. „Das Schreiben spielt auch eine wichtige Rolle in seinem Leben.“ S. 34
9. „Ohne Schreiben kann sie nicht mehr leben.“ S. 35
10. „..., geht es mir nicht mehr aus dem Kopf.“ S. 37
11. „Wenn ich mal einen schlechten Tag habe...“ S. 45
12. „...denn den Berufsausbildern fehlt in der Regel die Zeit.“ S. 48
13. „...aber auf jeden Fall spannend!“ S. 65
14. „ein leichtes Opfer sein“ S. 70
15. „etwas treu sein“ S. 70
16. „einen Versuch wert sein“ S. 70
17. „denn Bildung darf nicht vom Geldbeutel abhängen!“ S. 86
18. „Ich denke, das geht uns nichts an.“ S. 88
19. „Unser Gehirn stößt einfach an seine Grenzen.“ S. 92
20. „Ein guter Freund ist immer dort, wo er gebraucht wird.“ S. 93

21. „das letzte Hemd vom Leib weggeben“ S. 96
22. „sich für jemanden in Stücke reißen lassen“ S. 96
23. „für jemanden durchs Feuer gehen“ S. 96
24. „schwarz werden“ S. 96
25. „jemanden im Stich lassen“ S. 96
26. „mit jemandem Pferde stehlen können“ S. 96
27. „mit in den Schlaf nehmen“ S. 101

3d) DEUTSCH FÜR HEUTE UND MORGEN 3

1. „Da springt mir etwas Neues ins Auge.“ S.8
2. „..., was hinter den Werbespots steckt.“ S. 12
3. „Aber eine Rolle spielt die Werbung schon.“ S. 13
4. „Die wollen sich bei den anderen damit wichtigmachen.“ S. 13
5. „Gerade, weil sie so viel Wert auf Marken legen.“ S. 18
6. „Auch die Hersteller von Frühstückswaren und Zahnpasta, von Möbeln und Fernseher haben Kinder im Blick.“ S. 18
7. „Die Zeit totschiagen.“ S. 19
8. „Das Lesen ist noch nicht ganz aus der Mode gekommen.“ S. 21
9. „Auf diese Weise vergisst du für ein paar Stunden alles um dich herum.“ S. 21
10. „..., dass junge Leute nicht mehr in Schablonen denken.“ S. 25
11. „..., was bei der Masse gut ankommt.“ S. 25
12. „Schade um die verlorene Zeit.“ S. 37
13. „Für Jugendliche steht das Weihnachtsfest in der Familie wieder hoch im Kurs.“ S. 40
14. „Sie haben nur Trinken und Fußball im Kopf.“ S. 42
15. „Ich ging ihr aber nicht auf die Nerven.“ S. 42
16. „Inzwischen geht ihr aber getrennte Wege.“ S. 45
17. „sich auf jemanden verlassen“ S. 45
18. „Dinge versprechen, die er/sie nicht hält“ S. 45
19. „Du ertappst ihn/sie beim Lügen.“ S. 45
20. „...rollen wir anderen nur noch mit den Augen.“ S. 47
21. „Kopf hoch!“ S. 47
22. „Wird schon wieder.“ S. 47
23. „Die Mädchen schneiden schlechter ab als die Jungen.“ S. 51
24. „Im Umgang mit dem Medium beweisen Mädchen oft viel Fingerspitzengefühl.“ S. 52
25. „..., die auf Gäste unter dreißig zugeschnitten sind.“ S. 57
26. „Die neuen Angebote für Deutschland müssen sich mit den günstigen Auslandsreisen messen können.“ S. 58
27. „..., das neben Deutschunterricht auch ein Freizeitprogramm und Betreuung rund um die Uhr enthält.“ S. 62
28. „Der Deutschunterricht steht selbstverständlich im Mittelpunkt.“ S. 62

29. „Früher war ein heiteres und freundliches Bedienungspersonal die Ausnahme, heute ist es die Regel.“ S. 65
30. „Sonst kämen andere Fächer zu kurz.“ S. 75

3e) ZWEITE.SPRACHE@DEUTSCH.DE.3

1. „Bei uns in Kroatien spielen persönliche Kontakte dabei eine große Rolle.“ S. 10
2. „Das Alter spielt hier auch eine große Rolle.“ S. 10
3. „Wer nicht hören will, muss fühlen.“ S. 13
4. „Wer den Pfennig nicht ehrt, ist des Talers nicht wert.“ S. 13
5. „Wer anderen eine Grube gräbt, fällt selbst hinein.“ S. 13
6. „Wer wagt, gewinnt.“ S. 13
7. „Was ich nicht weiß, macht mich nicht heiß.“ S. 13
8. „Reicht dem Schüler das Taschengeld nicht, dann muss er zu anderen Mitteln greifen.“ S. 15
9. „Die Jobsuche wird so zum Kinderspiel.“ S. 15
10. „...ist sicherlich einen Besuch wert.“ S. 17
11. „Ich habe Angst, im Freien zu schlafen.“ S. 21
12. „Da sind wir uns noch nicht sicher.“ S. 28
13. „Du bist ziemlich schlecht drauf.“ S. 34
14. „Von einer Sucht kann man auf jeden Fall sprechen.“ S. 34
15. „Ist doch klasse.“ S. 34
16. „Wenn die Waffen sprechen, schweigen die Gesetze.“ S. 37
17. „Wenn sie kein Brot haben, sollen sie doch Kuchen essen.“ S. 37
18. „Wenn es nicht wahr ist, ist es sehr gut erfunden.“ S. 37
19. „Wenn gute Reden sie begleiten, dann fließt die Arbeit munter fort.“ S. 37
20. „Und wenn sie nicht gestorben sind, so leben sie noch heute.“ S. 37
21. „Wenn Dummheit wehtäte, müsste er/sie den ganzen Tag schreien.“ S. 37
22. „Wenn das Wörtchen, wenn nicht wäre, wär’ mein Vater Millionär.“ S. 37
23. „Wenn ich ein Vöglein wär’, und auch zwei Flügel hätt’, flög’ich zu dir.“ S. 37
24. „In der Regel ist es hilfreich.“ S. 39
25. „Den richtigen Zeitpunkt gibt es meistens nicht.“ S. 39
26. „Schritt für Schritt“ S. 39
27. „Was kommt dir noch in den Sinn?“ S. 40
28. „Er verbringt sein ganzes Leben im Büro.“ S. 46
29. „Das scheint der Weg nach vorn zu sein.“ S. 60
30. „Man darf sie nicht unter den Teppich kehren.“ S. 63
31. „Nur so kann man das Böse direkt an der Wurzel bekämpfen.“ S. 63
32. „Es ist wichtig, dass der Verkäufer im Laden auf den ersten Blick einschätzen kann, wer reinkommt.“ S. 63
33. „...oder jemanden in eine Schublade stecken.“ S. 63

34. „Vorurteile aus dem Weg räumen.“ S. 67
35. „Außerdem möchte ich auf dem Laufenden sein.“ S. 77
36. „Es freut mich sehr, dass du dir über solche Sachen Gedanken machst.“ S. 77
37. „in guten und in schlechten Zeiten“ S. 78
38. „Ich war bis über die Ohren in Hausaufgaben.“ S. 79
39. „schlechte und gute Seiten“ S. 86
40. „Ich bin mit der Musik groß geworden.“ S. 100
41. „Übung macht den Meister.“ S. 142

4a) DEUTSCH FÜR HEUTE UND MORGEN 4

1. „Und sie verträdeln ihre Zeit mit sinnlosen Computerspielen.“ S. 12
„Gubili su vrijeme na besmislene igrice na računalu.“
2. „..., die Karriere machen und auf keinen Fall Kinder bekommen wollen.“ S. 12
„...koje žele imati karijeru u ni kom slučaju ne žele djecu.“
3. „Nach Umfragen würden 56 Prozent der Bürger lieber im Grünen leben.“ S. 18
„Nakon ankete 56 posto stanovništva bi radije živjelo u zelenilu.“
4. „Dafür nehme ich und meine Freunde fast jedes Risiko in Kauf.“ S. 25
„Zato ja i moji prijatelji preuzimamo skoro svaki rizik na sebe.“
5. „Auf dem Land leben.“ S. 27
6. „Städte verhalten sich wie Parasiten.“ S. 29
7. „Sie leben auf Kosten der Region.“ S. 29
8. „Man kann sie rund um die Uhr buchen.“ S. 31
9. „Die Schuld dem Staat zuschieben.“ S. 34
10. „...nehme ich dafür gern in Kauf.“ S. 36
11. „...und zwar ohne schlechtes Gewissen.“ S. 38
12. „Unsere Ferienpläne hängen vom Geld ab.“ S. 42
13. „Da hat er aber mehr Glück gehabt als Verstand!“ S. 44
14. „Du bist wirklich ein Glückspilz!“ S. 44
15. „Aber alles in allem war es eine fantastische Erfahrung.“ S. 48
16. „Wir fürchteten, vielleicht nicht ernst genommen zu werden.“ S. 51
17. „Wir gaben uns große Mühe, unsere Kunden zufrieden zu stellen.“ S. 51
18. „Aber die Arbeit und der Erfolg haben uns so viel Spaß gemacht.“ S. 51
19. „Die Schüler lernen Verantwortung zu übernehmen.“ S. 52
20. „Einen weiteren Auftrag haben wir auch schon in der Tasche.“ S. 53
21. „Arne steht an der Spitze eines Unternehmens.“ S. 54
22. „Das Unternehmen macht Profit.“ S. 54
23. „Arne drückt noch die Schulbank.“ S. 54
24. „Die Schüler sind Unternehmer auf Probe.“ S. 54
25. „Dort wurde ihm klar, dass...“ S. 56
26. „Er hatte es mit seinen Gasteltern gut getroffen.“ S. 57

27. „Das ist schon sehr viel wert.“ S. 57
28. „Aber vielleicht bin ich da ein bisschen blauäugig.“ S. 66
29. „Deutschland wird in Europa nie wieder Schaden anrichten.“ S. 66
30. „...in der jede Region ihr Gewicht hat und ihre eigenen Angelegenheiten in die Hand nehmen kann.“ S. 67
31. „Ich pflege enge geschäftliche Beziehungen zu Schweizer Firmen.“ S. 68
32. „Sie legen großen Wert auf ihr Geld.“ S. 68
33. „So glauben wir auch, ein genaues Bild vom Schweizer zu haben.“ S. 71
34. „Man sollte so früh wie möglich Kontakte zu Arbeitgebern knüpfen.“ S. 77
35. „Und vor allem seien sie nicht bereit Leistungen zu bringen.“ S. 79
36. „Ich war schon immer ein Bücherwurm.“ S. 81
37. „Das Studium ist Mittel zum Zweck.“ S. 81
38. „Kohle verdienen.“ S. 84

4b) ZWEITE.SPRACHE@DEUTSCH.DE.4

1. „Auf jeden Fall!“ S. 9
2. „Eins ist aber sicher- mit guten Manieren kommst du besser durchs Leben.“ S. 14
3. „Was Hänschen nicht lernt, lernt Hans nimmermehr“ S. 14
4. „ab und zu“ S. 14
5. „...wenn mir die Leute das Gefühl geben.“ S. 14
6. „Wo haben wir denn zusammen Schweine gehütet?“ S. 14
7. „Auf das Händeschütteln habe ich nie besonders viel Wert gelegt.“ S. 15
8. „...wenn es nicht von Herzen kommt.“ S. 15
9. „Das gehört sich einfach.“ S. 15
10. „Alles hat seinen Preis.“ S. 19
11. „Eine Finanzspritze von den Eltern.“ S. 19
12. „...hättest du auf jeden Fall begrenzte Aufstiegschancen.“ S. 23
13. „seine eigenen Stärken und Schwächen nennen“ S. 32
14. „Was musst du in diesem Fall studieren?“ S. 39
15. „Daten muss man auf einen Blick erfassen können.“ S. 44
16. „Man sollte gleich auf den Punkt kommen.“ S. 45
17. „Ohne Rücksicht auf das Alter duzt man sich natürlich im Kreise der Familie.“ S. 53
18. „Die komplizierten Regeln gehen vielen Deutschen auf die Nerven.“ S. 53
19. „In welcher Sprache spielt das Duzen und Siezen überhaupt keine Rolle?“ S. 54
20. „tagaus, tagein“ S. 57
21. „Ich brauche von Zeit zu Zeit den Nervenkitzel.“ S. 57
22. „Zwei Drittel der Studierenden in Deutschland kommt ohne Job nicht über die Runden.“ S. 59
23. „Aller guten Dinge sind drei.“ S. 67
24. „Der eifrige Tourist hat ihm schon die Schachtel vor die Nase gehalten.“ S. 67

25. „Gewiss liegt ihm das Wohl des ärmlich gekleideten Menschen am Herzen.“ S. 67
26. „Die Begeisterung verschlägt ihm für ein paar Augenblicke die Sprache.“ S. 68
27. „Ein Tag der offenen Tür.“ S. 74
28. „Eine große Rolle spielt die Regierung.“ S. 81
29. „Frische Luft kostet nichts.“ S. 82
30. „Brigitte hat mich in der Schule im Stich gelassen.“ S. 89
31. „Echte Freunde sind Gold wert.“ S. 89
32. „Wir sind miteinander durch dick und dünn gegangen.“ S. 89
33. „Mach das auf jeden Fall.“ S. 89
34. „Freundschaft bedeutet, dass man in guten und in schlechten Zeiten zusammenhält.“ S. 89
35. „Sebastian kommt mit seiner Schwester nicht gut aus.“ S. 91
36. „Sie sind einfach auf einer Wellenlänge.“ S. 94
37. „Ein ausgeglichenes Nehmen und Geben.“ S. 94
38. „Sie setzt sich gerne für Menschen ein, die Hilfe brauchen.“ S. 111
39. „Wie weißt du, dass dich jemand ernst nimmt?“ S. 112
40. „Ihr habt die Entwicklung eures Lebensumfeldes selbst in die Hand genommen.“ S. 115
41. „Die Ausnahme ist die Regel.“ S. 123
42. „Man krähte wie am Spieß.“ S. 126
43. „Was, um alles in der Welt, ist denn daran komisch?“ S. 126
44. „Sie alter Schafskopf!“ S. 126

Die folgende Tabelle stellt die Anzahl der Phraseme des Niveaus entsprechend dar:

	1. Mittelstufe Anzahl Phraseme		2. Mittelstufe Anzahl Phraseme		3. Mittelstufe Anzahl Phraseme		4. Mittelstufe Anzahl Phraseme
1a	3	2a	11	3a	48	4a	39
1b	6	2b	4	3b	25	4b	44
		2c	13	3c	27		
				3d	30		
				3e	41		
insgesamt	9		28		171		83

An Hand der Tabelle wird deutlich, dass in den Schulbüchern der 1. Mittelschulreife am wenigsten Phraseme verwendet werden, insgesamt 9 Phraseme. Dies kann allerdings auch dadurch erklärt werden, dass der Textumfang und somit das Verständnis in den Schulbüchern geringgehalten ist und daher die Möglichkeiten der Nutzung verringert sind. Danach folgen die Schulbücher der 2. Mittelstufe und zwar mit insgesamt nur 28 Phrasemen. Eine Höhere Anzahl an Phrasemen, als bei den vorherig genannten, befindet sich in den Schulbüchern der 4. Mittelstufe mit insgesamt 83 Phrasemen. Die meisten Phrasemen, insgesamt 171, wurden in den Schulbüchern

der 3. Mittelstufe ermittelt. Die große Anzahl an Phrasemen in den Schulbüchern der 3. und 4. Mittelstufe können durch den großen Textanteil und dem bis zu diesem Zeitpunkt erlangtem Verständnis der Schüler erklärt werden.

Äquivalente im B/K/S

Bei der Übersetzung der Phraseme ins B/K/S wurden die Phraseme in drei Gruppen eingeordnet und zwar in volläquivalente Phraseme (*eine große Rolle spielen-igrati važnu ulogu; hinter jmds. Rücken sprechen-pričati iza nečijih leđa*), gleichbedeutende Phraseme in unterschiedlicher Form (*auf.etw. abfahren-mešto ludo voljeti; der letzte Renner-posljednji hit*) und in nicht übereinstimmende Phraseme (*die Kurve kriegen- „izvući se“; mit jmdm. Pferde stehlen können- „moći se pouzdati u nekog“*). Es wurde festgestellt, dass von den insgesamt 291 Phrasemen 174 Phraseme sowohl in der deutschen Sprache als auch im B/K/S gleich sind. Für 79 Phraseme gibt es im B/K/S in der Form unterschiedliche Phraseme, allerdings mit der gleichen Bedeutung und für 38 Phraseme gibt es im B/K/S keine entsprechenden Phraseme. Hieraus ist ersichtlich, dass im Unterricht bzw. in den Schulbüchern überwiegend Phraseme genutzt werden, die in beiden Sprachen identisch sind. Am wenigsten werden Phraseme genutzt, die nicht in beiden Sprachen vertreten sind.

Anwendungsart der Phraseme in Schulbüchern

Bei der näheren Betrachtung der Phraseme in den einzelnen Schulbüchern wurde festgestellt, dass die Phraseme in den Schulbüchern 1a) und 1b) zwar in Texten vorkamen, allerdings weder weiterbearbeitet oder mit gesonderten Übungen erklärt wurden noch in den Wortlisten vertreten waren.

Bei den Schulbüchern 2a) bis 2c) werden ebenfalls die Phraseme in Texten eingebunden, es werden allerdings auch Bilder zur Verdeutlichung der entsprechenden Phraseme genutzt. Zusätzlich werden die Phraseme in Übungen angewandt, bei welchen der Text zuende gebracht werden muss, Lückentexte und Phraseme werden gesondert aufgezeigt. Wie z.B.:

TEIL A

Der Traum vom Wohnen

Ein Reporter befragte die Schüler einer österreichischen Realschule über ihren Traum vom Wohnen. Viele Antworten waren ziemlich ungewöhnlich:

hier sind einige Antworten:

- ein Holzhaus in Tirol
- eine tolle Villa im Grünen
- ein großes, teures Hotel
- eine alte Mühle
- ein Schloss mit großem Park

U B U N G E

a/1

auf jeden Fall/auf keinen Fall
Das finde ich auch.
Ich finde, dass ...
Das sehe ich auch so.
Das siehst du falsch.
Karriere machen
Geld verdienen
eine/keine Rolle spielen
für jemanden da sein

Setzt die passende Wendung ein:

- A: Ich ____, dass die meisten Menschen zu spontan heiraten.
B: _____. Alles geht zu schnell.
- Ich möchte ____ Kinder haben. Ich mag Kinder sehr.
- Claudia ist noch sehr jung. Sie möchte jetzt ____ Kinder haben.
- A: Frauen sollten nicht ____, wenn sie Kinder haben.
B: _____. Wenn die Männer mithelfen, haben die Frauen mehr Zeit für ihren Beruf.
- A: Glaubst du, dass Geld wichtig ist?
B: Ja, es ____ große ____/Nein, ____.
- A: Ich ____, beide Eltern sich um die Kinder kümmern sollten.
B: Ja, ____.
- Jeder junge Mensch möchte einen Beruf haben und ____.
- Es ist schön, wenn die Eltern immer für ihre Kinder ____.

von Sprachlernerfahrungen berichten

Ich finde es wichtig, dass man ...
Ich muss immer/oft ...
Für mich gibt es nur einen Weg: ...
Am (aller)wichtigsten ist für mich ...
Tests/... finde ich gar nicht wichtig /
helfen mir nicht.

Bei den Schulbüchern 3a) bis 3e) und 4a) und 4b) werden die Phraseme konkreter bearbeitet und gesondert aufgewiesen. Teilweise werden diese im Text gesondert markiert, nach dem Text als „nützliche Ausdrücke“ oder „Lernwortsatz“ gesondert aufgezeigt und erklärt. Es werden Übungen genutzt wie z.B. Ordne zu, verbinde, übersetzte oder Lückentexte:

7. a) Verbinde folgende Redewendungen / Verse.

Wenn die Waffeln sprechen,	a) ist es sehr gut erfunden.
Wenn sie kein Brot haben,	b) dann fließt die Arbeit munter fort.
Wenn es nicht wahr ist,	c) schweigen die Gesetze.
Wenn gute Reden sie begleiten,	d) sollen sie doch Kuchen essen.
Und wenn sie nicht gestorben sind,	e) wär' mein Vater Millionär.
Wenn Dummheit wertlos ist,	f) flog' ich zu dir.
Wenn das Wörtchen wenn nicht wär',	g) so leben sie noch heute.
Wenn ich ein Vöglein wär', und auch zwei Flügel hätt',	h) müsste er/sie den ganzen Tag schreien.

7. b) Übersetze die Redewendungen und Verse aus der Aufgabe 7. a) ins Kroatische.

U B U N G E

b/1 Drückt den Inhalt der folgenden Sätze mit folgenden Wendungen aus. (Einige Inhalte könnt ihr mit zwei verschiedenen Wendungen ausdrücken.)

sich wohl fühlen
Geschmack entwickeln
sich wichtig machen
eine Rolle spielen
achten auf+A
abhängen von+D
Es herrscht Gruppenzwang.

U B U N G E

a/4 Setzt ein:

nachdenken über+A
sich (voll) konzentrieren auf+A
alles um mich/dich usw. herum
aus der Mode kommen - in Mode sein

1. __ denkst du __? __ mein __ Probleme in der Schule.
2. Ich finde alles __ sehr interessant. Mein Freund findet alles __ langweilig.
Im Frühjahr und Sommer ist alles __ (wir) __ grün.
3. Wenn wir müde sind, können wir uns nicht __ Arbeit konzentrieren. Versuche dich __ dies __ Text zu konzentrieren.
4. Solche Schuhe trägt man heute nicht mehr. Sie sind __.
5. Sind solche Kleider jetzt __?

1

☐ A Ich mag ihn nicht.
☐ B Er ist ein Angsthase.
☐ C Was hast du gesagt?

2

☐ A Du bist verrückt!
☐ B Du bist/Das ist intelligent.
☐ C Ich habe eine Idee.

4

☐ A Das ist wirklich so, glaub mir!
☐ B erstklassig; lecker

5

☐ A Pass auf!
☐ B Du bist ein Schnüffler!
☐ C Er/Sie ist clever.

Nützliche Ausdrücke

Ich tue das nicht für Geld, sondern weil es meine Aufgabe in diesem Leben ist.
Irgendwie habe ich **dann die Kurve gekriegt**.
Ich habe eine **Lehre** angefangen als Friseurin, die will ich unbedingt **durchziehen** und weniger oft weggehen.
Seit kurzem habe ich einen Freund. Eine feste Beziehung ist wichtig, die **gibt mir Halt**.
Der Clou: Er muss nicht etwa bei dem Mechaniker babysitten, der ihm das Auto repariert hat, sondern kann seine „Schulden“ woanders abarbeiten.
Natürlich **läuft nicht immer alles so glatt**, und auch die Tauschringe kennen **schwarze Schafe** unter ihren Mitgliedern.
Viele Männer und Frauen tun das freiwillig und **ohne einen Pfennig Geld dafür zu sehen**.
Frauen suchen neue **Betätigungsfelder**, wenn **die Kinder aus dem Haus sind**.
Sie helfen **Menschen**, die **aus eigener Kraft mit ihrem Leben nicht zurechtkommen**.

Wie auch bei der Anzahl so auch bei der Anwendungsart werden am meisten in den Schulbüchern der 3. und 4. Mittelstufe Phraseme genutzt und gesondert bearbeitet, da die Anzahl der Texte und deren Länge höher ist als bei den anderen niedrigeren Mittelstufen.

Schlussfolgerung

Das Ziel dieser Arbeit war die Phraseologismen aus 12 verschiedenen Schulbüchern aus Bosnien und Herzegowina (aus dem Kanton Herzegowina – Neretva) zu ermitteln, ihre Anzahl bzw. die Häufigkeit in jedem einzelnen Schulbuch zu ermitteln und tabellarisch dem Niveau entsprechend zu vergleichen, eine semantische Analyse der Phraseme vorzunehmen, als auch jene mit B/K/S zu kontrastieren und die Nutzung der Phraseme zu untersuchen, bzw. auf welche Art

und Weise diese in den einzelnen Schulbüchern vergleichsweise behandelt werden. Die Arbeit hat erwiesen, dass die Anwesenheit von Phrasemen in den genutzten Schulbüchern bei 41,57 % liegt. Dies beweist einen relativ hohen Nutzungswert im Unterricht. Bei der Betrachtung der einzelnen Schulbücher dem Niveau entsprechend beträgt der höchste Anteil der Phraseme bei der 3. Mittelstufe 58,76 %, gefolgt von der 4. Mittelstufe mit 28,52 %, danach die 2. Mittelstufe mit 9,62% und am wenigsten in der 1. Mittelstufe mit 3,09 %. Hier wird deutlich, dass die Nutzung der Phraseme mit dem Schulungsniveau wächst, was auch der erhöhten Textnutzung zuzuschreiben ist, welche die Möglichkeiten der Phrasemnutzung fördert.

Die Übersetzung der Phraseme hat ergeben, dass 59,79 % der Phraseme in der deutschen Sprache identisch gegenüber den Phrasemen im B/K/S sind. Wobei 27,15 % gleichwertig sind, nur in anderer Form im B/K/S vertreten sind, allerdings die gleiche Bedeutung aufweisen und nur ein kleiner Anteil von 13,06 % besteht, welcher keine entsprechenden Phraseme im B/K/S bietet, somit nur in der deutschen Sprache besteht.

Die Phraseme werden überwiegend in Texten genutzt, in den niedrigeren Mittelstufen wird nicht näher auf deren Bedeutung eingegangen. Dies wird ab der 2., 3. und 4. Mittelstufe intensiver durchgeführt und zwar mit Hilfe von gesonderten Übungen wie Zuordnung, Vervollständigung, Lückentexten, Übersetzungen und Verbindungsübungen. Die Phraseme „auf keinen Fall“, „auf jeden Fall“ und „eine Rolle spielen“ wiederholen sich mehrfach in den Schulbüchern und werden in allen Schulbüchern angewandt. Phraseme werden zwar gesondert behandelt und deren Bedeutung im Zusammenhang erklärt und überwiegend in den Wortlisten mit Übersetzung aufgeführt allerdings wird nicht konkret auf Phraseme, deren Klassifikation, Nutzen usw. eingegangen, sondern Phraseme werden im Unterricht nebenbei „nur“ genutzt.

Literaturverzeichnis

Primärliteratur

1. Anna Breitsameter, Sara Vicente, Carmen Cristache, Lina Pilypaityte, *deutsch.com 2*, 2010, Max Hueber Verlag, Ismaning
2. Charlotte Habersack, Angela Pude, Franz Specht, *Menschen, Deutsch als Fremdsprache A 2.1*, 2013, Max Hueber Verlag, Ismaning
3. Charlotte Habersack, Angela Pude, Franz Specht, *Menschen, Deutsch als Fremdsprache A 2.2*, 2013, Max Hueber Verlag, Ismaning
4. Gerhard Neuner, Sara Vicente, Anta Kursisa, Lina Pilypaityte, Erna Szakaly, *deutsch.com 1*, 2010, Max Hueber Verlag, Ismaning
5. Gerhard Neuner, Sara Vicente, Carmen Cristache, Lina Pilypaityte, *deutsch.com 3*, 2012, Max Hueber Verlag, Ismaning
6. Giorgio Motta, Veljko Dunjko, *Direkt 1*, 2012, Klett d.o.o., Sarajevo
7. Irena Horvatić Čajko, Irena Lasić, *zweite.sprache@deutsch.de 3*, 2008, Školska knjiga d.d., Zagreb
8. Irena Horvatić Čajko, Irena Lasić, *zweite.sprache@deutsch.de 4*, 2012, Školska knjiga d.d., Zagreb

9. Rosa-Maria Dallapiazza, Eduard von Jan, Beate Blüggel, Anja Schümann, *Tangram aktuell 3, Lektion 5-8*, 2006, Max Hueber Verlag, Ismaning
10. Rosa-Maria Dallapiazza, Eduard von Jan, Beate Blüggel, Anja Schümann, *Tangram aktuell 3, Lektion 5-8*, 2012, Max Hueber Verlag, Ismaning
11. Tamara Marčetić, *Deutsch für heute und morgen 2*, Školska knjiga d.d., 1999, Zagreb
12. Tamara Marčetić, *Deutsch für heute und morgen 3*, Školska knjiga d.d., 1999, Zagreb
13. Tamara Marčetić, *Deutsch für heute und morgen 4*, Školska knjiga d.d., 2005, Zagreb

Sekundärliteratur:

1. Burger, Harald, *PHRASEOLOGIE- Eine Einführung am Beispiel des Deutschen*, 2003, Erich Schmidt Verlag GmbH&Co., Berlin
2. Burger, Harald, *PHRASEOLOGIE- Grundlagen der Germanistik*, Erich Schmidt Verlag GmbH&Co., Berlin, 2007
3. Burger, Harald, *PHRASEOLOGIE – Ein internationales Handbuch, Band 1*, Berlin, 2007
4. Elke Donalies, *Basiswissen Deutsche Phraseologie*, A. Francke Verlag Tübingen und Basel 2009
5. Fleischer, Wolfgang: *Phraseologie der deutschen Gegenwartssprache*. 1. Aufl. Leipzig: VEB Bibliographisches Institut 1982. ISBN
6. Memnuna Hasanica, Belma Prndelj Šator, *Phraseologie*, Zenica, 2017
7. Rebekka Hahn, *Phraseologie: Einführung und Grundbegriffe*, GRIN Verlag, München, 2006

IDIOMS IN TEXTBOOKS FOR GERMAN AS A FOREIGN LANGUAGE

Abstract

The subject of this research are phrases in German textbooks. We limited our work to 12 German language textbooks in high schools in the Herzegovina-Neretva Canton. The aim was to excerpt all the phrases that appear in the textbooks, to establish whether there are equivalents for these phrases in the Bosnian / Croatian / Serbian language, and to investigate how and whether they are treated separately in the textbooks. Out of 700 analyzed pages of text, we found 291 phrases, and we came to the conclusion that phrases are a very common category in German language textbooks. After the excerpted examples were translated into Bosnian / Croatian / Serbian, it was found that phrases that have complete equivalents in Bosnian / Croatian / Serbian dominated. Phrases appear in the texts, and their separate processing is present in the textbooks of the older classes.

Keywords: *idioms, phraseology, translation theory, methodology, textbooks.*

TURKOLOGIJA

Dr. sc. Edina Solak
Dr. sc. Mirza Bašić

GRAMATIČKE I ZNAČENJSKE STRUKTURE DENOMINALNOGA DERIVACIJSKOG SUFIKSA *-LIK* U DJELU *DÎVÂNÜ LÜGÂTİ'T-TÜRK*

Sažetak

*Djelo Mahmuda Kašgarija pod naslovom „Dîvânü Lügâti't-Türk“ vrlo je važno za proučavanje turkijskih jezika iz dijahronijske perspektive, prvenstveno zato što predstavlja jedno od prvih enciklopedijskih filoloških djela u historiji pismenosti turkijskih naroda. U ovome enciklopedijskome filološkom djelu objedinjuju se sve osobitosti turkijskih jezika u 11. stoljeću. Stoga se Kašgarijevo djelo može okarakterizirati kao zajedničko jezičko blago svih turkijskih naroda. Cilj ovoga rada jeste analizirati gramatičke i značenjske strukture denominalnoga derivacijskog sufiksa *-lik* u djelu „Dîvânü Lügâti't-Türk“. Analiza gramatičkih i značenjskih struktura denominalnoga derivacijskog nastavka *-lik* zasniva se na konkretnim kontekstualnim primjerima iz enciklopedijskoga djela Mahmuda Kašgarija. Pored toga što bi trebala dati značajan doprinos proučavanju leksikografske tradicije i gramatike turkijskih jezika, jedna ovakva analiza trebala bi doprinijeti i boljem spoznavanju i razumijevanju sufiksarne tvorbe riječi u turkijskim jezicima.*

Ključne riječi: *turkijski jezici, Dîvânü Lügâti't-Türk, dijahronijska perspektiva, leksikografska tradicija, sufiksarna tvorba riječi*

Uvod

Turkijska plemena Karluk, Jagma i Čigil formirala su Karahanidsko carstvo u 9. stoljeću. Naime, Karahanidsko carstvo formirano je kao konfederacija, a prvi muslimanski vladar iz dinastije Karahanida bio je Satuk Bugra Han, koji je prihvatio islam 932. godine. Nekoliko je moćnih karahanidskih vladara bilo na prijestolju do rođenja Mahmuda Kašgarija, koji je rođen početkom 11. stoljeća. U periodu kada je Mahmud Kašgari živio, tačnije sredinom 11. stoljeća, Karahanidsko carstvo podijelilo se na Istočno i Zapadno carstvo (v. Akar 2005: 133–135).

Početkom 11. stoljeća, u vrijeme kada se Mahmud Kašgari rodio, centar moći postepeno se seli iz Kašgara u Balasagun, a kasnije prema Fergani, Semerkandu i Buhari. Razvojem obrazovanja i širenjem islama arapski jezik postaje jezik filologije i nauke i u tadašnjem turkijskome muslimanskom svijetu, dok literarna tradicija slijedi osnovne tokove pisane riječi različitih muslimanskih naroda. U Karahanidskome carstvu bio je zastupljen poseban odnos prema turkijskim jezicima, što je rezultiralo nastankom vrlo značajnih djela islamske turkijske pisane tradicije. Djela *Kutadgu Bilig*, *Atebetü'l-Hakayık* i *Dîvânü Lügâti't-Türk* predstavljaju izrazito važan doprinos u historiji pismenosti turkijskih naroda (v. Ercilasun 2011: 292–293).

Sačuvana su četiri pisana spomenika koji imaju iznimnu važnost za jezik i književnost turkijskih naroda. To su djela *Dede Korkut*, *Manas Destanı*, *Kutadgu Bilig* i *Dîvânü Lügâti't-Türk*. *Dede Korkut* jeste djelo koje pripada oguskoj grupi turkijskih jezika, epopeja *Manas Destanı*

svrstava se u skupinu djela koja pripadaju kipčackoj grupi turkijskih jezika, dok se djelo *Kutadgu Bilig* klasificira kao djelo karlučke jezičke skupine turkijskih jezika. Djelo Mahmuda Kašgarija pod naslovom *Dîvânü Lügâti't-Türk* može se okarakterizirati kao univerzalno jer se odnosi na sve navedene skupine turkijskih jezika ne praveći razlike među njima. Dakle, u djelu *Dîvânü Lügâti't-Türk* objedinjuju se sve osobitosti turkijskih jezika u 11. stoljeću. Stoga je djelo Mahmuda Kašgarija vrlo važno za proučavanje turkijskih jezika iz dijahronijske perspektive (v. Nametak 2013: 43–46).

U ovome se radu analiziraju gramatičke i značenjske strukture denominalnoga derivacijskog nastavka *-llk* u djelu *Dîvânü Lügâti't-Türk*. Naime, analiza gramatičkih i značenjskih struktura denominalnoga derivacijskog sufiksa *-llk* zasniva se na konkretnim kontekstualnim primjerima iz djela Mahmuda Kašgarija, a kao temeljni izvor građe koristi se prijevod Besima Atalaya. Besim Atalay priredio je prijevod djela *Dîvânü Lügâti't-Türk* u tri toma. U ovim je djelima priređen originalni tekst djela *Dîvânü Lügâti't-Türk*, ali je tekst, isto tako, ispisan i latiničnim pismom te je transponiran i u savremeni turski jezik, što pruža dobre temelje za analizu gramatičkih i značenjskih struktura denominalnoga derivacijskog nastavka *-llk* u djelu *Dîvânü Lügâti't-Türk*. U ovome se radu kao temeljni izvor građe koriste konkretni primjeri iz prvoga toma prijevoda Besima Atalaya.

Svi pojmovi koji se navode u ovome radu, a koji imaju rodni značaj i rodno obilježje, obuhvataju na jednak način muški i ženski rod bez obzira na to da li se navode u muškome ili ženskome rodu. Autori rada potpisuju sve prijevode na bosanski jezik.

Denominalni derivacijski sufiks *-llk* u djelu *Dîvânü Lügâti't-Türk*

U turkijskim jezicima sufiks *-llk* svrstava se u skupinu denominalnih derivacijskih sufiksa za izvođenje imenskih riječi. Dakle, denominalni derivacijski sufiks *-llk* dodaje se na korijen ili osnovu imenske riječi i modificira značenjsku strukturu imenske riječi na čiji se korijen ili osnovu dodaje. Zapravo, denominalni derivacijski nastavak *-llk* dodaje se na korijen ili osnovu imenske riječi i derivira imensku riječ koja ima potpuno novu značenjsku strukturu (v. Čaušević 1996: 437–438; Korkmaz 2009: 55–58).

Imenice kojima se označavaju apstraktni pojmovi

U turkijskim jezicima dodavanjem denominalnoga derivacijskog nastavka *-llk* na korijen ili osnovu opisnih pridjeva tvore se imenice kojima se označavaju apstraktni pojmovi (v. Hacıeminoğlu 1996: 14–15; Banguoğlu 2011: 193–196).

(1)

- a) *açlık: Açlık.* (Atalay 1985: 114) / *glad: glad, neimaština, siromaštvo.*
- b) *arıklık: Temizlik.* (Atalay 1985: 149) / *čistoća: čistoća, urednost, pedantnost.*
- c) *arukluk: Yorgunluk.* (Atalay 1985: 150) / *umor: umor, iscrpljenost.*
- d) *isizlik: Şer.* (Atalay 1985: 152) / *nevaljalost: štetnost, pokvarenost.*

U primjerima (1.a), (1.b), (1.c) i (1.d) izražavaju se značenjske strukture imenica *açlık* (*glad, neimaština, siromaštvo*), *ariglık* (*čistoća, urednost, pedantnost*), *arukluk* (*umor, iscrpljenost*) i *isizlik* (*nevaljalost, štetnost, pokvarenost*), kojima se označavaju apstraktni pojmovi. U primjeru (1.a) izražava se značenjska struktura imenice *açlık* (*glad, neimaština, siromaštvo*), kojom se označava apstraktan pojam, a primjećuje se kako se ova imenica derivira dodavanjem denominalnoga derivacijskog sufiksa *-lık* na korijen opisnoga pridjeva *aç* (*gladan, siromašan*). U primjeru (1.b) iskazuje se značenjska struktura imenice *ariglık* (*čistoća, urednost, pedantnost*), kojom se ukazuje na apstraktan pojam, a uočava se da se ova imenica tvori dodavanjem denominalnoga derivacijskog nastavka *-lık* na osnovu opisnoga pridjeva *arig* (*čist, uredan, pedantan*). U primjeru (1.c) ispoljava se značenjska struktura imenice *arukluk* (*umor, iscrpljenost*), kojom se upućuje na apstraktan pojam, a može se vidjeti da se ova imenica izvodi dodavanjem nastavka *-lık* na osnovu opisnoga pridjeva *aruk* (*umoran, iscrpljen*). U primjeru (1.d) ukazuje se na značenjsku strukturu imenice *isizlik* (*nevaljalost, štetnost, pokvarenost*), kojom se imenuje apstraktan pojam, a može se primijetiti da se ova imenica tvori dodavanjem nastavka *-lık* na osnovu opisnoga pridjeva *isiz* (*loš, nevaljao, štetan, pokvaren*).

Imenice kojima se imenuje mjesto ili predmet u kojem se nešto nalazi ili drži

Dodavanjem denominalnoga derivacijskog sufiksa *-lık* na korijen ili osnovu imenskih riječi mogu se izvoditi i imenice kojima se ukazuje na mjesto ili predmet u kojem se nešto nalazi ili drži (v. Bilgen 1989: 21–22).

(2)

- a) *erüklük*: *Eriklik, erik bahçesi*. (Atalay 1985: 152) / *şljivik*: *şljivik, vrt za şljivu*.
- b) *buzluk*: *İçerisine buz doldurularak yaz için saklanılan yer*. (Atalay 1985: 466) / *hladnjak*: *mjesto koje se čuva za ljeto tako što se napuni ledom*.
- c) *kagunluk*: *Kavunluk, kavun tarlası*. (Atalay 1985: 504) / *polje za uzgajanje dinja*: *mjesto gdje se dinje uzgajaju ili drže*.
- d) *çeçeklik*: *Çiçeklik, çiçek yetiştirilen yer*. (Atalay 1985: 508) / *cvjetnjak*: *vaza, cvjetnjak, mjesto gdje se uzgaja cvijeće*.

U primjerima (2.a), (2.b), (2.c) i (2.d) opisuju se značenjske strukture imenica *erüklük* (*şljivik*), *buzluk* (*hladnjak, ledenjača, pećina ispunjena ledom*), *kagunluk* (*polje za uzgajanje dinja*) i *çeçeklik* (*vaza, cvjetnjak*), kojima se upućuje na mjesto ili predmet u kojem se nešto nalazi ili drži. U primjeru (2.a) objašnjava se značenjska struktura imenice *erüklük* (*şljivik*), koja se tvori dodavanjem nastavka *-lık* na korijen imenice *erük* (*şljiva*) i kojom se ukazuje na mjesto na kojem se šljive nalaze i uzgajaju. U primjeru (2.b) pojašnjava se značenjska struktura imenice *buzluk* (*hladnjak, ledenjača, pećina ispunjena ledom*), koja se derivira dodavanjem sufiksa *-lık* na korijen imenice *buz* (*led*) i kojom se označava mjesto ili predmet u kojem se led nalazi ili drži. U primjeru (2.c) govori se o značenjskoj strukturi imenice *kagunluk* (*polje za uzgajanje dinja*), kojom se imenuje mjesto gdje se dinje uzgajaju i drže, a primjećuje se kako se ova imenica derivira dodavanjem denominalnoga derivacijskog sufiksa *-lık* na korijen imenice *kagun* (*dinja*). U primjeru (2.d) pojašnjava se značenjska struktura imenice *çeçeklik* (*vaza, cvjetnjak*), koja se izvodi

dodavanjem denominalnoga sufiksa *-llk* na korijen imenice *çeçek* (*cvijet*) i kojom se upućuje na mjesto ili predmet u kojem se cvijeće nalazi, uzgaja ili drži.

Imenice kojima se ukazuje na predmete za određenu namjenu

U turskim jezicima dodavanjem denominalnoga derivacijskog nastavka *-llk* na korijen ili osnovu imenskih riječi mogu se izvoditi i imenice kojima se upućuje na predmete za određenu namjenu (v. Ediskun 1999: 124).

(3)

- a) *eteklik*: *eteklik böz* = *etek yapılacak olan bez*. (Atalay 1985: 152) / *platno za suknju*: *platno za suknju*, *platno koje će se koristiti za proizvodnju suknji*.
- b) *etüklük*: *etüklük sagra* = *mest yapmak için ayrılan sahtiyan*. (Atalay 1985: 152) / *koža za cipele*: *koža za cipele i čizme*, *koža koja se odvaja za proizvodnju cipela i čizmi*.
- c) *eliglik*: *Eldiven*, *elcik*. (Atalay 1985: 153) / *rukavice*: *rukavice*, *rukav*.

U primjerima (3.a), (3.b) i (3.c) označavaju se značenjske strukture imenica *eteklik* (*platno za suknju*), *etüklük* (*koža za cipele i čizme*) i *eliglik* (*rukavice*, *rukav*), koje se deriviraju dodavanjem sufiksa *-llk* i kojima se imenuju predmeti koji se upotrebljavaju za određenu namjenu. U primjeru (3.a) govori se o značenjskoj strukturi lekseme *eteklik* (*platno za suknju*), koja se tvori dodavanjem nastavka *-llk* na korijen imenice *etek* (*suknja*) i kojom se imenuje materijal koji se upotrebljava za proizvodnju suknji. U primjeru (3.b) ukazuje se na značenjsku strukturu imenice *etüklük* (*koža za cipele i čizme*), koja se izvodi dodavanjem sufiksa *-llk* na korijen imenice *etük* (*cipele*, *čizme*) i kojom se označava materijal za proizvodnju cipela i čizmi. U primjeru (3.c) upućuje se na značenjsku strukturu imenice *eliglik* (*rukavice*, *rukav*), koja se derivira dodavanjem denominalnoga derivacijskog sufiksa *-llk* na korijen imenice *elig* (*ruka*, *šaka*) i kojom se imenuju predmeti koji se nose na rukama.

Pridjevi kojima se ukazuje na određeni vremenski period

Dodavanjem denominalnoga derivacijskog sufiksa *-llk* na korijen ili osnovu imenskih riječi mogu se derivirati i pridjevi kojima se upućuje na određeni vremenski period (v. Gencan 1979: 196).

(4)

- a) *künlük*: *Gün hesabiyle yapılan iş*. (Atalay 1985: 480) / *dnevni*: *dnevni*, *posao koji se planira završiti za jedan dan*.

U primjeru (4.a) označava se značenjska struktura pridjeva *künlük* (*dnevni*), koji se derivira dodavanjem denominalnoga derivacijskog nastavka *-llk* na korijen lekseme *kün* (*dan*, *sunce*). Primjećuje se da se pridjevom *künlük* (*dnevni*) ukazuje na vremenski period u trajanju jednoga dana.

Zaključak

U radu su se na temelju konkretnih kontekstualnih primjera iz djela *Dîvânü Lügâti't-Türk* analizirale gramatičke i značenjske strukture denominalnoga derivacijskog sufiksa *-llk* koji se

dodaje na korijen ili osnovu imenskih riječi. Analiza konkretnih primjera iz djela Mahmuda Kašgarija ukazala je na činjenicu da se dodavanjem denominalnoga derivacijskog nastavka *-lik* na korijen ili osnovu imenskih riječi mogu izvoditi imenice i pridjevi. Kada se govori o tvorbi imenica, u analizi se moglo vidjeti da se dodavanjem sufiksa *-lik* na korijen ili osnovu opisnih pridjeva deriviraju imenice kojima se označavaju apstraktni pojmovi. Pored toga, analiza je pokazala da se dodavanjem nastavka *-lik* na korijen ili osnovu imenskih riječi mogu tvoriti imenice kojima se ukazuje na mjesto ili predmet u kojem se nešto nalazi ili drži. U analizi se moglo primijetiti da se dodavanjem nastavka *-lik* na korijen ili osnovu imenskih riječi mogu izvoditi i imenice kojima se imenuju predmeti za određenu namjenu. Kada je u pitanju tvorba pridjeva, analiza je pokazala da se dodavanjem denominalnoga derivacijskog sufiksa *-lik* na korijen ili osnovu imenskih riječi mogu derivirati pridjevi kojima se ukazuje na određeni vremenski period.

Izvori i literatura

1. Akar, Ali (2005), *Türk Dili Tarihi*, Ötüken Yayınları, İstanbul.
2. Atalay, Besim (1985), *Dîvânü Lügâtî't-Türk Tercümesi I*, Cilt I, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
3. Banguoğlu, Tahsin (2011), *Türkçenin Grameri*, 9. Baskı, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
4. Bilgen, İpek (1989), *Dîvânü Lügâtî't-Türk'te Söz Yapımı*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
5. Čaušević, Ekrem (1996), *Gramatika suvremenoga turskog jezika*, Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb.
6. Ediskun, Haydar (1999), *Türk Dilbilgisi*, 6. Basım, Remzi Kitabevi, İstanbul.
7. Ercilasun, Ahmet Bican (2011), *Başlangıcından Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi*, 11. Baskı, Akçağ Yayınları, Ankara.
8. Gencan, Tahir Nejat (1979), *Dilbilgisi*, 4. Baskı, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
9. Hacıeminoğlu, Necmettin (1996), *Karahanlı Türkçesi Grameri*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
10. Korkmaz, Zeynep (2009), *Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi)*, 3. Baskı, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
11. Nametak, Fehim (2013), *Historija turske književnosti*, Orijentalni institut, Sarajevo.

GRAMMATICAL AND SEMANTICAL STRUCTURES OF THE DENOMINAL DERIVATIVE SUFFIX *-LIK* IN *DÎVÂNÜ LÜGÂTÎ'T-TÜRK*

Abstract

A piece of work titled Dîvânü Lügâtî't-Türk by Mahmud Kashgari is of great importance for studying lexicographical tradition and grammar of Turkic languages and dialects because, in the first place, it is one of the first encyclopedic philological works in the history of literacy of Turkic nations. This encyclopedic philological work integrates all the peculiarities of Turkic languages in the 11th century. Therefore, this piece of work by Kashgari can be characterized as a common language treasure of all

Turkic nations. The primary goal of this paper is to analyze grammatical and semantical structures of the denominal derivative suffix -lk in Dîvânü Lügâti't-Türk. The analysis of the grammatical and semantical structures of the denominal derivative suffix -lk is based on concrete contextual examples from this encyclopedic work by Mahmud Kashgari. Apart from contributing greatly to the study of the lexicographical tradition and grammar of Turkic languages, an analysis like this should contribute to a better understanding and knowledge of the word formation using suffixes in Turkic languages.

Key words: *Turkic languages, Dîvânü Lügâti't-Türk, diachronic perspective, lexicographic tradition, word formation using suffixes*

KULTUROLOGIJA

SOCIJALNI KONSTRUKTIVIZAM MORISA ALBVAŠA

Sažetak

U radu se izlažu osnovne postavke koncepcije kolektivnog pamćenja Morisa Albvaša. Albvaš je uticao na spoznaju da društveni kontekst utiče na konstituiranje pamćenja. Pripadnost grupi stvara okvir unutar kojeg se oblikuje bezoblično pojedinačno pamćenje. Lična sjećanja sama po sebi su nejasna, a rekonstruišu se pod uticajem socijalnog okruženja. Bez pripadnosti grupi nije moguće smisleno pamćenje. Integriranjem u društvene grupe pojedinci prihvataju društvene konvencije koje unose u svijest da bi pomoću njih, kao okvira, oblikovali lična sjećanja. Okviri društvenog pamćenja vremenom se mijenjaju, što za posljedicu ima zaboravljanje određenih sadržaja, mijenjaju se konvencije, pa i relevantnost događaja iz prošlosti se mijenja. Pamti se ono što je bitno za grupu, a zaboravlja ono što je za nju nebitno.

Ključne riječi: *pamćenje, kolektivno pamćenje, društveni okviri pamćenja*

Konstituisanje pojma

Ime Morisa Albvaša (Maurice Halbwachs) danas se dovodi u vezu, prije svega, sa pojmom *kolektivnog pamćenja*. Opće uvjerenje je da je Moris Albvaš utemeljitelj ovog pojma, koji je postao aktuelan pedesetak godina nakon njegove smrti. Fenomen *kolektivnog pamćenja* postaje danas preokupacija i predmet istraživanja niza znanstvenih disciplina – od istorije, sociologije, psihologije, kulturologije, muzeologije, medijske kulture, politologije do antropologije. Preokret u zanimanju za istraživanje fenomena *kolektivnog pamćenja* nastaje krajem 80-tih godina XX vijeka, kada dolazi do raspada blokofske podjele svijeta i rušenja dotadašnje službene slike svijeta i prošlosti. Slom socijalističkog poretka doveo je do novog društvenog i političkog realiteta, ali i do zahtjeva za rekonstrukcijom dotadašnje službene slike prošlosti. Javljaju se mnogobrojni zahtjevi za propitivanjem prošlosti i dominantnih identiteta, “novi” povijesni subjekti nude nove perspektive razumijevanja prošlosti. Bilo je potrebno uspostaviti i namenuti novo *kolektivno pamćenje*, pamćenje koje će odgovarati novim političkim i ideološkim okolnostima. Jednu ideologiziranu sliku prošlosti (socijalističku) zamjenjuje druga (neoliberalna i nacionalistička) slika. Moris Albvaš danas se smatra jednim od utemeljitelja i pionira u istraživanju fenomena *kolektivnog pamćenja*.

Veliki uticaj na Albvašovu koncepciju *kolektivnog pamćenja* imao je Emil Dirkem (Emile Durkheim) i njegova sociološka škola. Podsjetimo se, Dirkem želi konstituirati sociologiju kao dominantnu društvenu znanost, posebno ističući njezin položaj u odnosu na psihologiju. U *Pravilima sociološke metode* on ukazuje na činjenicu da su društvo i društveni fenomeni, a ne sadržaji ljudske svijesti, uzrok većine pojava koje suštinski determiniraju ljudski život. Dirkem želi uspostaviti jasnu granicu između predmeta istraživanja sociologije i psihologije, te ističe da “...se sadržaj društvenog života ne može objasniti puko psihološkim činiteljima, naime stanjima pojedinačne svijesti... Da bismo razumjeli na koji si način društvo predočuje sebe samo i svijet koji ga okružuje, valja razmotriti prirodu društva, a ne onu pojedinaca” (Dirkem, 1999:13).

Dirkem, dakle, naglašava da su društvene pojave fenomeni *sui generis*, da ih se nikako ne može razumijeti na način da im se uzrok ustanovljuje u pojedinačnoj svijesti, nego radi se o fenomenima koji se kreću po sopstvenim zakonitostima.

U *Pravilima sociološke metode* Dirkem iznosi temeljne postavke svoje koncepcije koja počiva na dva stava: prvom, da društvene činjenice treba posmatrati kao *stvari* i, drugom, da društvene činjenice imaju osobinu da vrše *prinudu* nad pojedincima. Naime, Dirkem je smatrao da su *stvari* objektivne datosti koje egzistiraju izvan naše svijesti, te da one nemaju nikakav uzrok u svijesti, niti se mogu spoznati introspekcijom. On naglašava da “*mi zapravo ne tvrdimo da su društvene činjenice materijalne stvari, nego su one stvari u istom smislu kao što su to i materijalne stvari, ali na drugi način. Što je zapravo neka stvar? Stvar se suprotstavlja ideji kao ono što poznajemo izvana onome što se zna iznutra. Stvar je...sve što duh može shvatiti jedino ako, putem promatranja i pokusa, izađe iz sebe sama...*” (Dirkem, 1999:8). Dakle, Dirkem je pod društvenom činjenicom podrazumijevao društvene pojave koje egzistiraju nezavisno od svijesti pojedinca, pojave koje objektivno postoje (religija, moral, konvencije).

Albvaš istražuje fenomen pamćenja krećući se od analize ljudske svijesti do društvenih okvira pamćenja. Pretpostavlja se da je Albvaš pojam *kolektivnog pamćenja* razumijevao, pod Dirkemovim uticajem, kao društvenu činjenicu, kao *stvar*, odnosno kao objektivnu datost. Dirkemove postavke o *kolektivnoj svijesti* i kolektivnim predstavama uticale su, također, na Albvašovu zamisao o *kolektivnom pamćenju*. Dirkem jasno razlikuje kolektivnu od individualne svijesti, te je određuje kao specifičnu društvenu datost: „*Ali stanja kolektivne svijesti druge su naravi negoli stanja individualne svijesti: one su predodžbe druge vrste. Duhovni sklop skupina drukčiji je od onog pojedinaca; posjeduje on vlastite zakonitosti.*” (Dirkem, 1999:12). Na tom tragu su i Albvašovi pokušaji konstituiranja *kolektivnog pamćenja* kao okvira za individualno pamćenje.

Društvena uslovljenost pamćenja

Koncepciju Morisa Albvaša svrstavaju u tkz. *kolektivistički pravac* razumijevanja *kolektivnog pamćenja*. Ovaj pravac utemeljen je na stanovištu da je *kolektivno pamćenje* društveni fenomen koji se ne može razumijeti reduciranjem na procese unutar svijesti pojedinca, niti na puki zbir individualnih svijesti. *Kolektivno pamćenje* poima se, prema tumačenju predstavnika ovog pravca, kao objektivno postojeći nadindividualni fenomen.

Albvaš pod uticajem Dirkema nastoji objasniti suštinske razlike između društvenih i psihičkih pojava. U knjizi *Društveni okviri pamćenja*, koja će pedeset godina nakon autorove smrti postati jedna od temeljnih knjiga kulture sjećanja, Albvaš istražuje fenomen pamćenja konfrontiranjem psihološkog i sociološkog pristupa. On ističe da psiholozi razlikuju unutrašnje i spoljno posmatranje te da se psihologija koncentrira na sadržaje duha koji su neovisni o vanjskom svijetu. Sljedstveno tome, jedan od sadržaja unutrašnjeg svijeta jesu i sjećanja. Tačnije, Albvaš interpretira stav psihologije da sjećanja ne mogu imati nikakve veze sa vanjskim svijetom i društvom: sjećanja su, po tom stavu, psihološki i fiziološki fenomen i odvijaju se isključivo u svijesti subjekta.

Dakle, Albvašova analiza kreće od individualnog sjećanja, te on postavlja pitanje: da li su individualna sjećanja proizvod subjekta, njegovog mozga (neurobioloških procesa u mozgu) i svijesti, ili, pak, individualno sjećanje ima uzok u nečem drugom? Albvaš odgovora na ovo pitanje stavom da individualna sjećanja i individualna svijest nisu izolovani od svijeta, pogotovo od društvenog konteksta. On u *Predgovoru "Društvenog okvira pamćenja"* tvrdi da "... ako podrobnije ispitamo način na koji se sećamo, prepoznat ćemo da nam se, gotovo sasvim sigurno, najveći broj sjećanja vraća kada nas srodnici, prijatelji ili drugi ljudi na njih podsjetu. Čovjek se prilično iznenadi kada u psihološkim traktatima koji se bave pamćenjem pročita da se čovjek tu razmatra kao izolovano biće. Izgleda da je, da bi se razumele naše mentalne operacije, potrebno da ostanemo pri pojedincu i da najpre presečemo sve njegove veze sa društvom, sa bližnjima. Međutim, u normalnim okolnostima, upravo u društvu čovek stiće sećanje, podseća ih se i, kao što se kaže, prepozna ih i lokalizuje." (Albvaš, 2013: 10). Albvaš, dakle, zamjera psiholozima primjenu metode kojom izoliraju individualnu svijest iz društvenog konteksta, te je tako izdvojenu analiziraju, "zaboravljajući" društveni kontekst u kome je ona nastala i razvijala se. Pretvarajući individualnu svijet u izolovani entitet psiholozi je esencijaliziraju i započinju analizu fenomena ljudskog pamćenja. Rezultat do koga dolaze tim metodom poražavajući je, smatra Albvaš, a on glasi: pamćenje je isključivo stvar procesa unutar svijesti pojedinca. Međutim, Albvaš analizira i ukazuje na uslovljenost ljudske svijesti društvenim fenomenima i društvenim kontekstom. Isto važi i za ljudska sjećanja. Albvaš je pokazao da ovaj istraživački pristup dovodi do dekontekstualiziranja ljudske svijesti u kojoj je sjećanje uskladišteno i nepromjenljivo, te se na određeni podržaj aktivira i pojavljuje u autentičnom obliku. Temom razdvojenosti svijesti i svijeta, unutrašnjeg i vanjskog, subjekta i objekta su se kroz povijest bavili mnogi teotetičari, međutim, Albvaš analizira ljudsko sjećanje iz sociološke perspektive u kojoj je pojedinac sastavni dio društvenih grupa.

Naime, Albvaš vjeruje da teorijsko polazište za analizu sjećanja mora biti *grupa*, a ne pojedinac, iz te perspektive ne može postojati posmatranje koje se može nazvati vanjskim. Kada pojedinac kao član grupe opaža neki predmet u vanjskom svijetu (npr. drvo, kuću ili neku društvenu pojavu), on ga imenuje na osnovu prethodno usvojenog "dogovora" grupe da se taj predmet imenuje tako i tako. Albvaš ističe da i pri unutrašnjem opažanju i promišljanju pojedinac koristi nazive za objekte iz vanjskog svijeta koji su (prethodno) određeni društvenim konvencijama. U krajnjoj konsekvenciji, društvenost je, smatra Albvaš, neodvojiva od psihičkih procesa pojedinca (Albvaš, 2013: 294). Drugi razlog, po Albvašu, zašto pamćenje ne može biti reducirano na svijest pojedinca, jeste činjenica da se pamćenje kao fenomen ostvaruje samo u trenutku kada postoji znanje da se ono razlikuje od trenutnog stanja stvari, od sadašnjosti. Ne postoji sjećanje o prošlim događajima bez znanja o trenutnom realitetu. Pamtimo nešto iz prošlosti u sadašnjem trenutku, bez sadašnjeg trenutka nema pamćenja sadržaja iz prošlosti. Prisustvo sadašnjosti uslov je pamćenja, uslov da se nečega sjećamo. Međutim, da bismo bili svjesni sadašnjosti mi moramo, smatra Albvaš, opažati vanjski svijet, izaći iz svijesti. Svijest unutar sebe same ne može spoznati sadašnjost. Albvaš sociološkim pristupom, iz perspektive grupe, prevazilazi dihotomiju unutrašnjeg i vanjskog svijeta, koja nastaje ontologizacijom psihičkih

procesa. Opisujući ovaj proces Albvaš konstatuje: *“Nasuprot tome, seća se utoliko bolje, svoju prošlost reprodukuje, utoliko preciznijim i konkretnijim oblicima što bolje razlučuje prošlost od sadašnjosti, što će reći da je on sam u sadašnjosti, da mu je duh okrenut ka spoljnim predmetima i drugim ljudima, što znači da izlazi iz sebe. Dakle, nema sećanja bez opažanja. Tako, čim smestimo ljude u društvo više nije moguće razlučiti dve vrste opažanja, jednu spoljnu, drugu unutrašnju.”* (Albvaš, 2013: 295). Jedna od zamjerki koja je bila upućena Albvašu se zasniva na tvrdnji da je svojom teorijom i pored kritike psihologije u smislu ontologizacije ljudske svijesti, on načinio identičnu grešku svođenjem sjećanja na društvene forme.

Kolektiv artikulira sjećanje, ističe Albvaš, u skladu sa svojim trenutnim potrebama, odnosno, prošlost nije primarno sadržana u sjećanjima pojedinaca nego u interesima grupe. Individualna svijest sadrži, po Albvašu, samo segmente, dok cjelovito sjećanje artikulira kolektiv. Albvaš vjeruje da je pamćenje pogled na prošlost iz perspektive društvene grupe koja želi očuvati svoju homogenost. Dakle, jedna od ključnih Albvašovih teza jeste da pojedinac pamti ono za šta je grupa čiji je član zainteresovana, odnosno da zaboravlja ono za što aktuelna grupa nije zainteresovana. Albvaš tvrdi: *“Najčešće se sećam zato što me drugi podstiču da se sećam, zato što njihovo pamćenje priskabe u pomoć mome, što se moje oslanja na njihovo...Ne mora se tražiti gde su ona, gde se čuvaju, u mom mozgu ili nekom kutku mog duha kojem samo ja imam pristup, pošto su mi prizvana spolja i pošto mi grupe kojima pripadam u svakom trenutku nude sredstva da ih rekonstruišem, pod uslovom da se okrenem prema tim grupama i da barem privremeno usvojim njihov način mišljenja.* (Albvaš, 2013: 10). Naravno, postavlja se pitanje: da li je to baš tako kako tvrdi Albvaš, da li sjećanje pojedinca doista nije bitno ili se nije desilo? I pored činjenice da pojedinci svoja individualna sjećanja artikuliraju uvijek u nekom društvenom okviru (vrijeme kad se nešto dogodilo, društveni nazivi mjesta i osoba koje su bile prisutne itd.) pitanje je da li bi tog sjećanja i bilo da nije bilo individualnog doživljaja i individualnog sjećanja.

Albvaš je, kako smo istakli, ukazao da ljudska svijest i pamćenje ne egzistiraju u zrakopraznom prostoru, nego, naprotiv, da se formiraju, da su uslovljeni društvenim kontekstom i činionicima, te da se razumijevanje pamćenja nikako ne može razdvajati od društvenog konteksta u kome je nastalo. Albvaš smatra da izdvajanje pojedinca iz grupe dovodi do nestanka sjećanja, pa zaboraviti nešto, po njemu, znači izgubiti vezu sa grupom u koju smo bili integrirani. Društvena determiniranost pamćenja manje ili više je eksplicitna i ovisna o stepenu i vrsti interakcija i integracija pojedinaca u grupi. Razvijenost interaktivnih odnosa čini društvenu determiniranost pamćenja manje vidljivom, pa upravo stoga, vjeruje Albvaš, psiholozi, pogrešno, pripisuju pamćenje isključivo ljudskoj svijesti. Todor Kuljić ističe da *“premda osećamo da smo sami kreatori i vlasnici vlastitog pamćenja, Albvaš opominje da je ova svest pogrešna. Lično sećanje jeste posredovano mestom i vremenom. Pamćenje je aktivni proces rekonstrukcije”* (Kuljić, 2006:100). I kod “čisto” individualnih sjećanja postoje društveni okviri koji omogućavaju ta sjećanja: mjesto gdje se nešto dogodilo, naziv tog mjesta, vrijeme kada se dogodilo – to su okviri bez kojih nema artikulisanog individualnog sjećanja.

Sjećanje koje je determinirano društvenim okvirom ustvari je proces rekonstrukcije i oblikovanja nejasnog i neartikuliranog sadržaja u svijesti pojedinca. Albvaš misli da ne postoji

autentično, čisto sjećanje pojedinca. Pod aktivnim procesom rekonstrukcije Albvaš razumijeva poimanje prošlosti iz sadašnjeg društvenog konteksta, unošenje elemenata trenutne društvene stvarnosti u poimanje prošlosti i njezino konstituiranje. Albvaš navodi “*Međutim, ni jedno ni drugo nije istinito: sve što se može reći jeste da sećanje, kao i druge slike, oponašaju naša sadašnja stanja, kada im naši aktuelni osećaji dođu u susret i ugrade se u njih*” (Albvaš, 2013: 40). Dakle, proces pamćenja nije “povlačenje” vječno uskladištenih sadržaja iz svijesti pojedinca, nego i proces reprodukovanja tih sadržaja. Taj proces je usklađen sa novim, trenutnim društvenim/političkim/ideološkim/emotivnim kontekstom. Albvaš se pita da li je reprodukcija prošlosti “čisto sjećanje” ili je ona iskrivljena slika kojom smo zamijenili prošle događaje (Albvaš, 2013: 41).

Okviri društvenog pamćenja vremenom se mijenjaju, što za posljedicu ima zaboravljanje određenih sadržaja, mijenjaju se konvencije, pa se i relevantnost događaja iz prošlosti mijenja. Pojedinačno sjećanje usklađuje se sa promijenom konvencija, sa promjenom kolektivnog pamćenja.

San i sjećanje

U prvom poglavlju knjige *Društveni okviri pamćenja* koje nosi naziv *San i slika sjećanja* Moris Albvaš postavlja pitanje: da li su događaji iz prošlosti koji se pojavljuju u našim snovima kombinacija mašte i fragmenata realnih događaja ili su, s druge strane, doista vjerna reprodukcija onoga što se stvarno desilo, odnosno, da li u snovima ponovo “*proživljamo jedan dio svog života*” (Albvaš, 2013: 14)?

Četiri godine je Albvaš istraživao snove kako bi odgovorio na pitanje: da li snovi sadrže cjelokupne scene iz naše prošlosti. On navodi da je rezultat bio negativan. “*Najčešće nam je bilo moguće da ponovo pronađemo tu i tu misao, taj i taj osjećaj, taj i taj stav, taj i taj detalj iz nekog događaja proživljenog u budnom stanju, koji nam je ušao u san, ali nikada u snu nismo ostvarili neko sećanje.*” (Albvaš, 2013: 16). Autor ističe da određeni događaj ili činjenica koje se sjećamo u snu u stvari nije sjećanje samog događaja ili činjenice nego se radi o tome da se u snu rekonstruišu samo pojedini segmenti nekog događaja ili stanja svijesti iz prošlosti, ali nikada događaj u njegovom totalitetu.

Albvaš analizira i sjećanja koja su vezana za najranije djetinjstvo, ukazujući da se kod takvih “sjećanja”, kao i kod sna, ne pojavljuju cjelokupne scene prošlih događaja, već samo pojedini detalji, neko lice, ime, krajolik, kuća i sl. Albvaš ističe “*nismo uvereni da te remiscencije iz djetinjstva odgovaraju baš onome što nazivamo sećanjima. (...) Svesni život sasvim male dece u mnogo je pogleda blizak stanju duha čoveka koji sanja, i možda iz njega čuvamo tako malo sećanja upravo iz tog razloga: ta dva područja, područje djetinjstva i područje sna, taj mali broj izuzetnih sećanja, postavljaju istu prepreku našim pogledima: to su jedini periodi čiji događaji nipošto nisu obuhvaćeni hronološkim nizom u kojem zauzimaju mesto naša sećanja iz budnog stanja*” (Albvaš, 2013: 22). Albvaš ovdje asocira da snovi i sjećanja iz djetinjstva nisu koherentni jer san i rano djetinjstvo nisu omeđeni društvenim okvirom koji daje hronologiju sjećanja i lokalizuje sjećanje, tj. u djetinjstvu i u snu mi nismo akteri društvenih zbivanja, niti integrirani u društvene grupe koje

bi mogle uticati i asocirati našu svijest na sjećanje. Dijete nije dovoljno integrirano u grupu u kojoj živi. Međutim, čim odraste i izađe iz čisto čulne etape života i dođe do integriranja u društvenu grupu, on počinje dijeliti sa ostalim članovima grupe zajedničke predstave i usvojene konvencije. Sjećanje pojedinca rekonstruktivni je proces koji se odvija pomoću društvenog okvira preuzetog iz sadašnjosti. Grupe, naime, vjeruje Albvaš, “nameću” okvire sjećanja; međutim, u ovim slučajevima – iskustvima iz ranog djetinjstva i sna – to nije slučaj, u tim slučajevima ne postoji čvrsta veza pojedinca sa društvenom grupom.

Kada bismo se sanjajući i sjećali nekog davnog događaja, vjeruje Albvaš, u trenutku kada bi se naše *ja* pojavilo u snu, to pojavljivanje bilo bi ostvareno u našem sadašnjem obliku, čime bi se prethodni događaj korigovao, jer bi bio posredovan našom trenutnom pojavnošću. Albvaš u tom kontekstu naglašava: “*Uostalom, čak i kad bi nam se predstavilo neko lice, ili neki predmet, neka činjenica viđena ranije, sa svim detaljima, čim se sami sebi pojavimo u snu onakvi kakvi smo danas, slika skupa je preinačena. Ne može se reći da se tu jedno do drugog ređaju neko stvarno sećanje i osećaj koji sada imamo o svome ja, već da se ta dva elementa stapaju, i pošto samima sebi ne možemo da se predstavimo drugačijim nego što jesmo, potrebno je da to lice, taj predmet, ta činjenica budu izmenjeni kako bismo ih mi gledali kao sadašnje*” (Albvaš, 2013: 23). Ovaj Albvašov stav da se u snu naše *ja* uvijek pojavljuje u aktuelnom obliku veoma je upitan: naime, činjenica je da sebe često sanjamo u obliku u kome se ne nalazimo danas, odnosno, u kome smo se nalazili u ranijim periodima života.

Problematizirajući pitanje: da li san predstavlja autentično sjećanje, Albvaš se, konfrontira sa psihološkom teorijom koja počiva na pretpostavci “*da se prošlost čuva, nepromenjena i bez praznina, na dnu pamćenja, što će reći da nam je u svakom trenutku moguće da oživimo bilo koji trenutak svog života. Samo će se neka od tih sećanja ponovo pojaviti u budnom stanju; pošto ćemo, u trenutku u kojem ih budemo prizivali, ostati u dodiru sa stvarnostima iz sadašnjosti, nipošto nećemo moći da u njima ne prepoznamo elemente iz svoje prošlosti. Ako tokom spavanja, kada je taj dodir sa stvarnošću prekinut, pretpostavimo da sećanja preplavljaju našu svest: kako bismo mogli da ih prepoznamo kao sećanja? Više nema sadašnjosti sa kojom bismo mogli da ih uporedimo*” (Albvaš, 2013: 15). Kao što smo već utvrdili, Albvaš kao pretpostavku sjećanja uzima prisustvo znanja o trenutnoj stvarnosti; na toj razlici između svijesti o sadašnjosti i sjećanja o nečem što se zbilo u prošlosti on gradi fenomen pamćenja. San kao specifično stanje u kome ne posjedujemo svijest o sadašnjosti ne može biti područje u kome je moguće sjetiti se. Kada se sjećamo, naše *ja* se iz aktualne stvarnosti prisjeća nekog prošlog stanja ili događaja, prisjećanja nema ukoliko nema aktuelne stvarnosti. Naša sjećanja su jasnija što smo više okrenuti vanjskom svijetu, aktuelnoj stvarnosti i što smo više integrirani u život i procese koji se dešavaju u grupi. Povlačenje u sebe, izdvajanje iz svijeta, otežava i slabi sjećanje. Ipak, kada sanjamo, smatra Albvaš, ne gubimo u potpunosti vezu sa stvarnošću jer nazivi predmeta koje sanjamo i njihova značenja, “prenijeti” su iz društvenog konteksta u san. Međutim, to nije dovoljno, vjeruje Albvaš, da sanjajući obnovimo u cjelosti autentične događaje iz prošlosti. Podrška društva, njegovo prisustvo, ono je što nedostaje da bismo se mogli sjećati.

Uvjetovanost sjećanja društvenim okvirom Albvaš konkretizuje procesom lokaliziranja događaja ili doživljaja. Naime, Albvaš ukazuje da svako sjećanje podrazumijeva društveno lokaliziranje događaja u prostorno-vremenski kontekst. *“I potrebno je da se naša sećanja usklade sa tim datumima, koji imaju društveno značenje, isto kao što naša kretanja, naši boravci tu i tamo, u blizini tih i tih rođaka, tih i tih prijatelja, ili daleko od njih, moraju da se usklade sa opštim rasporedom mesta, onakvim kakav sebi predstavljamo u našem društvu”* (Albvaš, 2013: 47-48). Dakle, bez jasnih društvenih orijentira, smjernica, okvira, nije moguće smisleno artikulirati svoje sjećanje. Onaj koji sanja, smatra Albvaš, nije u mogućnosti da obnovi sjećanje na složene događaje jer oni podrazumijevaju duže trajanje i društveno definiran prostor.

Odnos ličnog i kolektivnog pamćenja

Albvaš razlikuje dvije vrste pamćenja: individualno i kolektivno. Pojedinač učeštuje u obje vrste, ali, se ponaša različito, ovisno o tome da li u određenom trenutku učeštuje u jednom ili drugom pamćenju (Albvaš, 1999:63). Individualno pamćenje podrazumijeva uspomene i sjećanja iz ličnog života pojedinca, međutim, pojedinac vremenom prisvaja i sjećanja drugih ljudi. S druge strane, kolektivno pamćenje pretpostavlja bezlična sjećanja koja zanimaju grupu, a koja se pojavljuju u svijesti pojedinaca koji čine grupu. Individualno i kolektivno pamćenje međusobno se prožimaju na način da se individualno pamćenje uokviruje kolektivnim. Uvjerjenje da je pamćenje isključivo individualni produkt jednim dijelom je izgrađeno na činjenici da pojedinci sadržaje kolektivnog pamćenja vremenom integriraju u lično pamćenje, vjerujući da je ono produkt individualne svijesti.

Navedene vrste pamćenja, smatra Albvaš, bismo mogli nazvati unutrašnjim (ličnim) i spoljašnjim (društvenim). Jedno, smatra Albvaš, možemo nazvati autobiografskim, a drugo, istorijskim pamćenjem. Lično pamćenje pomaže se istorijskim jer je naša lična istorija dio opće istorije. Istorijsko pamćenje je formalnije i manje sadržajnije, dok je lično potpunije i konkretnije.

Lično, individualno, pamćenje odvija se u konkretnom društvenom okviru i nije moguće izvan tog okvira koji utvrđuje osnovne smjernice njegovog kretanja. Naše individualno pamćenje oblikuje se, orijentira, prema ključnim istorijskim činjenicama neke grupe, njezinog kolektivnog života. Proces se odvija na način, smatra Albvaš, da pojedinac mora izaći iz sebe u vanjski svijet, gdje je uspostavljena neka vrsta vještačke sredine, kolektivno vrijeme, prostor i istorija. Izlaskom u društveni svijet misli pojedinaca se posreduju, te nastaju konvencije, koje pojedinac integrira u svijest, te svoje pamćenje usklađuje sa unijetim repnim tačkama. Te repne tačke omogućavaju pojedincu da poveže svoje uspomene, na primjer jedna od repnih tačaka je razdioba vremena prema ključnim događajima za grupu. Nema sjećanja bez društvenog okvira, ali, ni bez ličnog pamćenja.

Lično sjećanje, smatra Albvaš, uvijek je socijalno posredovano interakcijama pojedinca u društvenim grupama. Michal Sladeček i Jelena Vasiljević, interpretirajući Albašovu koncepciju, ističu da pojedinci sa svojim predstavama o događajima iz prošlosti unutar društvene grupe ulaze u dijalog te da u razmjeni sjećanja dolazi do nadopunjavanja, konflikta i usaglašavanja različitih sjećanja (Sladeček, Vasiljević, 2015:12). Rezultat tog procesa jeste formiranje kolektivne slike

prošlosti. Albvaš smatra da svaka društvena grupa ima svoju sliku prošlosti (sportski klub čiji smo član, školski razred, firma u kojoj radimo, porodica, komšiluk itd.), te da pojedinci u svojim društvenim interakcijama često prisvajaju različita, ponekad protivrječna, sjećanja. Albvašova koncepcija zasniva se na tvrdnji da sjećanje traje onoliko dugo koliko smo članovi društvene grupe ili onoliko koliko postoji društvena grupa. Trajanje sjećanja je ograničeno dužinom postojanja grupe.

Kada se pojedinac prisjeća nekog događaja, često je nužno da se pozove na sjećanja drugih ljudi. Pojedinac se *“oslanja na reperne tačke koje postoje izvan njega, a koje fiksira društvo”* (Albvaš, 1999:63). Te reporne tačke su društveni proizvodi – naprimjer jezik, što potvrđuje činjenica da smo *društveni* i kad smo sami jer svoje misli oblikujemo pomoću jezika. Nemoguće je pobjeći od društvenosti jer je ona konstitutivni element subjekta. Korištenje društvenih proizvoda, alatki, koje je pojedinac pozajmio od društvene grupe, omogućava ličnom sjećanju da se artikulira i otjelotvori. Reperne tačke, u okviru društvene grupe kojoj pripadamo (npr. nacija), obuhvataju jedan broj događaja koji su relevantni za identitet grupe. Iako pojedinac, možda, nije učestvovao u tim za grupu značajnim događajima, upoznat je sa njima preko kazivanja drugih, ili preko knjiga i medija; on može reći da ih se sjeća, međutim, sadržaji tog sjećanja su uneseni izvana i nisu proizvod ličnog iskustva. Albvaš, naime, smatra da pozajmljujemo pamćenje od društvene grupe kojoj pripadamo.

Kolektivni okviri pamćenja, upozorava Albvaš, ne smiju biti reducirani samo na datume, mjesta, imena, nego ti *okviri* predstavljaju i *“struje mišljenja i iskustva”*. Proces sjećanja odvija se i omeđen je okvirima *struja mišljenja*, odnosno, naše sjećanje se orijentira i lokalizira na osnovu *struje mišljenja* kojim je bilo zahvaćeno. Naši roditelji, kao i roditelji naših roditelja su obilježeni karakteristikama svog vremena. Albvaš, dakle, ističe da društveni okvir pamćenja nisu samo događaji i datumi nego i psihološka i društvena atmosfera. Tako naglašava *“...da je u Francuskoj, u toku perioda od deset, petnaest ili dvadeset godina posle rata iz 1870-1871, vladala jedinstvena psihološka i društvena atmosfera, koju ne bismo pronašli ni u jednoj drugoj epohi. Moji roditelji bili su Francuzi tog doba, pa su usvojili izvesne navike i poprimili određene crte koje nisu prestale da budu deo njihove ličnosti...”* (Albvaš, 1999:66). Albašova koncepcija *društvenog okvira pamćenja* nije apstraktna jer on konkretizira i utvrđuje koji su to društveni okviri, reperi, faktori, koji određuju i uramljuju sjećanje, te navodi: konvencije, jezik, ideje, struje mišljenja, kolektivno iskustvo, društvene oznake za mjesto i vrijeme itd.

Analizirajući Albašovu koncepciju Michal Sladeček i Jelena Vasiljević navode tri razloga zašto je individualno sjećanje zavisno od socijalnog: korištenje pojmova u individualnoj svijesti koji su nastali kao proizvod društvenih interakcija, integriranje u lično sjećanje podataka, iskustava i znanja koje smo preuzeli od drugih ljudi i *“činjenica da pripadnost grupi utiče na sadržaj individualnog sećanja, tako i na njegovo pojavljivanje”* (Sladeček, Vasiljević, 2015:11). Datumi i mjesta odvijanja značajnih političkih, kulturnih i istorijskih događaja za grupu kojoj pripadamo služe kao orijentiri i okvir za artikulaciju nejasnih sjećanja pojedinaca.

Značaj Albvašove koncepcije

Kritike Albvašove koncepcije se koncentrišu na nekoliko njegovih osnovnih teorijskih postavki. Jedan od kritičkih pristupa se zasniva na tvrdnji da Albvašova koncepcija ne odgovara na pitanje: pomoću kojih instrumenata se *kolektivno sjećanje* kreira i mijenja, te šta pokreće i kreira kolektivno sjećanje, da li je to potreba za uspostavom i kontinuitetom kolektivnog identiteta, klasni interes, ideološki ili politički interes, ili se kolektivno sjećanje mijenja usljed pukog društvenog spontaniteta.

Pavle Milenković smatra da je Dirkemova sociološka teorija značajno odredila Albvašovu koncepciju, naime, po mnogim ocjenam Dirkem je ontologizirao društvenost, te je na osnovu njegovog pojma *kolektivne svijeti* Albvaš konstruirao pojam *kolektivnog/društvenog pamćenja* (Milenković, 1999:322). Dakle, jedan od kritičkih pristupa ističe da je Albvaš pojam *kolektivnog pamćenja* razumio, pod Dirkemovim uticajem, kao društvenu činjenicu, kao *stvar*, odnosno kao objektivnu datost. Na tom tragu su i Albvašovi pokušaji konstituiranja *kolektivnog pamćenja* kao entiteta različitog od individualnog pamćenja.

Albvašu se s pravom može zamjeriti da apsolutno zanemaruje pitanje gdje se pamćenje čuva i u cjelosti se fokusira na pitanje “*o spoljnim uslovima koji ga aktiviraju*” (Kuljić, 2006:104). Njegova koncepcija nedovoljno objašnjava fenomen pojedinačnog pamćenja, a prenaglašava uticaj društvenog konteksta na pamćenje. Svi aspekti složenog odnosa individualne i kolektivne svijesti nisu dovoljno objašnjeni. Todor Kuljić ističe, s jedne strane, zamjerku hipostaziranja pojma *kolektivnog pamćenja* i opredmećivanja u samostalni entitet dok, s druge strane, naglašava da neuvažavanjem pojma kolektivno pamćenje dolazimo u situaciju da se previde različiti načini na koje grupe kojima pojedinac pripada utiču na njegove ideje (Kuljić, 2006: 104).

Značaj djela Morisa Albvaša se ogleda u istraživanju i isticanju značaja *društvenih uslova pamćenja*. Albvašov koncept *kolektivnog pamćenja* se koncentriše na dekonstrukciju predrasude da ljudsko pamćenje jeste isključivo proizvod ljudske svijesti. On misli da se prošlost u pamćenju ne zadržava nego da se rekonstruiše kao rezultat interakcija u društvenim grupama. Albvaš ispituje kako grupa stvara i artikulira zajedničku sliku prošlosti, odnosno, proučava društveni sklop u kome se propisuje šta se pamti, a šta zaboravlja. Porodica, nacija ili partija su zajednice pamćenja koje nam određuju šta zapamtiti, a šta zaboravljati.

Iskustvo transformacije ličnih pamćenja i uticaj kolektiviteta na lična pamćenja bili su naročito vidljivi tokom i nakon ratova na području bivše Jugoslavije. Tada je, naime, veliki broj ljudi radikalno izmjenio svoj odnos i vrijednosni stav prema pojedinim događajima iz lične i grupne prošlosti. Zašto se to desilo? Tumačeći tu pojavu iz perspektive Albvašove koncepcije, može se reći da su pojedinci napustili staru grupu i njezin sistem vrijednosti (klasa, ideje jugoslovenstva i socijalizma) i integrirali se u novu grupu koja je uspostavila nove vrijednosti (nacija, nacionalizam). Paradigmatski prikaz tog procesa je dat u knjizi Dubravke Ugrešić *Kultura laži*. Suštinsko pitanje koje se nameće iz Albvašove koncepcije glasi: koliko je čovjek doista samostalno biće, a koliko je određen socijalnim/političkim/ideološkim okolnostima i okvirima.

Albvaš je uticao na spoznaju da društveni/kolektivni okvir/ambijent konstituiše pamćenje. Pripadnost grupi stvara okvir unutar kojeg se formira bezoblično ljudsko pamćenje. Lična sjećanja

i uspomene sami po sebi su nejasni i neodređeni, oni se rekonstruišu pod uticajem socijalnog okruženja (Sladeček, Vasiljević, 2015:11). Bez pripadnosti grupi (porodici, naciji, klasi, klubu, kolektivu itd.) nije moguće smisljeno pamćenje. Našim integriranjem u društvene grupe prihvatamo zajedničke konvencije koje unosimo u svijest, da bismo pomoću njih, kao okvira, oblikovali lična sjećanja. Za aktualizovanje nejasnih ličnih sjećanja potreban je poticaj vanjskog socijalnog okruženja.

Albvaš je, u najmanju ruku, pokazao da svijest pojedinca nije isključivo mjesto čuvanja/skladištenja prošlih događaja. On ne negira pojedinačno pamćenje, ali, tvrdi da ono nalazi potpunu tačku u okviru kolektivnog pamćenja, odnosno, svako individualno sjećanje posredovano je društvenim prostorom i vremenom. Albvaš ukazuje kako je individualno sjećanje neraskidivo povezano sa grupnim sjećanjem. Svako pamćenje mora biti lokalizovano tj. mora biti usmjereno na neki društveni reper. Reperi služe za orijentaciju sjećanja i njezinu artikulaciju, ali njihova funkcija je i da akumuliraju misao nekog perioda. Pojedinač priziva svoje sjećanje u zadanim društvenim okvirima. Okvire društvenog pamćenja konstituišu društvene grupe, ali one ih i mijenjaju. Pojedinci svoje pamćenje prilagođavaju tim okvirima, što su više integrirani u društvenu grupu više učestvuju u pamćenju grupe. S promjenom okvira u društvenoj grupi mijenja se i sjećanje pojedinca na događaje iz prošlosti, a nestankom grupe slabi i nestaje njena slika prošlosti.

Literatura

1. Albvaks, Moris (2013) *Društveni okviri pamćenja*. Novi Sad: Mediterran Publishing
2. Albvaš, Moris (1999) *Kolektivno i istorijsko pamćenje*. časopis Reč, decembar 1999, str. 63-82.
3. Asman, Alaida (2018) *Oblici zaborava*. Beograd: XX VEK.
4. Asman, Alaida (2011) *Duga senka prošlosti*. Beograd: XX VEK.
5. Assman, Jan (2005) *Kulturno pamćenje*. Zenica: IK Vrijeme.
6. Benčić, Andriana (2016) *Teorijska konceptualizacija kolektivnih sjećanja u sociologiji i srodnim društvenim znanostima*. Zagreb: Društvena istraživanja, god. 25, BR. 1, STR. 1-19
7. Durkheim, Emile (1999) *Pravila sociološke metode*. Zagreb: Naklada Jesenski i Turk-Hrvatsko sociološko društvo.
8. Kuljić, Todor (2006) *Kultura sećanja*. Beograd: Čigoja štampa
9. Milenković, Pavle (2013) *Moris Albvaks*. Novi Sad: Mediterran Publishing
10. Sladeček, Michal i Vasiljević, Jelena (2015) *Problematičnost pojma „kolektivno sećanje“*. Zbornik: Kolektivno sećanje i politike pamćenja. Beograd: Zavod za udžbenike, Institut za filozofiju i društvenu teoriju.
11. Ugrešić, Dubravka (2002) *Kultura laži*. Zagreb-Beograd: Konzor-Samizdat B92.

SOCIAL CONSTRUCTIVISM BY MORIS ALBVAŠ

Abstract

This paper presents basic assumptions of the collective memory concept by Morris Albvaš. Albvaš influenced the awareness that social context influences the formation of memory. Shapeless individual memory is formed within a framework created through belonging to a group. Personal memories by itself are vague and reconstructed under the influence of social environment. No meaningful memory is possible unless being a group member. Through integration into social groups, individuals accept the social conventions instilled into their consciousness in order to be able to further use them as a framework for shaping their own personal memories. Frameworks of social memories change in time resulting in forgetting some of the specific contents, conventions get adapted and even relevance of the past events is changed. Important items for the group are memorized and irrelevant ones are forgotten.

Key words: *memory, collective memory, social framework of memory.*

Dr. sc. Faruk Kozić

ROPSTVO U 21. VIJEKU

Sažetak

Stari oblici društva se mijenjaju i nastaju novi i bolji. Društvo se razvija i mijenja po nekoj svojoj logici. Pravci promjena idu u smjeru stalne demokratizacije koja teži ka demokratiji. Savremena društva su na različitom stepenu dostignutog političkog, ekonomskog, socijalnog, tehničkog i kulturnog razvoja. Sva imaju nekih nedostataka i problema u svom funkcionisanju. Do sada nemamo perfektnih demokratskih društava. I u savremenim društvima pojavljuju se prevaziđeni modeli i odnosi koji su anahroni za savremeni demokratski svijet. Takve nedemokratske oblike vidimo u pojavi rasizma, rasne netrpeljivosti, trgovine ženama, diskriminacije, raznih stereotipa i predrasuda. Borba protiv tih negativnih pojava je duga i teška, zahtijeva puno rada i promjenu svijesti.

Ključne riječi: *rasizam, džuntint, ropstvo, policijsko nasilje, koronavirus, crnci, bijelci, latinoamerikanci, nejednakost, građanski aktivizam, izrabljivanje, ukidanje ropstva, rasna netrpeljivost, institucionalni rasizam*

Uvod

Ropstvo se prepoznaje po elementu vlasništva ili kontrole nad ljudskim životom, prisilom, ograničenjem kretanja ili činjenicom da lice nije slobodno da napusti ili promijeni poslodavca i da se slobodno kreće. Savremeno ropstvo nije uvijek lahko prepoznati ili iskorišteno jer je prihvaćeno u nekim kulturama. Dužničko ropstvo se praktikuje u mnogim područjima svijeta. I u savremenom svijetu države mogu doći, kroz nepovoljnu trgovinu i kredite u dužničko ropstvo.¹ Ropstvo predstavlja društveni odnos u kojem jedan čovjek posjeduje drugog čovjeka. Rob je jednak bilo kojoj drugoj stvari i u potpunoj je vlasti gospodara. U društvenom smislu, najvažnija je razlika između kućnog i proizvodnog ropstva. Kućno ropstvo pojavljivalo se u gotovo svim poljoprivrednim društvima i počiva na upotrebi robovske radne snage u poslovima domaćinstava. Sa druge strane, proizvodno ropstvo, pojavilo se samo u pojedinim društvima: na Sredozemlju (od VI vijeka prije nove ere do II vijeka nove ere), na ostrvima istočnog i zapadnog Mediterana (od XII do XVI vijeka), na Karibima i u Brazilu (od XVI do XIX), u južnim državama SAD (od XVIII do XIX vijeka)... Za proizvodno ropstvo svojstvena je upotreba robova u proizvodnji robe koja je namijenjena tržištu.² Više je uslova što je proizvodno ropstvo bilo isplativo. U to je spadalo jeftina nabavka robova, blaga i topla klima, postojanje tržišta na koje su se mogli plasirati proizvedeni proizvodi, uzgoj i zasada raznih kultura (šećerna trska, pamuk, vinova loza, duhan...) koji je zahtijevao stalan rad i brojnu radnu snagu...

Rasizam znači pogrešno pripisivanje naslijeđenih obilježja ličnosti ili ponašanja pojedincima određenog fizičkog izgleda. Rasista je onaj koji vjeruje da su neki pojedinci, na

¹ Faruk Kozić, *Priručni leksiokon demokratije i ljudskih prava*, „Meligrafprint“, Zenica 2018., str.203.

² *Sociološki rečnik*, (Priredili Aljoša Mimica i Marija Bogdanović), Zavod za udžbenike, Beograd, 2007., str.502.

osnovu rasnih razlika, superiorniji ili inferiorniji u odnosu na druge. Institucionalni rasizam odnosi se na diskriminaciju zasnovanu na etničkoj pripadnosti koja je utemeljena u postojeće društvene institucije. *Novi rasizam* rasističke stavove zasniva više na kulturnim razlikama nego na ideji biološke inferiornosti. Zatvorenost grupe i povlašten pristup resursima predstavlja važan dio etničkog antagonizma. Neki od osnovnih vidova savremenih etničkih konflikata, naročito rasistički stavovi bijelaca prema crnoj rasi, trebaju se razumjeti u okvirima kolonijalizma i ekspanzije razvoja zapadnih zemalja.³ *Trgovina ljudima* prema Protokolu Ujedinjenih nacija za prevenciju, suzbijanje i kažnjavanje trgovine ljudima podrazumijeva „regrutaciju, transport, prebacivanje, smještanje ili prijem osoba, uz upotrebu prijetnje, ili sile, ili drugih oblika prinude, otmice, obmane, prevare, zloupotrebe moći ili zloupotrebe stanja ranjivosti, ili davanje ili primanje novca ili koristi radi postizanja pristanka osobe nad kojom druga osoba ima kontrolu, a sve u cilju eksploatacije“.

Eksploatacija uključuje najmanje eksploataciju drugih u prostituciji, ili ostale vrste seksualne eksploatacije, prinudni rad ili davanje usluga, ropstvo ili ponašanje nalik robovlasničkom, upotreba ili uklanjanje tjelesnih organa. Trgovina ljudima je nezakonita trgovina, naročito ženama i djecom; nedopušteno, tajno kretanje ljudi preko nacionalnih i međunarodnih granica, većinom iz zemalja u razvoju i nekih tranzicijskih zemalja, sa ciljem prisilnog dovođenja žena, djevojaka i djece u seksualno i ekonomski represivne i izrabljivajuće situacije radi ostvarivanja profita trgovaca, kriminalnih organizacija i radi drugih nezakonitih aktivnosti vezanih uz takvu trgovinu, kao što je prisilni kućni rad. Trgovina ljudima je nedemokratski čin i rezultat nedemokratskog ponašanja kriminalnih grupa i pojedinaca.⁴ To je i nekulturan čin ili devijantna pojava u društvu.

Ropstvo kao ekstremna nejednakost

Ropstvo je sistem ekstremne nejednakosti u kome su pojedinci posjedovali druge ljude kao vlasništvo. Ropstvo je nepravedan odnos među ljudima, grupama ljudi ili narodima utemeljen na ekonomskoj, pravnoj, moralnoj, idejnoj, političkoj ili vjerskoj zavisnosti i pokornosti. U tom smislu ropstvo predstavlja instituciju krajnje zavisnosti jednog od strane drugog čovjeka koja je osnova nedemokratskog društvenog sistema označenog kao robovlasništvo.⁵ Svojina nad ljudima bila je osnovno obilježje starijih, robovlasničkih poredaka u ljudskoj historiji, postojala je i bila legalna. Zakonski uslovi vlasništva nad robovima razlikuju se kroz historiju. U južnim dijelovima Sjedinjenih Američkih Država robovi su bili bez ikakvih prava, a u drugim mjestima njihov položaj je bio sličan slugama. I funkcije su im bile različite. U SAD, Južnoj Americi i na Karibima, uglavnom su robovi bili radnici na plantažama. U staroj Grčkoj i Rimskom carstvu često su zauzimali odgovorne položaje, bili su obrazovani i ponekad bogati.

Robovi su bili potpuno obespravljeni, vlasnik ih je mogao kupovati, prodavati, kazniti, pogubiti, a vlasti se na to nisu osvrtaale. Organizovani otpor ropstvu počeo je u kršćanskim krugovima u Engleskoj i SAD u 18. vijeku. U početku je cilj bio da se prekine trgovina robljem, a

³ Entoni Gidens, *Sociologija*, Ekonomski fakultet, Bograd, 2005., str. 284 i 230-231.

⁴ Senadin Lavić, *Leksikon socioloških pojmova*, Fakultet političkih nauka, Sarajevo, 2014., str.578.

⁵ Isto, str.595-596 i 600.

u 19. vijeku se razvio u široki pokret za borbu protiv ropstva. Nakon duge rasprave u britanskom Parlamentu ropstvo je zabranjeno 1807. godine. U SAD ropstvo je bilo dozvoljeno sve do 1863. godine, a u nekim latinoameričkim državama duže. Danska i Norveška ukinule su trgovinu robljem u svim prekomorskim kolonijama još 1792. godine. U britanskim kolonijama ropstvo je zabranjeno 1833., a Francuska je zakon o tome usvojila 1848. godine.⁶ Nastojanja da se ukine ropstvo označila su početak međunarodne saradnje i napora za odbranu osnovnih ljudskih prava. *Međunarodni dan ukidanja ropstva je 21. septembar* kad je formirana država Haiti prije 216. godina. Razni oblici ropstva zadržani su do naših dana. Krajem 20. i početkom 21. vijeka pojavila se nova vrsta ropstva, odnosno trgovina ženama.⁷

Odvratnost prema ropstvu dostigla je vrhunac u najrazvijenijim zemljama početkom 19. vijeka. Međutim, međunarodna zajednica nije bila dovoljno autoritarna i jaka da saverenim državama nametne obavezu da ukinu ropstvo. Zato se borba usmjerila na trgovinu robljem, naročito na otvorenom moru. U Briselu je 1890. godine potpisan *Akt protiv ropstva*, na osnovu koga je obrazovan i poseban ured koji je usklađivao provođenje mjera protiv ropstva i trgovine robljem. Pod okriljem Društva naroda usvojena je, 1926. godine, *Konvencija o ukidanju ropstva i trgovine robljem*. Nakon Drugog svjetskog rata potpisana je *Dopunska konvencija o ukidanju ropstva, trgovine robljem i ustanova i prakse sličnih ropstvu iz 1956. godine*. Zabrana ropstva potvrđena je i proširena članom 8. *Međunarodnog pakta o građanskim i političkim pravima*. U njemu se kaže: 1. „Niko se ne smije držati u ropstvu; zabranjuju se ropstvo i trgovina robljem u svim njegovim oblicima. 2. Niko se ne smije držati u ropstvu sličnom odnosu.”⁸ Prema ovim ugovorima, *rob je ljudsko biće nad kojim postoji, u potpunosti ili djelimično, pravo svojine*. Izraz rob se upotrebljava za onoga koji je formalno ili politički lišen prava, potčinjen i pokoran prema drugom. *Trgovina robljem obuhvata sticanje roba silom ili kupovinom, prodaju i prevoženje robova*.

S ropstvom se mogu izjednačiti sljedeće situacije:

Ropstvo zbog duga (*debat bondage*), koje nastaje kad se dužnik obavezuje da otplatu duga zajamči svojim uslugama ili uslugama lica nad kojim se stara. U tom položaju se nalaze mnogi seljaci (*peoni*) u Latinskoj Americi, jer su ušli u začarani krug, jer neprekidno moraju da vraćaju dugove prema zemlji. Bez zaduživanja ne mogu se prehraniti, a slično je sa radnicima u rudnicima i na plantažama. Kmetstvo je poznato kao „normalno“ stanje u feudalizmu, a u današnjem obliku se ispoljava kao obaveza onoga koji radi na tuđoj zemlji da pruža usluge vlasniku i da svoj položaj ne može promijeniti. Kmetstvo je u Rusiji ukinuto 1861. godine, kada je oko 47 miliona ruskih seljaka oslobođeno zavisnosti od svojih zemljoposjednika. Član 8. *Međunarodnog pakta o građanskim i političkim pravima* apsolutno zabranjuje ropstvo, trgovinu robljem i ličnu zavisnost (*servitude*) u svim oblicima.

⁶ *Uvod u ljudska prava*, (urednici Enver Đuliman i Gunnar M. Karlsen), Helsinški komitet za ljudska prava Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 2003., str.53-54.

⁷ Oko 27 miliona ljudi se kupuje i prodaje, drži u zatočeništvu, zlostavlja, eksploatiše radi profita. Izvjesni vlasnik Šervurdskog dvorca, odnosno javne kuće u Prijedoru jednom je pitao: “Zar je zločin prodavati žene? Ta prodaju i nogometaše, zar ne?”

⁸ Međunarodni Pakt o građanskim i političkim pravima, u knizi: *Čitanka ljudskih prava*, Centar za ljudska prava Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo, 2001., str.411-434.

U Evropi je tokom 20. vijeka ogroman broj ljudi bio zatvoren u koncentracionim, radnim i sličnim logorima. U tome je prednjačila Hitlerova Njemačka tokom Drugog svjetskog rata. Staljinov Sovjetski Savez je imao socijalističke logore tzv. „gulage“. Logoraši su bili nezakonito lišeni slobode i ponižavani, morali su da rade najteže poslove u najtežim uslovima. Bili su to najteži savremeni oblici ropuskog statusa.⁹ Poznati logori su Dahau pored Minhena, koji je formiran još 1933. godine, zatim Aušvic, Trebelinka, Sobibor, Belessek, Čelmo i mnogi drugi čija je glavna namjena bilo mučenje i ubijanje ljudi. Na prostoru Kraljevine Jugoslavije poznati su bili logori u Jasenovcu, Gospiću, Staroj Gradišci...

Kršenje ljudskih prava leži u pozadini gotovo svakog problema u savremenom svijetu: nasilje, siromaštvo, globalizacija, životna sredina, ekonomska nejednakost, bezvlašće. Konflikti i ratovi koji uništavaju dijelove naše planete drastični su primjeri najvećeg kršenja ljudskih prava.¹⁰

Dan oslobođenja crnaca u SAD

Crci u Sjedinjenim Američkim Ddržavama, 19. juna slave Džuntint (*Juneteenth*) – dan kada su oslobođeni i posljednji robovi. Mnogi bijelci u Americi još nikada nisu čuli za taj praznik. Ali u 2020. godini Džuntint je imao poseban značaj. Jedan od najvećih praznika u SAD je 4. juli kada se porodice i prijatelji okupljaju, roštiljaju, a uveče svi gledaju vatromet, kad i svako malo mjesto proslavlja nezavisnost od britanskih kolonijalista. Na koga se odnosila ta nezavisnost od stranog gospodara koja je proglašena 4. jula 1776. godine potpisivanjem Deklaracije nezavisnosti (*Declaration of Independence*) i koja se od tada slavi svake godine? U SAD je Frederik Daglas bio jedan od najznačajnijih govornika i pisaca svoga vremena. Bio je rob, a kasnije pisac i aktivista za borbu protiv ropstva. O tome govorio 1852. godine: „Ovaj 4. juli je vaš, ne moj“, rekao je on u saveznoj državi Njujork. Sloboda i nezavisnost nisu se odnosili na crne robove. Oni su morali da čekaju u Teksasu do 1865. godine. Zvanično je ropstvo ukinuto oko dvije i po godine ranije. Predsjednik Abraham Linkoln je 1. januara 1863. godine sve robove proglasio slobodnima.

Vojska sjevernih država ušla je u Teksas 19. juna 1865. godine i provela zakon. Otpor robovlasnika je bio velik. Od tada Afroamerikanci kao dan oslobođenja slave 19. juni – Džuntint, na engleskom kombinacija mjeseca juna i broja devetnaest (June/Nineteenth). Džuntint je postao važan dio historije Sjedinjenih Američkih Država. Koliko je onih koji znaju za taj praznik i njegovo značenje, zavisi od toga gdje se u Americi živi. U Merilendu nema mnogo ljudi koji znaju za Džuntint, u svakom slučaju ne mnogo bijelaca. Džuntint je praznik u Teksasu, o njemu tamo zna više ljudi. To što je Dan oslobođenja posljednjih robova u odnosu na Dan nezavisnosti toliko nepoznat, nije teško razumjeti, jer se o njemu ne uči u školama. Čak i u februaru – „mjesecu historije crnaca“ (*Black History Month*), kada učenici svih razreda u zemlji više uče o historiji i tradiciji crnaca, interesantno je da Džuntint nema značajnu ulogu. Onaj ko u školi ništa o tom prazniku ne čuje i koji odrasta uglavnom u bjelačkom okruženju, ne može mnogo da sazna o „crnačkom Danu nezavisnosti“, kako još zovu Džuntint. Pritom je za sve učenike važno da shvate

⁹ Vojin Dimitrijević i Milan Paunović, u saradnji s Vladimirom Đerićem, *Ljudska prava*, Beogradski centar za ljudska prava, Beograd, 1998., str.248-251.

¹⁰ Faruk Kozić, *Demokratija i ljudska prava i bosanskohercegovački društveni ambijent*, „Meligrafprint“, Zenica 2011., str-155-158.

značaj 19. juna 1865. godine, jer je to važan dio historije SAD. Taj praznik ne bi trebalo ograničiti samo na crnačku zajednicu. Svi Amerikanci su dio svoje države i trebali bi da znaju bolje i više svoju historiju.

Nacionalni muzej afroameričke historije i kulture (NMAAHC) u Vašingtonu podsjeća na historiju Afroamerikanaca. Zbog korona-pandemije muzej je bio zatvoren, svi zainteresovani za Džuntint mogu na internet-stranici muzeja da vide prezentacije o historiji tog praznika ili da učestvuju u onlajn-radionicama posvećenim istraživanju svoje porodice i porijekla. Proklamacija o emancipaciji koju je donio predsjednik Abraham Linkoln 1863. godine označila je kraj ropstva u SAD. U Teksasu se Džuntint već godinu dana nakon oslobođenja posljednjih robova slavio kao praznik.

Prošlo je oko stotinu godina dok se Džuntint u crnačkoj zajednici nije ustalio kao praznik. Nakon pokreta za građanska prava i pokreta „Black Power“, šezdesetih i sedamdesetih godina 20. vijeka, Afroamerikanci su počeli da slave svoju historiju i da sa ponosom gledaju na svoje korijene. Od sedamdesetih godina prošlog vijeka, 19. juni je za crnce postao značajan dan u godini. U 21. vijeku Džuntint se obilježava sa specijalnim bogoslužjenjima ili uz roštlj, u krugu porodice, sa familijom ili sa komšilukom i prijateljima. Na tim svečanostima dominira crvena boja koja je važna i ima neku simboliku. Na taj dan mnogi nose crvenu odjeću, serviraju se crvene životne namirnice, poput soka od jagoda ili, crvena američka torta „Red velvet kejk“ (Red Velvet Cake).

Dio Džuntinta su već godinama i *protesti protiv rasizma, rasne netrpeljivosti i policijskog nasilja*.¹¹ Prema mnogim mišljenjima, Džuntint je „Dan refleksije“, dan kada bi ljudi trebalo da razmisle koliko je napredovala njihova zemlja otkako su robovi oslobođeni, i šta još treba da se promijeni, pa da svi budu sretni i zadovoljni.

Postoji dodatni razlog za razmišljanje, u 2020. godini, ne samo zbog policijskog nasilja koje je dovelo do smrti *Džordža Flojda* i protestnog pokreta „Crni životi su bitni“ (*Black Lives Matter*) širom zemlje.¹² Aktuelna korona-pandemija pokazala je *koliko su velike nejednakosti u američkom zdravstvenom sistemu*. Neki postupci vlasti su skrenuli „veću pažnju“ na Džuntint. Na Džuntint bi crnačka zajednica trebalo više da se okrene sebi i svojim problemima. Važno je *šta misle crnci i šta oni o tome kažu*. Šta oni o sebi misle, šta misle o svojoj djeci, porodici, o svojoj sigurnosti, zajednici i perspektivi. Džuntint¹³ u 2020. godini je bio u znaku potrebe da ustanu i kažu šta misle, šta žele, šta očekuju i čemu se nadaju.

Privilegije bijelaca i potreba za društvenim promijenama

Nisu samo crnci ti koji se moraju boriti protiv rasizma – i bijelci snose odgovornost. Ne samo u Sjedinjenim Američkim Državama, gdje je *rasizam sistemski*, već i u Evropi. Interesantno je da u nekim gradovima u Njemačkoj kada se vraćaju kući nailaze na „kamenove spoticanja“ – male mesingane kocke, spomenike ugrađene u pločnike, sa ugraviranim imenima Jevreja koje su nacisti odveli iz njihovih kuća i stanova. Dok prolaze pored njih na um mi pada saučesništvo: čude

¹¹ Postoji politička organizacija „Constituency for Africa“, iz Vašingtona, koja američkim građanima i političarima nastoji da približi teme vezane za afrički kontinent.

¹² Gradonačelnica Vašingtona Mjuriel Bovser preimenovala je ulicu ispred Bijele kuće u „Crni životi su bitni“.

¹³ <https://www.dw.com/bs/džuntint-dan-oslobođenja-crnci-u-sad/a-53867527>

se ljudima koji su dozvolili da im se komšijama oduzme dostojanstvo i budu ubijeni samo zato što su drugačiji. Šta su oni mislili kad su svjedočili tim događajima ili učestvovali u njima? *Čime su opravdavali to da ništa nisu poduzmali?* Slično pitanje može se postaviti i u državama na Balkanu.

Isto pitanje može se postaviti u vezi sa događanjima u 2020. godini: Snose li bijeli Amerikanci krivicu kada rasisti ubijaju Afroamerikance? Zašto bijeli ljudi šute kada ljude, koji za sebe i svoje porodice samo žele bolji život, smještaju u kampove na granicama zemalja? Prosperitet bogatih zemlja je nastao iskorištavanjem ljudi i prirodnih resursa, drugih naroda i država, na mjestima koja su bila izložena vladavini siromaštva i nasilja.

Mnogi se pitaju je li smrt crnca Georgea Floyd prekretnica za SAD. Hoće li se nešto zaista i promijeniti? Umjesto toga, moramo se zapitati kako se može pomoći da to postane značajna, velika i radikalna prekretnica. Mnogi nisu sigurni kako bi to trebalo početi. Možemo li uopće učiniti nešto korisnije od objavljivanja sadržaja na društvenim mrežama? Kako ćemo izbjeći samo formalnu podršku? Mnogi se pitaju da li uopće trebaju učestvovati u ovakvim debatama i promjenama. Jedni su ravnodušni kao da ih se to ne tiče. Sjedinje Američke Države su velika država, multietničko i multikulturalno društvo, u kome žive jedni pored drugih bijelci, crnci i Latinoamerikanci... Oni će pronaći kvalitetno rješenje sa kojim će biti svi zadovoljni.

Vremenom nestaju privilegije bijelaca. Događaji se odvijaju brzo pa je prvi put došlo do topljenja bijelih privilegija. Ogromne su razlike između djelimično dobro finansiranih javnih škola koje pohađaju bijelci i pretrpanih razreda u koje idu crnci. Treba razumjeti porodice koje se bore sa beskućništvom; djecu koja su dolazila ili još dolaze u prazne kuće, jer su njihovi roditelji morali raditi više poslova kako bi prehranili porodice i sastavili kraj s krajem. Postoji li nedostatak povjerenja između manjina i policije?

Društvo utemeljeno na nejednakosti

Mnogi smatraju da su udobnost i prosperitet američkih bijelaca izgrađeni na leđima porobljenih Afrikanaca, te utemeljeni na raseljavanju i smrti Indijanaca i iskorištavanju zemalja i ljudi širom svijeta. Na sličan način je problematična i historija mnogih evropskih zemalja. Neke evropske kolonijalne države nisu dobro rasčistile ni u udžbenicima svoj odnos prema bivšim kolonijama. O rasizmu se uči kao dijelu historije u američkim školama i u mnogim drugim zemljama. Činjenica je da je on duboko ukorijenjen u prošlost tih država, ali je i dio njihove sadašnjosti. Rasizam u SAD-u je još uvijek sistematski. On je uočljiv u društvenim strukturama koje određuju svakidašnji život. Strukture su stvorili ljudi i oni imaju moć da ih promijene. Taj odnos se najteže mijenja u svijesti, a pokazuje se u praksi. Mora se početi s onim šta mi radimo ili ne radimo u svom svakodnevnom životu. Kako se odnosimo prema drugim ljudima koji izgledaju drugačije, govore neki drugi jezik ili su pripadnici neke druge rase, religije i kulture? Kako se *aktivno* može djelovati na smanjenju rasističkih sistema, vjerovanja, stereotipa i predrasuda? Može se i treba se zajedno boriti protiv svih oblika rasizma, diskriminacije i drugih oblika nepravde u svijetu.

Mnogi novinari mogu biti saučesnici u nepravdi. Novinari se ne snalaze ili obično se ne unose dovoljno u teme iz ove oblasti. Umjesto toga, izvještavaju o činjenicama kako bi oni koji

čitaju te izvještaje mogli formirati sopstveno mišljenje. Ne stajati na strani potlačenih znači stajati na strani ugnjetivača – znači biti saučesnik. Amerikanci nastoje postati bolji. To je upravo ono što bijelci trebaju uraditi. I u demokratskim društvima opasno je kad emocije ponesu, a zapostavi se razum i odgovornost. To može ovako izgledati: najprije se u trenutnoj situaciji osjećati neugodno, dopustiti da ih emocionalno dirne. Onda je potrebno stvarno i aktivno što je više moguće slušati o tim problemima. Podići glas za druge kada god je to moguće. Razgovorati s porodicom i prijateljima koji trebaju biti informisani i motivisani. Podržati one koji protestuju ili obavljaju politički posao potreban za *stvarne, sistemske društvene promjene*. Na tom putu može se i pogriješiti, ali se treba radovati što će se nešto naučiti iz tih grešaka i što će se stanje popraviti.

Države, nacije, zajednice ljudi mogu se popraviti i biti bolje i demokratičnije. SAD nikada nisu bile savršena zemlja – ali, uvijek su, dok su se zalagale za svoje ideale, imale svoje vidljive i značajne uspjehe. Mnogi se distanciraju od njihovih brojnih i ozbiljnih nedostataka, međutim Amerikanci će se snaći i u najtežim uslovima. Nada se vidi u njihovoj beskrajnoj želji da postanu bolji, da podstiču jedni druge da poboljšaju svoje društvo i da se mijenjaju i razvijaju. Nastoje biti još bolji, odgovorniji i kreativniji. Iza protesta krije se uvjerenje da se ta nacija može promijeniti i popraviti. Kao što američki školarci svakoga jutra recituju – želimo postati jedna nacija – moraju se istinski promijeniti da bi bila sloboda i pravda jednake za sve¹⁴ stanovnike. Ako u tim promjenama uspiju, ostali dio svijeta će se u njih ugletati ili slijediti.

Duhovi ropstva još postoje

U Brazilu je prije 130 godina ukinuto ropstvo. Rane nastale zločinom nad milionima crnaca još nisu nestale. Tragovi zločina ogromnih razmjera dugo su bili skriveni. Prije nego je 1843. godine, u Brazil stigla njegova mlada, car Pedro II je na brzinu dao zatrpati pristanište stare luke Rio de Janeira. Na tom mjestu je između 1774. i 1831. godine, 700.000 robova došlo na južnoameričko tlo. Car je htio da se to što prije zaboravi. U ovoj zemlji kao da tamni duhovi ropstva još postoje.

Princeza Isabella je 13. jula 1888. godine, okončala ropstvo tzv. „Zlatnim zakonom“. To je prošlo bez krvavog građanskog rata poput onog u SAD-u i bez pobune robova kao na Haitiju 1794. godine. Nakon što je Engleska 1845. godine u „Proglasu iz Aberdeena“ Brazilu zabranila transatlantsku trgovnu robljem, na tamošnjim plantažama je zavladao manjak radne snage. Taj nedostatak djelomično su nadoknadili useljenici iz Evrope koji su bili efikasniji nego robovi koji su bili skloni pobunama. Robovi iz Afrike stvarnost su i Brazilu, a tragovi zločina su bili dugo skriveni. Kad je ekonomski sistem ropstva došao do svojih krajnjih granica isplativosti, Brazil je odlučio kao posljednja zemlja Latinske Amerike okončati ovo sramotno razdoblje svoje historije. Svaki drugi u Africi oteti rob, koji je prevezen preko Atlantika, završio je u Brazilu. Samo je u Rio de Janeiru stiglo preko dva miliona robova. Uzduž brazilske obale iskrcano je 5,8 miliona otetih Afrikanaca.

Plantaže u Brazilu su vapile za potrebnom radnom snagom. Prema procjenama, svaki deseti Afrikanac je umro već na putu. Nakon dolaska u Brazil, porodice su razdvajane. Muškarce bi slali

¹⁴ <https://www.dw.com/bs/o-privilegiji-zato-što-si-bijelac-i-potrebi-da-se-nešto-promijeni/a-53814873>

na rad u najudaljenije predjele. Žene su za to vrijeme silovane i tako su na svijet dolazile uvijek nove generacije Brazilaca.

I pored toga, vlada ustaljeno mišljenje da je ropstvo u Brazilu bilo „humanije“ nego u drugim državama. Tome su doprinjele fotografije, sačuvane iz onog vremena koje rijetko prikazuju surovu realnost u kojoj su živjeli. Ukidanje ropstva 1888. godine nije predstavljalo razlog za slavlje nego početak ekonomske katastrofe. Bez kapitala, obrazovanja ili vlastite zemlje crnci su bili prepušteni sudbini. Mnogim njihovim potomcima je i u 21. vijeku teško.

Milioni Brazilaca afričkog porijekla još žive u sličnim teškim uslovima kao i njihovi preci, koji su oslobođeni prije 130 godina. Sirotinjske nastambe siromašnih četvrti, *favela*, u brazilskim predgrađima slične onim iz 19. vijeka.¹⁵ Njima Brazil ne daje nikakvu perspektivu, osim još u vrijeme ropstva započetog ciklusa nasilja, pobune protiv neprijateljski nastrojenog društva i nasilja uperenog protiv vlastite zajednice. *Dok su bijelci i danas kao i u vrijeme ropstva ostali nedodirljivi*, Afro-Brazilci su nesložni. Tokom obilježavanja godišnjice ukidanja ropstva Brazilci u tradicionalnoj afričkoj nošnji njeguju običaje, čuvaju svoju tradiciju i kulturu. Likove „colonizadora“, brutalnih i dominantnih izrabljivača svaki Brazilac nosi u sebi. Moć se uvijek ispoljava u čistoj tjelesnoj dominaciji nad drugima. To su duhovi ropstva koji nikako da iščeznu ili nestanu iz tih država. Duhovi robovlasništva se pojavljuju u raznim formama dominacije i savremene skrivene diskriminacije.

Moderno ropstvo u svijetu

U raznim formama rasizam se pojavljuje još u praksi. *Modernom ropstvu*, prema umjerenim procjenama Međunarodne organizacije rada, grupe za zaštitu ljudskih prava Walk Free Foundation i Međunarodne organizacije za migracije, izloženo je 40,3 miliona žrtava u 2016. godini. Ove organizacije procjenjuju kako je 24,9 miliona radnika zarobljeno u fabrikama, na gradilištima, farmama i ribarskim brodovima ili kao seksualni radnici u domovini i inostranstvu, a 15,4 miliona osoba je u brakovima na koje nisu pristali. Skoro tri od četiri ropska statusa izdržavaju žene i djevojke, a svaka četvrta osoba u ovom istraživanju je dijete, navodi se u njihovom izvještaju i dodaje kako je moderno ropstvo najviše prisutno u Africi, zatim u Aziji i na Pacifiku. Modernog ropstva u različitim formama ili oblicima ima u skoro svim državama svijeta.¹⁶

Neće samo od sebe ropstvo u potpunosti iščeznuti. Čovjek robove zamišlja kao galiote u utrobi broda za veslima, u stilu Hollywooda. Umjesto lancima, ljudi su u 21. vijeku porobljeni ekonomskim zavisnostima, zelenaškim bankarskim kreditima, diskriminirajućim zakonima, ostacima rasističkih praksi. Dominikanci i katolička crkva se zajedno bore protiv modernog ropstva. Na njihov pritisak vlada je 1995. godine, donijela zakon protiv ropstva. Od tada je 54.000 osoba oslobođeno radnog ropstva. Oni su radili za mizernu platu na pašnjacima Amazonske regije i u ilegalnim tekstilnim radionicama Sao Paula ili na proizvodnji drvenog uglja na sjeveroistoku zemlje. Krajem 2017. godine predsjednik Michel Temer je pokušao iznenađujuće ublažiti pojam

¹⁵ Još uvijek milioni Brazilaca nisu dio modernog Brazila. Dvije trećine od 60.000 godišnjih žrtava nasilja su potomci afričkih robova. Isto je i s dvije trećine žitelja zatvora. „Naslijeđe ropstva se ne može samo tako otresti“, kaže talijanski psihoanalitičar *Contardo Calligaris* koji živi u Brazilu.

¹⁶ Faruk Kozić, *Priručni leksiokon demokratije i ljudskih prava*, „Meligrafprint“, Zenica 2018., str.203.

modernog ropstva brišući iz njega element ekonomske zavisnosti. Nakon pritiska svjetske javnosti, povukao je svoju odluku. Okončanje ropstva u Brazilu prošlo je bez krvavog rata kao u SAD.

Sjene ropstva će nestati kad Brazil svoje tamnopute žitelje konačno učini akterima vlastite historije, smatraju aktivisti pokreta *Black-Movement Celso Athayde*. Osnovana je i prva politička stranka za Afro–Brazilce. To je izazvalo val optužbi zbog diskriminacije bijelaca. Iskustvo *samba škola* koje su, nakon što su otvorene i za bijelce potpuno potpale u njihove ruke, indikativno je. To ne bi trebalo da se učini i sa njegovom političkom strankom. Neki smatraju da se bijelci nikada ne bi zadovoljili sporednom ulogom. Oni uvijek žele biti glavni, voditi državu i razvojne procese. Crnci se često skrivaju iza bijelaca jer ih je strah glavne uloge. Na kraju moraće naučiti kako preuzeti glavnu i vodeću ulogu,¹⁷ odnosno odgovornost, za svoj status i položaj u društvu.

Gdje se krije problem savremenog rasizma?

UN zahtijevaju povećani napor u okviru *borbe protiv trgovine ljudima*. Na to ukazuje izvještaj kojeg su 12.02.2009. godine objavili predstavnici Ujedinjenih nacija u Beču, nadležni za borbu protiv droge i kriminala. Ujedinjeni narodi su pozvali sve svoje zemlje članice da pojačaju borbu protiv *trgovine ljudima*. U izvještaju objavljenom u Beču navodi se da i većina vlada još zanemaruje tu *formu modernog ropstva*. Navodi se da su 80 posto od svih žrtava trgovine ljudima žene i djevojčice koje se prodaju i deportuju u cilju prisilne prostitucije te drugih vidova seksualnog zlostavljanja. Pored toga, petina svih žrtava su djeca u starosnoj dobi ispod 14. godina. Objavljeni izvještaj ne sadrži podatke o ukupnom broju žrtava trgovine ljudima širom svijeta, u određenim regionima ili u zemljama pojedinačno.¹⁸

Cijeli je problem u nesposobnosti ili u nedostatku volje pojedinih vlada da se u njihovim zemljama u cjelosti pozabave trgovinom ljudima i da te podatke prosljede predstavnicima UN-a u Beču. Prisutna su oba ova primjera, jer niti ima volje, niti se prevazilaze nerad i nesposobnost. Neke razvijene zemlje kao što su Sjedinjene Američke Države i Velika Britanija tek prije nekoliko godina imaju zakone koji se odnose na trgovinu ljudima. Bečkim vlastima su 2006. godine prijavljeni podaci o samo 21.400 žrtava trgovine ljudima iz 111 zemalja. Neke druge organizacije za ljudska prava kao što je *Amnesty International* smatraju da godišnje širom svijeta u ruke trgovaca ljudima dođe oko 2,5 miliona osoba. Da li su ove procjene pretjerane i pogrešne u odnosu na stanje u praksi? Kao da se vide samo sjene cijelog problema, ali ne i ono šta je stvarno ovaj problem. Podaci nisu pretjerani, mada nema dovoljno čvrstih dokaza o tome. Nedostaju ozbiljna i sistematska istraživanja.

Dokazi za ovaj veliki problem trgovine ljudima moći će da se kompletiraju onda kada sve 193 zemlje članice UN ratificiraju konvenciju o borbi protiv kriminala i spriječavanja i kažnjavanja trgovine ljudima, koja je donesena krajem 2003. godine, i kada one s tim u vezi donesu odgovarajuće zakonske mjere koje će i u praksi provoditi.¹⁹ U suzbijanju ove anahrone pojave svi mogu i moraju bolje i organizovanije sarađivati i više raditi.

¹⁷ <https://www.dw.com/bs/tamni-duhovi-ropstva/a-43764489>

¹⁸ Izvještaj se bazira na osnovu informacija iz 155 zemalja. U petini tih zemalja nema nikakve osude tih zločina ili one nisu prijavljene. Pojedine države nisu slale nikakve podatke o trgovini ljudima.

¹⁹ <https://www.dw.com/bs/moderno-ropstvo/a-4025964>

Bez Linkolna sve bi bilo drugačije

U Brazilu Afrikanci koji nisu preživjeli prelazak Atlantika jednostavno su bili bačeni na hrpu, između kućnog otpada i uginulih životinja. Jedna porodica je prilikom gradnje kuće 1996. godine otkrila posmrtnu ostatku Afrikanaca. Groblje je nazvano „Groblje novih crnaca“. Porodica je izgradila spomenik, ali groblju sada prijeti zatvaranje jer grad slabo finansira ovaj spomenik. Pritom je „Mala Afrika“, kako se naziva stara lučka četvrt, već više od godinu dana na listi spomenika svjetske baštine, UNESCO-a. U središnjem dijelu spomen-parka, koji je pravi izazov za turiste, otkopano je staro pristanište za robove. Podsjećanje na vrijeme robovlasnika u službenom Brazilu još je nepoželjno.

Abraham Linkoln (*Abraham Lincoln*), šesnaesti predsjednik SAD-a je čovjek koji je ukinuo ropstvo i sačuvao jedinstvo SAD. On je bio uzor predsjednika Obame i pravi čovjek na pravom mjestu. Američki građanski rat koji je trajao od 1861. do 1865. godine iznova je odredio Sjedinjene Američke Države. Prije rata je to bio savez država koje su polazile od pretpostavke da u svakom trenutku mogu iz njega istupiti ukoliko im se ovaj ili onaj zakon ne sviđa. Nakon rata je svima postalo jasno da jedinstvo države ima prioritet i stoji iznad svega. Građanski rat nije bila samo borba za ukidanje ropstva, već istovremeno i borba za suverenitet savezne vlade. Mnogi historičari smatraju da je taj rat bio neizbježan. Kada je Linkoln 1860. godine izabran za predsjednika nije bilo jasno da će taj rat dominirati njegovim mandatom.²⁰ Činjenica je da bi se bez Abrahama Lincolna građanski rat drugačije završio.

Niti jedan predsjednik prije ili poslije njega ne bi bio u stanju s čitavom situacijom uspješnije, bolje i organizovanije izaći na kraj. Linkoln je prije toga već imao advokatsku licencu, bio je član Kongresa i izabran je za predsjednika. On je otišao u kongresnu biblioteku i počeo izučavati knjige o načinima ratovanja. Na svoje generale u početku nije se mogao osloniti. I Winfield Scott i George McClellan nisu ostvarili željene uspjehe. Predsjednik je sam morao preuzeti vođenje rata, više nego što je očekivao. Tak kada je komandu nad vojskom prenio na generala Ulyssesa S. Granta došlo je do preokreta na frontu.

Građanski rat bez Lincolna imao bi drugačiji završetak. Južnjačke države imale su bolje generale i borili su se na svom području. Linkoln je svoje poteze pažljivo planirao. U prvu bitku koju su južnjaci dobili, kod Bull Runa, Linkoln je svoje trupe prebrzo poslao u boj. Iz te bitke izvukao pouku. S drugom bitkom je odugovlačio i čekao, kako bi obučio vojnike. I proglas o ukidanju ropstva Linkoln je objavio kasnije a to je mnogim protivnicima robovlasništva bilo po volji.

Mnogi su smatrali da bez rata ne bi bilo SAD-a. Linkoln je situaciju ispravno procijenio: na duge staze zemlje Juga građanski rat nisu mogle izdržati. General Južnih država Robert E. Lee, je 9. marta 1865. godine kao glavni komandant južnjačkih snaga, *potpisao kapitulaciju*. Rat je bio završen, mada su posljednje jedinice južnjačke vojske oružje položile nekoliko sedmica kasnije. U ratu je ukupno ubijeno 620.000 ljudi, bio je to prvi masovni ratni sukob na tlu SAD, pa i globalno; *ali Abraham Linkoln je uspio u svojoj namjeri: jedinstvo nacije uspio je očuvati*. Neki

²⁰ Stvarnu mogućnost da rat izbjegne on nije imao, smatra historičar Craig Symonds: „Ja mislim da je pitanje ropstva u Americi bilo toliko komplikovano i nerješivo, poput Gordijskog čvora, da ga se prije ili kasnije moglo samo presjeći ratom. Ja sam uvjeren da je taj rat bio neizbježan.“

historičari su uvjereni – „da su zemlje Sjevera i zemlje Juga osnovale vlastite države, nikada ne bi došlo do osnivanja ovako moćne zemlje koja je ujedinila pod svoje okrilje Sjever i Jug i Istok i Zapad.“²¹

UN je rezolucijom osudio sistemski rasizam

Iz ugla sociologije *društvenom diferencijacijom* nazivamo oblik društvene nejednakosti koji nastaje zahvaljujući tome što članovi društva obavljaju različite djelatnosti i tako postaju „različiti“, jer imaju različite uloge. Nejednaki su zato što zauzimaju različite društvene položaje i obavljaju različite društvene uloge, ali ih po tome ne možemo stepenovati kao više i niže. Društvena diferencijacija može nastati osobinama ljudi – kao što su tjelesna ljepota, inteligencija, poseban talenat, inovativnost ili kreativnost. Uglavnom, označava nejednakost pojedinaca. *Društvena stratifikacija* je poseban oblik društvene nejednakosti. Stratifikaciju možemo definisati kao strukturalnu, stabilnu i trajnu nejednakost među grupama u nekom društvu. Misli se na hijerarhijski poredane društvene grupe. Nejednako među njima vidi se u različitoj mogućnosti pristupa društvenim resursima: materijalnom bogatstvu, prestižu i moći. Članovi viših ili gornjih slojeva društva lakše dolaze do poželjnih stvari u društvu nego oni koji pripadaju manje povlaštenim slojevima. Pojam društvene stratifikacije odnosi se na društvene grupe i nije slučajna. Ona je relativno stabilna i može biti trajna karakteristika društvenog života. Stratifikacija ima posebno značenje u životu pojedinaca i društva. Ona utiče na najvažnije aspekte života ljudi: očekivano trajanje života, obrazovanje, religiju, politiku, stavove i općenito na ljudsko biće.

Pojam rase od osnovne je važnosti za postojanje *rasizma* – predrasude zasnovane na društveno značajnim razlikama. Rasista je neko ko vjeruje da su određeni pojedinci superiorniji ili inferiorniji u odnosu na druge, na osnovu rasnih razlika. Rasizam je utkan u samu strukturu društva i sve njegove dijelove. Ideja *institucionalnog rasizma* sugerise da se rasizam sistematski provlači kroz sve strukture društva. Prema tom shvatanju, u nekim društvima, institucije kao što su policija, zdravstvo, obrazovni sistemi, privreda, kultura podstiču politiku koja neke grupe favorizuje, a druge diskriminira.

Ideju *institucionalnog rasizma* razvile su, uglavnom, SAD. Kasnih šezdesetih godina prošlog vijeka pojavili su se borci za građanska prava koji su vjerovali da je rasizam sastavni dio društva, a ne tek mišljenje neke manjine. Vremenom institucionalni rasizam javno je priznat u mnogim oblastima. U kulturi i umjetnosti, institucionalni rasizam uočen je u televizijskim programima (negativno ili nedovoljno prikazivanje etničkih manjina u televizijskim emisijama) i u međunarodnim modnim agencijama (rasprostranjena predrasuda prema obojenim manekenima).²² Institucionalni rasizam pojavljuje se još u Engleskoj, Njemačkoj... Mnogi se pitaju da li je ponovo postao prihvatljiv u savremenim društvima.²³

Tekst rezolucije Vijeća za ljudska prava UN-a je razvodnjavan. Izvještaj je trebao preispitati događaje koji su izazvali smrt Georgea Floyda i drugih osoba afričkog porijekla. Nakon duge rasprave, Vijeće za ljudska prava Ujedinjenih nacija jednoglasno je usvojilo rezoluciju kojom

²¹ <https://www.dw.com/bs/da-nije-bilo-lincolna/a-4022154>

²² Entoni Gidens, *Sociologija*, Ekonomski fakultet, Beograd, 2005., str.266-268.

²³ <https://www.dw.com/hr/opasno-popustanje-brane-protiv-rasizma-u-njemačkoj/a-19312306>

osuđuje *sistemske rasizam i policijsko nasilje*. Vijeće sa sjedištem u Ženevi, iz kojeg se Washington povukao 2018. godine, usvojilo je konsezzusom rezoluciju koju su iznijele afričke zemlje tokom hitnog sastanka sazvanog u povodu smrti Georgea Floyd i masovnih protesta protiv rasizma širom svijeta koji su uslijedili poslije toga.²⁴ U inicijalnoj verziji, rezolucija je pozivala na uspostavljanje nezavisne međunarodne istražne komisije kako bi se rasvijetlio „sistemske rasizam“ u SAD-u. To se obično čini u slučaju velikih kriza kao što je rat u Siriji.

Međutim, tekst je postepeno razvodnjen i više nije usmjeren protiv SAD-a, što su kritikovale nevladine organizacije optužujući Washington da je izvršio pritisak. Poziva samo visoku komesaru za ljudska prava Michelle Bachelet da pripremi izvještaj o „sistemskom rasizmu, kršenjima međunarodnog prava kada je riječ o ljudskim pravima i lošem postupanju snaga reda s Afrikancima i osobama afričkog porijekla“. Izvještaj bi trebao preispitati događaje koji su izazvali smrt Georgea Floyd i drugih Afrikanaca i osoba afričkog porijekla, kako bi se doprinijelo utvrđivanju odgovornosti i osiguranju pravde za žrtve.

Ne spominjući SAD, Bachelet je prethodno pred Vijećem kritikovala „sistemske rasizam“ i pozvala na službena izvinjenja i odštete za višestoljetnu opresiju nad afroameričkim stanovništvom. Prije otvaranja sastanka, dvadesetak visokih zvaničnika UN-a afričkog porijekla, među kojima je i šef Svjetske zdravstvene organizacije (WHO) Tedros Adhanom (*Tedros Adhanom Ghebreyesus*)²⁵, potpisali su deklaraciju u kojoj su istakli da obična osuda rasizma nije dovoljna.²⁶ Oni žele više od toga – da se sistemske rasizam iskorijeni u cijelom svijetu. Angažovani i aktivni demokrati i demokratske sistemi mogu pomoći u tome.

Engleska crkva se stidi svoje uloge u ropstvu

Razlog za stid je to što su se pojedini u Crkvi aktivno bavili ropstvom i profitirali od njega. Anglikanska zajednica ima 85 miliona pripadnika u više od 165 zemalja. Engleska crkva priznala je da se stidi uloge koju su neki u njezinim redovima imali u ropstvu, napominjući ipak da su neki vodeći sveštenici pridonijeli ukidanju trgovine robljem. Ropstvu i iskorištavanju nema mjesta u savremenim demokratskim društvima. „Premda priznajemo vodeću ulogu koju su sveštenstvo i aktivni članovi Engleske crkve imali u ukidanju ropstva, razlog je za stid što su se drugi u Crkvi aktivno bavili ropstvom i profitirali od njega“, rekao je glasnogovornik Engleske crkve.

Opći sinod Engleske crkve je 2006. godine *objavio izvinjenje*, priznajući ulogu koju je sama Crkva imala u historijskim slučajevima ropstva. Prethodno se i britansko osiguravajuće društvo *Lloyd* izvinilo zbog svoje uloge u trgovini robljem na Atlantiku u 18. i 19. vijeku te se obavezalo na osnivanje fondova i organizacija koje će otvoriti nove mogućnosti rasnim i etničkim manjinskim grupama. „Žalimo zbog uloge koju je *Lloyd* imao u trgovini robljem tokom 18. i 19. vijeka, u groznom i sramotnom periodu engleske historije, kao i naše vlastite“, naveo je *Lloyd*. Savremeni događaji stavili su pod povećalo javnosti nejednakost koju su ljudi tamne boje kože

²⁴ Afroamerikanca Floyd ubio je bijeli policajac prilikom privođenja 25. maja 2020. godine u Minneapolisu.

²⁵ Tedros Adhanom Ghebreyesus etiopski je biolog, imunolog i političar. Od 2017. godine obavlja funkciju generalnog direktora Svjetske zdravstvene organizacije. U vladi Etiopije obavljao je funkciju ministra zdravstva od 2005. do 2012. godine, kao i ministra vanjskih poslova od 2012. do 2016. godine.

²⁶ <http://balkans.aljazeera.net/vijesti/un-rezolucijom-osuđuje-sistemske-rasizam-ali-ne-spominje-sad>

iskusili vijekovima i decenijama i godinama kao rezultat *sistematskog i strukturalnog rasizma* koji je postojao u brojnim aspektima u društvu. Kompleksni razgovori o tome trebali su početi mogo ranije.

Londonsko osiguravajuće društvo najavilo je da će investirati u programe kako bi privuklo talente među rasnim i etničkim manjinama te da će preispitati svoje organizacijske osnove djelovanja kako bi utvrdio da nisu ni na koji način rasistički. Obvezalo se osigurati finansijsku podršku izdavačima i organizacijama koje im otvaraju nove mogućnosti.²⁷

U Evropi i BiH

U Evropi je tokom 20. vijeka ogroman broj ljudi bio zatvoren u koncentracionim, radnim i sličnim logorima. U tome je prednjačila Hitlerova Njemačka tokom Drugog svjetskog rata. Staljinov Sovjetski Savez je imao socijalističke logore, tzv. „gulage“. Logoraši su bili nezakonito lišeni slobode i ponižavani, morali su da rade najteže poslove u najtežim uslovima. Bili su to najteži savremeni oblici ropskog statusa.²⁸ Poznati logori su Dahau pored Minhena, koji je formiran još 1933. godine, zatim Aušvic, Trebelinka, Sobibor, Belesek, Čelmno i mnogi drugi čija je glavna namjena bilo mučenje i ubijanje ljudi. Na prostoru Kraljevine Jugoslavije poznati su bili logori u Jasenovacu, Gospiću, Staroj Gradišci...

Tokom rata i agresije 1992-1995. godine na državu BiH počinjeni su *zločini u zarobljeničkim logorima*, koji su se ogledali u ubijanju, tuči često do smrti, silovanju, izgladnjavanju, seksualnom ponižavanju i maltretiranju na razne načine. Poznati po brutalnosti i okrutnosti bili su logori: *Omarska, Keraterm, Manjača, Trnopolje* kod Banja Luke, *Batkovići* kod Bjeljine, *Sušica* u Vlasenici, *Rasadnik* u Rogatici, *KPD* u Foči, *Kula* kod Sarajeva, *Luka* kod Brčkog i mnogi drugi pod kontrolom Srba, a pod kontrolom Hrvata, *Dretelj, Gabela, Heliodrom* i drugi. U svakom okupiranom gradu agresor je formirao logore koji su imali karakter sabirnih centara, radnih ili koncentracionih logora. Na okupiranom području agresor je uspostavio cijeli *sistem logora*. Mnogi su predstavljali logore smrti.²⁹ Opkoljeni gradovi kao što su: Sarajevo, Goražde, Bihać, Tešanj, Maglaj, Gradačac, Žepa, Srebrenica i drugi predstavljali su sami po sebi koncentracione logore u kojim je bilo zatočeno kompletno civilno stanovništvo. U zaštićenoj zoni Srebrenici počinjen je genocid nad bošnjačkim stanovništvom. Otkopane su brojne masovne grobnice, primarne i sekundarne. Tokom rata je nestalo oko 29.000 ljudi. Ubijeno je preko 100.000 ljudi, a raseljeno oko 1.500 000 stanovnika. Bili su to drastični oblici kršenja ljudskih prava.

Ropstvo nije kriminalizirano u pola svijeta. Ropstvo nije zločin u gotovo polovini država, pokazalo je istraživanje o svjetskim zakonodavstvima, pozvavši zemlje da riješe pravne rupe koje omogućuju kriminalcima da izbjegnu kaznu. Mnoge države nemaju zakone koji direktno kriminaliziraju i kažnjavaju vlasništvo ili kontrolu nad drugom osobom, pokazala je baza podataka platforme *Antislavery in Domestic Legislation*, lansirana u sjedištu Ujedinjenih nacija u New Yorku. Ropstvo je svugdje daleko od ilegalnog, a nadamo se da će istraživanja nadići taj popularni

²⁷ <http://balkans.aljazeera.net/vijesti/engleska-crkva-se-stidi-svoje-uloge-u-ropstvu>

²⁸ Vojin Dimitrijević i Milan Paunović, u saradnji s Vladimirom Đerićem, *Ljudska prava*, Beogradski centar za ljudska prava, Beograd, 1998., str.248-251.

²⁹ Laura Silber i Allan Little, *Smrt Jugoslavije*, „Otokar keršovani“, Opatija, 1999., str.247-248.

mit, kažu istraživači iz Rights Laba univerzitetu u engleskom gradu Nottinghamu, koje je predvodilo rad na bazi podataka. Mnoge će iznenaditi da ne postoje kazneni zakoni u svim državama kojima bi se optuživalo, osuđivalo i kažnjavalo pojedince jer su podvrgavali ljude najekstremnijim oblicima izrabljivanja.

Desetine miliona modernih robova

U svijetu još ima više miliona modernih robova. Trenutno je na svijetu oko 40 miliona modernih robova, pokazuju procjene Međunarodne organizacije rada i fondacije Walk Free. To uključuje i one koji su primorani na rad ili brak. Dokidanje modernog ropstva do 2030. godine bilo je jedno od globalnih ciljeva koji su članice UN-a jednoglasno prihvatile u 2015. godini. Iako su u svijetu ukinuti zakoni koji su nekad dopuštali ropstvo, istraživači tvrde da velik dio od ukupno 193 članice UN-a nisu eksplicitno kriminalizirale ropstvo i druge načine izrabljivanja. Zakoni protiv ropstva ne postoje čak u 94 države, gotovo polovini UN-a, upozoravaju članovi Rights Laba, koji su sarađivali i s australskim univerzitetom Monash. Pokazalo se kako gotovo dvije trećine država nisu kriminalizirale ni neku od *četiri prakse* povezane sa ropstvom – *kmetstvo, dužničko ropstvo, nasilne brakove i trgovinu djecom* – osim u slučajevima trgovine ljudima. Naučnici su istakli kako gotovo sve države svijeta imaju zakone protiv trgovine ljudima, samo je pitanje koliko ih primjenjuju u praksi.

Posljedica pravnih rupa koje postoje su optužnice indirektnim putem, na osnovu povezanih zakona, a u nekim slučajevima kriminalci mogu izbjeći kaznu za eksploataciju. Izvještajem se želi istaknuti kako se *razumijevanje pojma ropstvo proširilo te sad uključuje i druge vrste izrabljivanja*, a zakoni to nisu adekvatno pratili, ističu u humanitarnoj organizaciji Anti-Slavery International. Rješenje nije samo u strožijim zakonima. Ropstvo po svojoj prirodi želi eksploatirati one koji nisu obuhvaćeni vladavinom prava. Potrebne su mjere širokog raspona koje će obuhvatiti veći kontekst i sistemske razloge koji ljude čine ranjivima da ih se prevari te da ih druge osobe zatoče i kontrolišu.³⁰

Savremeni robovi su sve mlađi. Međunarodni dan borbe za ukidanje ropstva, je 2. decembar, koji podsjeća na dan usvajanja UN Konvencije za suzbijanje trgovine ljudima i iskorištavanja prostitucije drugih (Rezolucija 317 (IV) od 2. decembra 1949. godine). Rezolucijom 57/195 od 18. decembra 2002. godine, Generalna skupština Ujedinjenih Nacija je proglasila 2004. godinu Međunarodnom godinom obilježavanja borbe protiv ropstva i za njegovo ukidanje. Prema prošlogodišnjim podacima najstarije svjetske organizacije za ljudska prava koja se bavi ovim problem, *Anti-Slavery International*, u takvom statusu je bilo čak 27 miliona ljudi na planeti, pri čemu među njima najveći broj čine djeca i mladi.³¹ U fokusu UN Konvencije su iskorjenjivanje savremenih oblika ropstva, kao što su trgovina ljudima, seksualna eksploatacija, najgori oblici dječjeg rada, prinudni brak i prisilne regrutacije djece za upotrebu u oružanim sukobima. U borbi za ukidanje ropstva i iskorjenjivanja modernog ropstva potrebne su nove i bolje strategije od dosadašnjih.

³⁰ <https://www.mreza-mira.net/vijesti/ljudska-prava/ropstvo-nije-kriminalizirano-u-pola-svijeta/> (14.02.2020)

³¹ Srbija se danas smatra zemljom porijekla, tranzita i destinacije žrtava trgovine ljudima, a čak 37 odsto žrtava su djeca, navodi se pored ostalog u izveštaju o trgovini ljudima u Srbiji za period 2000-2010. godine koji je objavila nevladina organizacija ASTRA.

Vlade snose primarnu odgovornost, a i privatni sektor treba da odigra svoju ulogu u cilju iskorjenjivanja ropstva. Uprkos značajnim naporima vlada, civilnog društva i međunarodne zajednice, još uvijek živimo u nesigurnom svijetu u kome postoje neki oblici praktikovanja ropuskog izrabljivanja. Potrebna je posvećenost borbi protiv ropstva i tješnja saradnja kako bi se do kraja iskorijenila ova pošast.

Trgovina ljudima posmatra se prije svega kao *kršenje ljudskih prava i povreda dostojanstva i integriteta ljudskih bića*. Ratifikacija ove konvencije za sobom povlači određene obaveze, prije svega u smislu obezbjeđivanja i unaprijeđenja standarda zaštite žrtava trgovine ljudima i njihovih prava – zaštitu privatnosti, pomoć žrtvama, vrijeme za oporavak i razmišljanje, naknadu štete i pravnu zaštitu, praćenje i izveštavanje o sprovođenju ove konvencije na teritoriji država i za suzbijanje trgovine ljudima.

Svi oblici ropstva zvanično su ukinuti obavezujućom konvencijom Ujedinjenih nacija iz 1956. godine. Ipak, prema prošlogodišnjim podacima najstarije svjetske organizacije za ljudska prava Anti-Slavery International, u takvom statusu je čak 27 miliona ljudi na planeti, pri čemu među njima najveći broj čine djeca i mladi.³² Zato je obaveza svih demokratskih država da ovu anahronu pojavu konačno suzbiju i iskorijene.

Literatura

1. *Sociološki rečnik*, (Priredili Aljoša Mimica i Marija Bogdanović), Zavod za udžbenike, Beograd, 2007., str.502.
2. Entoni Gidens, *Sociologija*, Ekonomski fakultet, Bograd, 2005., str. 260-267.
3. Kozić Faruk, *Priručni leksiokon demokratije i ljudskih prava*, „Meligrafprint“, Zenica 2018.
4. Kozić Faruk, *Demokratija i ljudska prava i bosanskohercegovački društveni ambijent*, „Meligrafprint“, Zenica 2011.
5. Dimitrijević Vojin i Paunović Milan, u saradnji s Vladimirom Đerićem, *Ljudska prava*, Beogradski centar za ljudska prava, Beograd, 1998.
6. Laura Silber i Allan Little, *Smrt Jugoslavije*, „Otokar keršovani“, Opatija , 1999., str.247-248.
7. *Uvod u ljudska prava*, (urednici Enver Đuliman i Gunnar M. Karlsen), Helsinški komitet za ljudska prava Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 2003.
8. Međunarodni Pakt o građanskim i političkim pravima, u knizi: *Čitanka ljudskih prava*, Centar za ljudska prava Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo, 2001.,
9. Lavić Senadin, *Leksikon socioloških pojmova*, Fakultet političkih nauka, Sarajevo, 2014.

Internet adrese

1. <https://www.dw.com/bs/džuntint-dan-oslobođenja-crnaca-u-sad/a-53867527> (19.06.2020)
2. <https://www.dw.com/bs/o-privilegiji-zato-što-si-bijelac-i-potrebi-da-se-nešto-promijeni/a-53814873> (17.06.2020)

³² <http://www.e-novine.com/drustvo/54726-Savremeni-robovi-sve-mladi.html>

3. <https://www.dw.com/bs/tamni-duhovi-ropstva/a-43764489> (13.05.2018)
4. <https://www.dw.com/bs/moderno-ropstvo/a-4025964> (13.02.2009)
5. <https://www.dw.com/bs/da-nije-bilo-lincolna/a-4022154> (12.02.2009)
6. <https://www.dw.com/hr/nepoznati-praznik-juneteenth-dan-oslobođenja-crnaca-u-sad-u/a-53868514> (19.06.2020)
7. <http://balkans.aljazeera.net/vijesti/un-rezolucijom-osuduje-sistemi-rasizam-ali-ne-spominje-sad> (19.06.2020.)
8. <http://balkans.aljazeera.net/vijesti/engleska-crkva-se-stidi-svoje-uloge-u-ropstvu> (19.06.2020)
9. <https://www.mreza-mira.net/vijesti/ljudska-prava/ropstvo-nije-kriminalizirano-u-pola-svijeta/> (14.02.2020)
10. <https://www.astra.rs/medunarodni-dan-borbe-za-ukidanje-ropstva-savremeni-robovi-sve-mladi/> (03.12.2011)
11. <http://www.e-novine.com/drustvo/54726-Savremeni-robovi-sve-mladi.html> (03.12.2011)
12. <https://www.dw.com/hr/opasno-popuštanje-brane-protiv-rasizma-u-njemačkoj/a-19312306> (08.06.2016)

SLAVERY IN THE 21ST CENTURY

Abstract

Old forms of society are changing and new and better ones are emerging. Society develops and changes according to its own logic. The directions of change are pointing towards constant democratization that strives for democracy. Modern societies are at different levels of achieved political, economic, social, technical and cultural development. They all have some shortcomings and problems in their functioning. So far we do not have perfect democratic societies. Even in modern societies, outdated models and relations are emerging that are anachronistic for the modern democratic world. We see such undemocratic forms in the emergence of racism, racial intolerance, trafficking in women, discrimination, various stereotypes and prejudices. The fight against these negative phenomena is long and difficult, it requires a lot of work and a change of consciousness.

Keywords: *racism, juneteenth, slavery, police violence, coronavirus, blacks, whites, Latinos, inequality, civic activism, exploitation, abolition of slavery, racial intolerance, institutional racism...*

Mr. sc. Sead S. Fetahagić

POJAVA AUTENTIČNE POPULARNE MUZIKE U SARAJEVU: DISKOGRAFIJA GRUPE INDEXI DO 1966.

Sažetak

Uprkos velikoj popularnosti njihovih hitova, najraniji opus sarajevskog muzičkog sastava Indexi iz šezdesetih godina ostaje manje poznat, a njihov pionirski rad u razvoju sarajevske i jugoslavenske popularne muzike nedovoljno istražen. Cilj rada je bio prikazati, iz kulturno-historijske perspektive, dio procesa lokalizacije globalnih trendova u popularnoj muzici tokom šezdesetih. Pristupajući dijalektički i kritički, u radu se analizira diskografski uzorak od 13 kompozicija Indexa, snimljenih do kraja 1966. Istražujući historijski kontekst, rad također kritički preispituje podatak dostupan u literaturi da je prva ploča Indexa objavljena 1964., te zaključuje da se to desilo 1966. Nakon rane faze imitacije stila i obrada kompozicija stranih uzora, prvenstveno Shadowsa i Beatlesa, Indexi počinju sve više komponirati vlastite pjesme. Prateći novitete u produkciji anglo-američke popularne muzike, Indexi su ih usvajali i prenosili u lokalni kontekst, što se odigravalo u vremenu amerikanizacije popularne kulture u Jugoslaviji. Rad zaključuje da su Indexi bili autentični rokenrol sastav, jer su među prvima u Jugoslaviji počeli komponirati originalne pjesme koje postaju široko prihvaćene od strane lokalne publike. Kruna njihovog stvaralaštva u ranoj fazi djelovanja bila je kompozicija "Pružam ruke" koja je simbolizirala trenutak kada se u Jugoslaviji rokenrol počeo masovno pjevati na maternjem jeziku. Na taj način, Indexi su izvršili trajan utjecaj na razvoj kako "sarajevske pop škole", tako i jugoslavenske popularne muzike. Rad također aktuelizira potrebu izdavanja antologije neobjavljenih arhivskih snimaka Indexa, kao dijela kulturne baštine.

Ključne riječi: popularna muzika, Indexi, diskografija, autentičnost, globalizacija

Uvod

Muzički sastav Indexi predstavlja neodvojivi dio kulturnog nasljeđa, te nezaobilaznu činjenicu u historiji popularne muzike, kako grada Sarajeva i Bosne i Hercegovine, tako i zemalja proisteklih raspadom Jugoslavije (dalje: Jugosfera¹). Od svog osnivanja 1962. pa do smrti vokalnog soliste Davorina Popovića 2001., nakon čega prestaju s radom, Indexi su bili i ostali najznačajniji predstavnici tzv. sarajevske pop škole. No, ni nakon toga njihova popularnost širom Jugosfere ne jenjava.

U spomen na preminulog Popovića, 2002. je ustanovljena godišnja bosanskohercegovačka nagrada "Davorin", a prvu nagradu za životno djelo dobili su upravo Indexi. Od 2006. nagrada postaje regionalna, a 2008. mijenja naziv u "Muzička nagrada Indexi". Povodom "50 godina popularne muzike u BiH", 2004. su počasnu nagradu dobili bivši članovi Indexa, Đorđe Kisić i Slobodan A. Kovačević, dok je Ismet Arnautalić primio "Davorina" za prvi autorski snimak na prvoj domaćoj ploči, kompoziciju "Nikada", snimljenu 40 godina ranije (Panta Rhei, 2011;

¹ Ovaj termin posuđujem od Tima Judaha koji je njime nastojao opisati ono što je ljudima, narodima i državama bivše Jugoslavije ostalo zajedničko, a na prvom mjestu zajednička kultura i dijelom ekonomija (Judah, 2010).

Dujmović, 2006). Od 2002. povremeno se širom Jugosfere održavaju i *tribute* koncerti pod nazivom "Indexi i prijatelji", uz učešće bivših članova grupe i brojnih gostiju (Dujmović, 2006). Nakon jednog takvog koncerta u sarajevskoj dvorani "Zetra", 2006. Josip Dujmović promovira prvo izdanje svoje biografije grupe Indexi pod naslovom *U inat godinama*. Nedugo potom, sarajevski *Max magazin* svojim čitateljima poklanja promotivni kompakt-disk (CD) Indexa na kojem je premijerno objavljeno i pet numera iz perioda 1964–1968 (Indexi, 2006). Tokom 2007. pojavljuju se još dva, urednički pažljivo koncipirana, retrospektivna izdanja u CD formatu. *U inat godinama 1964-1999* u izdanju Croatia Records (Indexi, 2007b) predstavlja cjelokupnu karijeru grupe, dok *Naše doba* u izdanju PGP RTS (Indexi, 2007a) sadrži sve pjesme izvorno objavljene na EP² pločama pod etiketom nekadašnjeg PGP RTB-a tokom šezdesetih. Pedeseta godišnjica od osnivanja sastava obilježena je 2012. organizacijom koncerta iz programa "Indexi i prijatelji" u sarajevskoj dvorani "Mirza Delibašić". Krajem 2016. postavljena je spomen-ploča u čast Indexa na mjestu gdje su 1962. Ismet Arnautalić i Šefko Akšamija donijeli odluku o osnivanju rokenrol sastava (Radiosarajevo.ba, 2016).

U posljednje dvije godine, Indexi su doživjeli značajnije predstavljanje svoje karijere i na filmu. Najprije je Federalna TV u periodu jesen–zima 2019-20. prikazala dokumentarnu seriju o historijatu sarajevske pop škole, u kojoj su Indexi značajno predstavljeni (*Muzika jednog vremena*, 2019). A krajem septembra 2020., prvi dugometražni dokumentarni film posvećen u cjelosti Indexima doživio je premijerno prikazivanje, najprije u Beogradu, a zatim i u Zenici (BHRT, 2020). Konačno, iste godine je i osnivač Indexa I. Arnautalić objavio zbirku autobiografskih zapisa pod naslovom *Priče o muzici, Indexima i prijateljstvu*.

Antologija Indexa, radovi u toku

Paralelno sa navedenim događajima, javnost je povremeno bivala obavješćavana i o pripremama za izdavanje obimne antologije koja bi sadržavala i mnoštvo ranije neobjavljenih kompozicija Indexa. Iako Indexi uživaju neupitnu popularnost među najširim slušalačkim masama, ovo se prvenstveno odnosi na njihove najpoznatije hit-pjesme, koje se uporno recikliraju na mnogobrojnim kompilacijama, puštaju po medijima i izvode na koncertima, što predstavlja tek jedan dio njihovog stvaralaštva. Čini se zbog toga da su Indexi još uvijek nedovoljno poznati i cijenjeni kao pioniri, eksperimentatori i muzički inovatori u sferi popularne muzike. Oni su, posebno tokom šezdesetih i ranih sedamdesetih, utemeljili autorski pristup rokenrolu u Jugoslaviji, koji je predstavljao korak naprijed u odnosu na tadašnji trend obrada i imitacija stranih uzora. No, u tom periodu koji završava 1973., kada postepeno napuštaju rok izraz i prilagođavaju se šlagersko-zabavnačkoj sceni (Dujmović, 2006), njihov diskografski učinak bio je skroman. Mnoge snimljene kompozicije, uključujući i one nastale pod utjecajem progresivnih i eksperimentalnih muzičkih stilova u anglo-američkoj rok muzici s kraja šezdesetih nisu nikada bile zvanično objavljene ili su objavljivane nesistematski i uz višedecenijsko kašnjenje. Prema

² *Extended play* (EP) – gramofonska vinil ploča promjera 17 cm najčešće na 45 obrtaja u minuti. Sadrži više od dvije kompozicije (za razliku od singl-ploče), a najčešće četiri, po dvije sa svake strane ploče. Često se u običnom govoru pogrešno poistovjećuje sa singl-pločom. Tokom šezdesetih godina u Jugoslaviji, predstavljala je najzastupljeniji diskografski standard (Gall, 2004).

evidenciji autora, a na osnovu podataka preuzetih od Dujmovića (2006), 36 kompozicija Indexa za koje se zna da su snimljene do danas nisu zvanično objavljene.

S obzirom da je najveći broj neobjavljenih snimaka grupe Indexi ostao pohranjen u fonotekama i arhivama nekadašnje RTV Sarajevo, institucija koja bi danas bila odgovorna za izdavanje takve jedne antologije je Muzička produkcija Javnog servisa RTV BiH. Međutim, iako najavljeno još 2006., u vidu spomenutog promotivnog CD-a koji je nosio oznaku "No 1" (Indexi, 2006), izdanje antologije kao da je ostavljeno za neka "bolja vremena". Antologija koja bi sadržavala 137 pjesama potom je bila najavljena za proljeće 2008., iako iz vijesti nije bilo najjasnije da li se radi o paketu od 13 ili od 17 CD-a (GlasBa Internet Music Magazine, 2008). Ni godinu dana kasnije, antologija nije ugledala svjetlo dana, a prema pojedinim istupima u javnosti, opet se špekuliralo o kvantitetu sadržaja – sad su u optjecaju bile i brojke od 7, odnosno 10 CD-a (GlasBa Internet Music Magazine, 2009). Tako je i jubilara 50. godišnjica od osnivanja sastava 2012. protekla, a da se dugo najavljivana antologija nije pojavila u prodaji. Onda je krajem 2015. priča o pripremi antologije nanovo aktuelizirana, te je bilo najavljeno i da će se ona, ovaj put na 9 CD-a, pojaviti u prodaji naredne, 2016. Prilikom najave, tadašnji rukovodilac Muzičke produkcije Admir Đulančić je istakao da je finansijska situacija na BHRT izuzetno teška, te da od nadležnih institucija nije stigla zahtijevana pomoć (Faktor.ba, 2015). Nakon toga, autor ovog teksta je u dva navrata kontaktirao novog rukovodioca Muzičke produkcije Jasmina Ferovića s pitanjem kada će se antologija konačno pojaviti u prodaji. On je na prvi upit odgovorio da se radi o tehničkim pretpostavkama (Ferović, 2016), a dvije godine kasnije da su u toku potpisivanja ugovora (Ferović, 2018). Znajući da je političko, organizacijsko, finansijsko i kadrovsko stanje na Javnom servisu BHRT-a loše već niz godina, možda ne treba da čudi ovakav razvoj situacije.

Značaj znanstvenog istraživanja ranih radova grupe Indexi

Ovo sve ukazuje da se radi o kontinuitetu jednog fenomena u oblasti domaće popularne muzike koji ostaje nedovoljno znanstveno istražen. S obzirom da su Indexi stekli legendarni status još u vrijeme Jugoslavije, a da je njihova muzika još uvijek rado slušana, samo po sebi se nameće pitanje: šta je to u muzici Indexa s čim se generacije slušatelja poistovjećuju i u čemu nalaze kvalitet? Pored nastojanja da ponudi makar djelimičan odgovor na ovo pitanje, ovaj rad ima za cilj i da aktuelizira problem očuvanja i restauracije djela popularne muzike kao kulturne baštine.

Na pitanje zbog čega je općenito važno izučavati djela popularne muzike, može se odgovoriti pozivanjem na misao Johna Mullena (2017) da je popularna muzika nešto što je od ogromne važnosti za milione ljudi i što omogućava izražavanje generacijske i klasne pobune, razvoj potrošačkih navika mladih, kao i propitivanje vlastitih talenata, ideja, osjećanja i fantazija. Popularna muzika se, također, doživljava i kao nešto što pripada "običnim ljudima", koji kroz nju učestvuju u nizu "zadubljujućih praksi" (Ibid., str. 3) poput plesa, grupnog pjevanja, praćenja odjevnih trendova, te kupovine i razmjene nosača zvuka ili formiranja vlastitih muzičkih grupa po uzoru na idole. Kulturno-historijski pristup ovoj temi podrazumijeva "bavljenje simbolikom i njenim tumačenjem" (Berk, 2010, str. 7) i "daje neophodan doprinos našem shvatanju istorije kao celine" (Ibid., str. 159).

Kao što je to slučaj i sa nizom fenomena koji predstavljaju društvene prakse, a koji nisu statični već se konstantno razvijaju, tako je i pojam "popularna muzika" izrazito teško definirati jer ga, skupa sa srodnim (pod)žanrovskim terminima poput "rok", "rokenrol" i "pop", muzičari, konzumenti, novinari i analitičari koriste na zbunjujuće raznolike načine (Shuker, 2001, str. 2-3). U lokalnom kontekstu, karakterizirajući muziku koju su izvodili Indexi i drugi jugoslavenski rokenrol sastavi šezdesetih godina, te njihovu prateću potkulturu, korišteni su i izrazi "bit muzika", "električari", "padavičari", "urlatori", "čupavci". Stoga ću u ovom radu koristiti izraz "popularna muzika" na način kako je to predložio Roy Shuker (2001), kao oznaku za niz različitih muzičkih žanrova proizvedenih kao roba za masovnu tržišnu potrošnju, naročito od strane mladih, a koji su primarno anglo-američkog porijekla (ili predstavljaju imitaciju njihovih formi) od ranih pedesetih godina. Pri tome, važno je imati u vidu i širi društveno-politički kontekst Jugoslavije šezdesetih, unutar kojeg je došlo i do najintenzivnije amerikanizacije jugoslavenske popularne kulture (Vučetić, 2012).

U sedmoj epizodi dokumentarne TV serije *Rockovnik*, rok kritičar i publicist Petar Popović koncizno je objasnio šta je značila muzika Indexa sredinom šezdesetih:

Ja znam, za mene je najvažniji trenutak u mom životu kad sam čuo tu muziku na mom jeziku. Jer to znači da je neko našao taj razlog da ne imitira drugoga nego da na svom jeziku kaže svoj razlog, svoju emociju da prepozna u toj muzici (...) znaš, neko je rekao u Engleskoj – I wanna hold your hand, je l' tako? Želim da te držim za ruku (...) Al' za mene je bilo važno kad je neko rekao – ruke pružam. (*Rockovnik*, 2011)

Dakle, za Popovićevu generaciju to je značilo da je neko u Jugoslaviji došao na ideju da ne oponaša strane izvođače pjevajući na stranom jeziku ili ga nemušto prepjevavajući, već da vlastitu emociju izrazi na svom jeziku. Kako se još od pedesetih godina anglo-američka popularna kultura globalno nametnula kao preferirana kultura za mlade (Shuker, 2001), primjeri njene lokalne izražajnosti dovode se u vezu sa konceptom glocalizacije, odnosno "lokaliziranja globalnoga" (Kalapoš, 2002, str. 93). Povrh toga, popularna muzika pjevana na lokalnom, ne-engleskom, jeziku predstavlja "reprezentativan primjer procesa glocalizacije" (Ibid., str. 94). Ovo saznanje se oslanja i na koncept autentičnosti, koji podrazumijeva da umjetnici moraju govoriti istinu o vlastitoj situaciji i predstavljati kulturu unutar koje su odrasli (Gilbert i Pearson, 1999, prema Moore, 2002). Allan Moore (2002), međutim, naglašava da se autentičnost tumači iz određene kulturalne i historijske pozicije, te je kao takva uvijek askribirana, a ne inskribirana.

Oslanjajući se na ova saznanja, u ovom radu koristim dijalektički i kritički pristup prilikom hronološkog prikaza i analize sadržaja diskografije Indexa. Dijalektički pristup sugerira "da se značenje popularne muzike može pronaći u međudnosu teksta i konteksta" (Bortvik i Moj, 2010, str. 6), dok kritički podrazumijeva kretanje "iza pukog opisa muzičkih fenomena, ka istraživanju pitanja zašto i kako muzika stiče svoja značenja" (Ibid.). Ovu "suštinu odnosa između teksta i konteksta, predstavlja pojam žanra", čijom upotrebom "pokušavamo da izvršimo kategorizaciju muzičkih stilova u okvirima određenih širih tekstualnih i vantekstualnih parametara" (Ibid., str. 7). Žanrovska kategorizacija popularne muzike često može biti ograničavajući faktor, ali vodeći

računa o njenoj višeznačnosti i ovisno o kontekstu u kojem se koristi, može nam biti od pomoći pri pokušaju određenja muzičkog stila grupe Indexi.

U ovom radu analiziram uzorak od 13 zvanično objavljenih kompozicija grupe Indexi, komponiranih i snimljenih do kraja 1966. Prilikom analize vodim se sljedećim pitanjima: 1) Može li se muzika Indexa, s obzirom na kontekst u kome je nastala, okarakterizirati kao autentična i zbog čega? 2) Kakvo je značenje ta muzika imala i kakav je utjecaj ostvarila na lokalni razvoj popularne muzike? 3) Kako se muzika Indexa može žanrovski odrediti u kontekstu procesa globalizacije popularne muzike u datom periodu?

S obzirom da u publicistici i enciklopedistici popularne muzike unutar Jugosfere nije do kraja razjašnjeno pitanje datuma objave prve ploče Indexa, od historijske je važnosti ponuditi mogući odgovor i na ovo pitanje. Na ovaj način, rad doprinosi potpunijem uvidu u diskografiju Indexa.

Muzika grupe Indexi do kraja 1966.

Indexi su osnovani u septembru 1962. i smatra se da su oni bili prvi "električarski" rokenrol sastav u Sarajevu³, a među prvim i u Jugoslaviji⁴. Grupu su osnovali Šefko Akšamija i Ismet Arnautalić (Arnautalić I., 2020b), a ovom jezgru grupe ubrzo su se priključili bubnjar Nedim Hadžihasanović, solo gitarist Slobodan Misaljević, te klavijaturist Đorđe Uzelac (Arnautalić I., 2020b; Dujmović, 2006). Većina članova već su bili aktivni u klubu mladih talenata "Eho 61", koji je djelovao u gimnaziji "Ognjen Prica" (Druga sarajevska gimnazija). Uz Akšamiju na bas gitari i Arnautalića na ritam gitari, ova prva postava izvodila je instrumentalnu rokenrol muziku pod utjecajem britanskog sastava Shadows, te američkog ansambla Hurricanes (Arnautalić I., 2020a), a za sobom nije ostavila niti jedan studijski snimak. Prvi javni nastup Indexi su održali 11. decembra 1962. u sarajevskom Domu milicije (Fajfrić i Nenad, 2009). Hadžihasanovića je na bubnjevima povremeno mijenjao Bogoljub Nikolić iz grupe Kennedy Boys, dok ga u proljeće 1963. nije zamijenio Đorđe Kisić, iskusni muzičar koji je prije toga svirao bubnjeve u sarajevskim džez orkestrima (Dujmović, 2006). U novoj postavi, kojoj je kratkotrajan doprinos dao i pjevač Alija Hafizović, realiziraju 1963. i svoj prvi snimak u Studiju 1 RTV Sarajeva, koji je do danas ostao neobjavljen⁵.

Instrumentalna faza – imitacija Shadowsa i Hurricanes

Kako se u to vrijeme na rokenrol gledalo iz nekih društvenih krugova sa podozrenjem kao na modu koja dolazi iz zapadnog kapitalističkog svijeta, instrumentalna električarska muzika bila je pogodnija za komunikaciju od pjevanja na engleskom jeziku (kojim je, usput, malo ko tada tečno vladao), što je moglo predstavljati značajniju ideološku barijeru (Raković, 2011). Osim toga, instrumentalni rokenrol je prije pojave Beatlesa još uvijek bio u modi, tako da su se Indexi držali

³ U približno isto vrijeme formiraju se i drugi sarajevski sastavi, među kojima su najznačajniji bili Pauci, Plavi dijamanti i Litalice (*Muzika jednog vremena*, 2019, ep. 5).

⁴ Od poznatijih jugoslavenskih sastava koji će ostaviti zapaženiji diskografski trag, prije Indexa formirani su u Beogradu Iskre i Siluete (Žikić, 1999), a u Zagrebu Bijele strijele i Atomi (Škarica, 2005).

⁵ Radilo se o numeru "Hoću da naučim", prepjevu pjesme "I'm Willing to Learn" u izvedbi Cliffa Richarda i Shadowsa (Arnautalić I., 2020b; Dujmović, 2006).

provjerenog repertoara Shadowsa i Hurricanesa, čije numere su često izvodili na igrankama u sarajevskim klubovima "Sloga" i "FIS". U jednom intervjuu I. Arnautalić slikovito opisuje postupak kopiranja stranih uzora:

Mi smo svi kopirali, bila je grupa Šedouzi, koji su bili popularni širom svijeta. Mi smo svi slušali Radio Luksemburg i pokušavali da skinemo neke njihove instrumentale, jer nismo znali sami pisati (...) Ali niste vi po danu mogli slušati Radio Luksemburg. On se mogao čuti tek noću, jer onda je, kao, prijem bolji. I onda se mi dogovorimo da nas trojica, recimo, cijelu noć dežuramo i čekamo neku pjesmu za koju znamo samo naslov. I sad mi cijelu noć slušamo (...) pokušavamo upamtiti' kako je išla melodija. Onda se sutra nađemo nas trojica i sklopimo, (...) i tako smo mi subotom naveče izveli prvi puta tu pjesmu, a to je publika eventualno preko Radija Luksemburga čula. Svi su jedva čekali subotom da čuju izvedbu našu. To je bio neki način da ljudi osjete da pripadaju nekim tokovima, svijetu (Arnautalić I., 2012).

Ova potreba mladih muzičara da se pripada svjetskim tokovima dolazi do izražaja u historijskom kontekstu jugoslavenskog otvaranja ka zapadnim utjecajima u popularnoj kulturi tokom šezdesetih, što je zemlju pozicioniralo unutar "zapadnog referentnog sistema" (Vučetić, 2012, str. 44). U jednom trenutku, međutim, tokom 1964. tadašnji muzički producent i urednik na Radio Sarajevu Esad Arnautalić napravio je prvi potez koji će imati dugoročne implikacije, ne samo za daljnju karijeru grupe Indexi, već i za cjelokupnu produkciju i razvoj popularne muzike u Sarajevu, a djelimično i širom Jugoslavije. Realizirajući programske odluke viših instanci, on je svim mladim muzičarima koji su namjeravali snimati u studiju RTV Sarajevo zabranio izvođenje stranih autora:

Programi nisu tražili imitacije, već su tražili svoju produkciju, autorsku i izvođačku, i tada je došlo do moje zabrane snimanja stranih autora, i mislim da je to početak i Indeksa, pravih Indeksa, onakvih kakve ih znamo i volimo, i inače te sarajevske zabavne muzike (*Muzika jednog vremena*, 2019, ep. 6).

Ova odluka nije, međutim, bila donijeta iznenada. Tako su se npr. još na Sedmom kongresu Saveza omladine Jugoslavije u januaru 1963. čula mišljenja da se ni tada popularni ples twist niti pjesme na stranim jezicima ne trebaju braniti, ali da bi trebalo otkloniti sve ono što podsjeća na lošu kopiju zabave omladine u inostranstvu, te se založiti za stvaranje originalne zabave s "našim nacionalnim obilježjem" (Raković, 2011, str. 303-304). I izvan Sarajeva su tadašnji radijski i diskografski urednici, koji su davali šansu mladim muzičarima, insistirali na vlastitom kompozitorskom radu (Ibid., str. 371), no čini se da se to u Sarajevu ipak radilo odlučnije i sistematičnije.

Tako su Indexi, nakon što su uspjeli snimiti nekoliko instrumentalnih obrada, bili natjerani da se sami počnu autorski dokazivati. Kao rezultat toga, došlo je 22. septembra 1964. do snimanja prve autentične, sarajevske instrumentalne rokenrol kompozicije autora I. Arnautalića, "Djevojka iz III-G" (Arnautalić I., 2020b). Numera svakako odražava utjecaj Shadowsa – "marširajuća" ritam sekcija stvara čvrstu podlogu za melodiju koju nosi solo gitara sa diskretnim vibrato efektom, dok Kisić dobija priliku da u kratkoj solaži primijeni već stečeno iskustvo džez bubnjara. Ipak, izvjestan pomak od Shadowsa, koji nisu imali klavijaturu u postavi, ka Hurricanesima koji jesu,

osjeća se u zvuku električnih orgulja (Arnautalić I., 2020a). No, stječe se utisak da njihov piskav ton više narušava zvučnu sliku nego što je nadopunjuje. Kompozicija odaje skromne tehničke uvjete jednokanalnog snimanja u Studiju A Radio Sarajevo u ulici Danijela Ozme, a premijerno je objavljena tek 42 godine kasnije (Indexi, 2006).

Krajem 1964. Indexima pristupa pjevač grupe Pauci, Davorin Popović (Arnautalić I., 2020b), no prve vokalne izvedbe sa svojim novim sastavom snimit će tek na proljeće 1965. U međuvremenu, Indexi u postavi bez pjevača snimaju četiri instrumentalne numere koje će se kasnije naći na njihovoj prvoj gramofonskoj ploči. Kako su strani hitovi još uvijek dominirali, prelazak na potpuni autorski rad nije se mogao odjednom desiti, čega je bio svjestan i E. Arnautalić. On je zato aranžirao tri strane numere odabrane za ploču, pritom ukomponiravši i diskretne gudače kao pratnju, koja je naročito primjetna u kompozicijama koje će se naći na B strani ploče, "Večeras u gradu mladih" i "Atlantis". Sve tri obrade snimljene su u studiju Produkcije gramofonskih ploča Radio-televizije Beograd tokom 1965. (Arnautalić I., 2020a). E. Arnautalić je Indexima bio i vođa puta za Beograd, a prije snimanja su pod njegovim nadzorom još u Sarajevu dobro uvježbali materijal (Dujmović, 2006). Stoga se može reći da je u ovom periodu on figurirao ako ne kao vođa sastava, onda svakako kao vanjski mentor ili, prema riječima Siniše Škarice (2005, str. 92), kao "njihov Paramor", aludirajući pritom na ulogu koju je u produkciji Shadowsa imao Norri Paramor, dirigent, aranžer i kompozitor. Za udarnu numeru, koja otvara A stranu ploče, odabrana je kompozicija "Sedam veličanstvenih" koja predstavlja obradu teme Elmera Bernsteina iz istoimenog filma *The Magnificent Seven* Johna Sturgesa (1960). "Večeras u gradu mladih" ("Teensville Tonight") Toma Kinga i "Atlantis" Jerryja Lordana predstavljaju pomalo rutinsko "skidanje" svojih tadašnjih muzičkih uzora Hurricanesa, odnosno Shadowsa.

Što se tiče samih izvedbi, vodeću ulogu u naslovnoj temi "Sedam veličanstvenih", kao i u "Večeras u gradu mladih", ima Uzelčeva klavijatura sa svojim pištećim visokim tonovima, karakterističnim za ovaj period. U potonjoj numeri i Kisić ponovo dobija priliku iskazati se u kratkoj ali efektnoj solaži na bubnjevima, polažući na taj način "neizostavni test sposobnosti za svakog bubnjara ako je imalo držao do svoje reputacije" (Škarica, 2005, str. 92-93). Misaljevićeva solo gitara istupa u prvi plan u završnoj numeri "Atlantis", gdje on pokazuje da se sasvim solidno može nositi sa tadašnjim jugoslavenskim imitatorima Hanka Marvina, solo gitariste Shadowsa, te sa njegovim vibrato tehnikama sviranja. No, ovakav zvuk gitare doći će do punog izražaja u originalu "Nikada", uz laganu pratnju klavijatura te uz Akšamijinu bas gitaru koja svo vrijeme ritmičko-melodijski vodi kompoziciju. Ova numera je, za razliku od tri obrade, snimljena u Studiju A Radio Sarajevo, i to 16. aprila 1965. (Arnautalić I., 2020a). Imajući u vidu skromne tehničke uvjete pod kojima je snimljen, autorski prvenac Indexa izdat na ploči predstavlja uspješnu demonstraciju izvođačkih talenata članova sastava i njihove upućenosti u anglo-američke trendove u popularnoj muzici. U usporedbi sa prethodnim originalom, "Djevojkom iz III-G", "Nikada" odiše kompozitorskim i izvođačkim napretkom, čemu je vjerovatno doprinijela i činjenica da je snimljen u tada novopristigloj stereo tehnici u Studiju A (Ibid.). Prema mišljenju Škarice (2005, str. 92), Indexi su snimili "odličan instrumentalni EP koji (...) donosi prvi put kod nas zvuk rocka sa štrajhom". Na neki način, može se reći da su Indexi i E. Arnautalić anticipirali neke elemente stila

koji će se do kraja šezdesetih razviti u poseban podžanr “barokni pop”, koji se može čuti u pojedinim izvedbama Beatlesa, Beach Boysa, Bee Geesa ili Walker Brothersa.

Debitantska ploča Indexa izdata je za diskografsku kuću PGP RTB, sa kataloškim brojem EP 50143 (Indeksi, 1966). Upakovana je u dojmljiv omot koji sa prednje strane krase fotografija Dimitrija Čudova prikazujući grupu u parku, koji se nalazio u neposrednoj blizini beogradskog studija gdje su snimali (Arnautalić I., 2020b). Svi članovi grupe nose svečane uniforme kakve su bile u modi kod većine tadašnjih muzičkih ansambala. Arnautalić, Misaljević i Akšamija nose crvene sakoe i prikazani su u sjedećem položaju držeći svoje gitare. Iza njih stoje Uzelac i Kisić noseći plave sakoe. Kisić u jednoj ruci drži bubnjarske palice, dok Uzelac steže smotuljak papira koji izgleda poput novina, ali koji bi mogao biti i svežanj notnih zapisa. Iznad fotografije na žutoj podlozi otisnut je fonetski naziv sastava “Indeksi”, nazivi numera po redoslijedu reprodukcije, te logo diskografske kuće PGP RTB. Kao godina izdavanja ploče u literaturi se najčešće navodi 1964., međutim u narednom poglavlju bit će objašnjeno da je ovaj podatak netačan.

Ekskurs: Prva ploča Indexa – kada je tačno objavljena?

U većini publikacija koje obrađuju diskografiju popularne muzike u Jugoslaviji može se naći podatak da je diskografski prvenac Indexa, EP ploča *Sedam veličanstvenih*, objavljen 1964. (Dujmović, 2006; Janjatović, 1998; Misirlić, 2017; Škarica, 2005, 2017). O istoj godini izdanja govori i jedan hronološki stariji izvor, knjižica koju je priredio urednik Diskotona Slobodan Vujović kao prateću publikaciju uz antologijsko izdanje od četiri LP ploče *Sve ove godine* (Indeksi, 1986). Na osnovu ovih izvora, podatak o 1964. godini ustaljuje se kao neupitan i opšteprihvaćen. No, otkud sumnja u ovaj podatak? Prvo, postoje alternativni izvori; drugo, historijski kontekst objavljivanja ploče počiva na nekim pogrešnim zaključcima; i treće, diskografski detalji sadržani na samoj ploči, kao primarnom izvoru, ukazuju na drugi datum objave.

Tako Fajfrić i Nenad (2009, str. 213) navode: "Prva ploča, iako je snimljena ranije, izlazi 1966. godine sa pesmama Sedam veličanstvenih / Nikada / Atlantis / Večeras u gradu mladih 1966, EP-50143 RTB". Autori se, nažalost, za ovu tvrdnju ne pozivaju na neki primarni izvor. Međutim, s obzirom da njihova knjiga obiluje mnoštvom referenci na arhivsku štampu iz oblasti popularne muzike tokom šezdesetih, može se pretpostaviti da podatak o 1966. nije izabran proizvoljno. Pored ovoga, sam I. Arnautalić, kao akter ovih događaja, iznio je podatak da su sve četiri pjesme sa prve ploče snimljene tokom 1965., što je već navedeno u prethodnom poglavlju, a na upit autora kada je tačno ploča izdata, odnosno kada se pojavila u prodaji, kratko je odgovorio: "Krajem 1965." (Arnautalić I., 2020a). Ista, 1965. godina, navedena je i na omotu kompilacijskog diska *Naše doba* u listi numera pored sve četiri pjesme sa prve ploče (Indexi, 2007a). Koja god od ovih verzija bila istinita, jasno je da ploča nije mogla biti izdata 1964.

Međutim, analizirajući historijsku pozadinu izlaska prve ploče Indexa, smatram da je ovaj EP premijerno objavljen tek 1966. Na osnovu čega to zaključujem? U dosad objavljenoj literaturi, prva ploča Indexa najčešće se stavlja u kontekst njihovog navodnog nastupa na nekoj beogradskoj gitarijadi 1964. kada su osvojili drugo mjesto iza beogradskih Elipsi i kao nagradu za plasman dobili snimanje ploče (Dujmović, 2006; Janjatović, 1998; Misirlić, 2017). S obzirom da je

Janjatovićeva *Ilustrovana YU rock enciklopedija 1960–1997* (1998) predstavljala pionirsko izdanje na južnoslavenskim jezicima koje je pretendiralo da ponudi sveobuhvatan enciklopedijski uvid u prošlost rok scene u Jugoslaviji, ne treba čuditi ako su podaci u njoj poslužili kao izvor autorima kasnijih publikacija u ovoj oblasti. Međutim, u drugom dopunjenom izdanju enciklopedije učinjen je previd jer ponovljena teza o gitarijadi iz 1964. (Janjatović, 2007a) nije u skladu sa detaljima navedenim u dodatku posvećenom rock festivalima (Janjatović, 2007b). Tu, naime, ne nalazimo nikakve podatke o navodnoj beogradskoj gitarijadi iz 1964. O takvoj gitarijadi nema spomena ni u drugim izvorima koji su mi bili dostupni, a naročito ne u tekstovima autora koji važe za dobre poznavaoce beogradske rokenrol scene šezdesetih (Janković, 2008; Raković, 2011; Žikić, 1999). U Beogradu su zapravo održane tri značajnije rokenrol manifestacije tokom 1964., na kojima je učešće uzelo više bit sastava: 1) “Parada ritma” u Domu sindikata u januaru (Janjatović, 2007b), 2) “Vatromet ritma” u Hali III Beogradskog sajma u martu (Fajfrić i Nenad, 2009), i 3) “Parada ritma – Šta smo naučili ovog leta” u Domu kulture “Vuk Karadžić” u septembru iste godine (Janković, 2008). Nema, međutim, dokaza da su Indexi učestvovali na bilo kojoj od ove tri manifestacije. Na upit autora jesu li Indexi prije učešća na Prvoj velikoj gitarijadi 1966. imali još nastupa u Beogradu, I. Arnautalić (2020a) je kratko odgovorio: "Ne sjećam se što ne znači da možda i nismo".

Indexi, dakle, jesu nastupili, skupa sa Elipsama i sa još pedesetak drugih grupa, na Prvoj velikoj beogradskoj gitarijadi pod nazivom “‘TV novosti’ daju šansu ‘električarima’”, koju su organizirali *TV novosti*, *Večernje novosti* i PGP RTB, ali ona je održana tek u januaru i februaru 1966. (Fajfrić i Nenad, 2009; Janjatović, 2007b; Raković, 2011) Indexi su najprije učestvovali na prvom polufinalu ove gitarijade održanom 9. januara u Hali III Beogradskog sajma, kada su osvojili treće mjesto, iza čačanskih Belih višnji i beogradskih Silueta (Fajfrić i Nenad, 2009; Raković, 2011). No, u finalu ove manifestacije održanom 13. februara 1966. u Hali I Beogradskog sajma, Indexi zauzimaju “tek” četvrto mjesto po odluci stručnog žirija, nakon beogradskih sastava Elipse, Siluete i Plameni 5 (Fajfrić i Nenad, 2009; Raković, 2011). Što se tiče priznanja, Raković (2011, str. 414–415) navodi da su tri prvoplasirane grupe “dobile adekvatne novčane nagrade”, a da su prvu nagradu “objavljivanje ploče za PGP RTB” dobile prvoplasirane Elipse. Stoga bi tvrdnja da su Indexi kao nagradu za nastup na ovoj gitarijadi dobili snimanje ploče bila sasvim neutemeljena. No, ako je tačno da je i E. Arnautalić, koga Raković (2011, str. 414) vjerovatno omaškom preimenuje u “Esad Arnautović, muzički producent Radio-televizije Sarajevo”, bio član žirija u finalu gitarijade, onda ovaj detalj ukazuje i na mogućnost da se zahvaljujući njegovom prisustvu isposlovalo da i Indexi objave ploču za PGP RTB, nezavisno od njihovog zvaničnog plasmana na takmičenju.

Konačno, sam nosač zvuka, gramofonska ploča (Indeksi, 1966), predstavlja primarni izvor. Pažljivom inspekcijom vinila, u prostoru između izlaznih brazdi kojima završava reproduksijski dio jedne strane ploče, mogu se uočiti određene oznake urezane u plastičnu masu. Radi se o kodovima koje tehničar, pri postupku rezanja *lacquer disc* ("acetat ploče" ili "matrice"), urezuje za svako pojedino izdanje. Ova matrica, izrađena od aluminijuma i presvučena slojem laka, kasnije

se koristi kao šablon za izradu *stampera* ("kalupa") koji presuju gramofonske ploče od vinila⁶. Jugoslavenski proizvođači gramofonskih ploča najčešće su urezivali oznake jedinstvenog kataloškog broja izdanja, inicijale tehničara rezača, te kodirani datum rezanja. Diskografska kuća PGP RTB, koja je tokom šezdesetih izdavala ploče Indexa, urezivala je datum rezanja matrice u formatu DDMMG, gdje je D = dan, M = mjesec i G = godina (Discogs, 2020b). Na osnovu informacije iz sveobuhvatne diskografske baze podataka na internetu Discogs, sa obje strane prvog izdanja prve ploče Indexa urezan je kod "04026" (Discogs, 2020a). Ovi brojevi nam govore da je matrica za ovu ploču rezana 4. februara 1966. No, bez obzira na ovu činjenicu, moguće je da ranije izdanje postoji, ali da još uvijek nije uneseno u Discogs registar. Ipak, uspoređujući ovaj datum sa ranije opisanim historijskim kontekstom, smatram da je EP ploča *Sedam veličanstvenih* vjerovatno prvi put štampana, a nedugo potom i objavljena, u februaru 1966., u vrijeme nastupa Indexa na Prvoj velikoj gitarijadi u Beogradu.

Vokalno-instrumentalna faza – interpretacija Beatlesa

U međuvremenu, dolazi do dalekosežnih promjena u trendovima popularne muzike, prvenstveno na anglo-američkoj sceni. Instrumentalni rokenrol sve više izlazi iz mode, a novi zvuk, praćen društveno-kulturnim fenomenom poznatim kao "bitlmanija", stječe sve više pristalica među mladima širom svijeta. Utjecaji ovih globalnih strujanja osjećaju se i u Sarajevu:

E, poslije su nastali problemi kada (...) šezdeset treće ili četvrte iz Londona se vratila jedna naša drugarica i kaže nama, e više Šedouzi neće biti popularni, sad će biti Bitlsi. Jao, mi smo bili očajni, kakvi Bitlsi, mi smo samo znali za Šedouze (...) Međutim, promijeni se potpuno vrijeme, onda odjednom morate naći pjevača (Arnautalić I., 2012).

Pronašavši u Davorinu Popoviću talentiranog vokalnog solistu, Indexi se okreću interpretaciji Beatlesa, kao najistaknutijih predstavnika tzv. britanske invazije, ali počinju sve više komponirati i vlastite pjesme. Ovo se odvijalo uz značajnu podršku institucija, prvenstveno Radio Sarajeva, budući da je on tada jedini pružao kakvu-takvu produkcijsku infrastrukturu za snimanje popularne muzike, o čemu E. Arnautalić svjedoči:

To je vrijeme u kojem je mlade ponijela rok muzika. Bitlsi su bili začetnici planetarnog pohoda ove vrste muzike i mi smo dali šansu mladima. Mi smo im otvorili vrata studija. Mikrofon ne laže, tu se vidi ko vrijedi. Tako je počelo stvaranje sarajevske škole (*Muzika jednog vremena*, 2019, ep. 6).

Indexi su u vokalno-instrumentalnoj postavi sa Popovićem snimili svoju prvu originalnu vokalnu numeru na proljeće 1965., dakle u približno isto vrijeme kada i instrumental "Nikada". Bila je to kompozicija I. Arnautalića na tekst Zdravka Ostojića, "Dječak iz obične ulice", koja predstavlja pionirski primjer recepcije zvuka Beatlesa i njegove prilagodbe lokalnom kontekstu. Uprkos odsustvu višeglasnog pjevanja, što je jedna od karakteristika bit muzike (usp. Gall, 2004), pjesma svakako odražava ovaj stil. Pored snažnog ritma, solo gitara je u prvom planu, uz povremeno

⁶ Za detalje o postupku proizvodnje gramofonskih ploča, vidi dokumentarni film *How Vinyl Records Are Made* (forwardbound, 2006).

korištenje "bluz tonova", što pjesmi daje melanholičan ugođaj. Glasom koji tek nagovještava buduće pjevačke domete, Popović pjeva o tužnoj ulici u kojoj dječak pod sjenom lipe čeka ne bi li uhvatio osmijeh djevojke koja mu se sviđa, a kojoj se ne usuđuje prići. Tipične adolescentske teme seksualnog sazrijevanja i romantičnih zgoda i nezgoda, koje dominiraju rokenrol muzikom od njenog nastanka, tako po prvi put dobivaju svoj autentični bitlsovski tekstualno-muzički izražaj na sarajevskoj sceni. No, "Dječak" je doživio sudbinu sličnu "Djevojci" od prije par mjeseci – prvi put je objavljen tek četrdesetak godina kasnije (Indexi, 2006). Autor numere I. Arnautalić nakratko se prisjeća:

Prvu pjesmu za Davora sam ja napisao, zvala se "Dječak iz obične ulice". Ima taj snimak, tu je Davorinov glasić. Prvi je shvatio da treba vibrato praviti na umjetan način i on je to vježbao, a imao je fantastičan sluh (*Muzika jednog vremena*, 2019, ep. 6).

Nedugo potom, 24. aprila 1965. snimljena je obrada čuvene pjesme Beatlesa "A Hard Day's Night", za koju je prepjev pod nazivom "Učini jednom bar" napisao Kornelije Kovač. Međutim, u fonoteci Radio Sarajeva zaveden je podatak da Popovića u pjesmi ne prate Indexi, već "Instrumentalni ansambl Kornelija Kovača" (Dujmović, 2006, str. 64). No, pošto je Kovač već od ranije surađivao sa Indexima nije nemoguće da se iza takvog naziva ansambla ipak kriju članovi Indexa. Numera predstavlja kompetentnu izvedbu ove klasične pjesme Beatlesa, uključujući i emulaciju uvodnog prepoznatljivog akorda na gitari. Osjetna razlika u odnosu na original, pak, čuje se prilikom solo partije, koju vodi isključivo Kovačev klavir, bez učešća gitare. Također, u tematskom smislu domaći tekst pjesme zaobilazi impliciranu seksualnost originala, držeći se naoko prihvatljivije teme ljubomore, odnosno nevjere.

Zbog nedostatka publiciranih historijskih izvora, mnogi datumi i događaji iz ove rane povijesti Indexa ostaju nerasvjetljeni, a dostupna svjedočanstva su često nepouzdana i kontradiktorna. To se posebno odnosi na 1965. godinu tokom koje dolazi do fuzije sastava Indexi i Lutalice. Inicijator ovih dešavanja bio je Esad Arnautalić, a ove izmjene u postavama urađene su iz sljedećih razloga:

Tada su se u Sarajevu pojavile dvije dobre grupe, Indexi i Lutalice (...) Kad sam govorio o toj propusnoj moći studija, mi nismo u to doba mogli opslužiti sve, ali sam rekao – ti, ti, ti i ti ste grupa i vi ćete snimati, a kako ćete se zvati to vi sami odaberite. I tako su u suštini nastali Indexi, a i ovi koji su otpali su se kasnije afirmisali na razne načine (Arnautalić E., 1997).

Drugim riječima, kapacitet studija u RTV Sarajevo bio je ograničen s obzirom na skromnu infrastrukturu i nedostatak stručnog kadra. Prednost pri ulasku u studio imali su simfonijski, tamburaški i narodni orkestar te horovi i pjevači sevdalinki, tako da je "električarima" ostajalo malo slobodnih termina (Dujmović, 2006). Trebalo je izvršiti selekciju i odabrati najbolje i najuvježbanije muzičare iz rokenrol sastava koji će snimati u dostupnim studijskim terminima, te je E. Arnautalić, kako je gore navedeno, izdvojio I. Arnautalića, Kisića i Popovića (iz Indexa), te Kovačevića i Redžića (iz Lutalice). Time je stvoreno snažno autorsko i izvođačko jezgro, koje će postati sinonim za one Indexe koji su ušli u anale jugoslavenske popularne muzike.

Što se tiče datiranja ovih događaja, izvjesno je jedino da se svjedočanstva ne slažu. Tako se, prema Dujmoviću (2006, str. 66), prelazak Kovačevića i Redžića u Indexe desio "tokom ljeta 1965." Nasuprot tome, I. Arnautalić (2020a) kaže da se to zbilo krajem 1965., mada u svojoj publikaciji prikazuje i postavu sa privremenim bubnjarem Vojom Šimšićem, te Redžićem i Kovačevićem, tokom ljetnih nastupa 1965. (Arnautalić I., 2020b). Uzelac je u septembru 1965. postao član beogradskog sastava Smeli (Marjanović, 1966). Do dolaska Kornelija Kovača u proljeće 1967. (Dujmović, 2006) Indexi u svom sastavu neće imati klavijaturistu, što predstavlja svojevrsnu anomaliju u njihovoj cjelokupnoj karijeri. Kao kvintet sa tri gitare (ritam, solo i bas), bubnjem i pjevačem, u ovom će periodu usavršiti svoj stil bit muzike, sve više se oslanjajući na vlastite autorske potencijale.

Do kraja 1965. Indexi snimaju tek nekoliko stranih obrada, no 1966. godina predstavlja vrijeme njihove pune izvođačke, interpretatorske i kompozitorske afirmacije. Izuzetno su aktivni u studiju, tako da te godine snimaju 11 novih numera, kako prepjeva stranih standarda tako i vlastitih kompozicija (Ibid.). "Kasno je sad", još jedan original I. Arnautalića, snimljen je 14. aprila 1966. (Ibid.) Iako u maniru kompozicija Beatlesa sporijeg tempa (npr. "And I Love Her"), ova numera zvuči kompaktnije i ozbiljnije u odnosu na ranije snimke. Punoća ritam sekcije, kristalno čist zvuk solo gitare (vjerovatno prva Kovačevićeva solaža objavljena na ploči!) te sjetno-sanjivi Popovićev vokal, koji pjeva o raskidu romantične veze, ukazuju da je prošlogodišnji eksperiment E. Arnautalića urodio plodom. Pjesma je, međutim, objavljena tek 20 godina kasnije, na četvorostrukoj Diskotonovoj antologiji *Sve ove godine* (Indeksi, 1986).

Na jesen 1966. Indexi snimaju svoje zadnje prepjeve, odnosno obrade stranih hitova. Najprije 16. septembra snimaju obradu numere Normana Meadea i Jimmyja Normana "Time Is On My Side" u aranžmanu poznate izvedbe Rolling Stonesa, pod nazivom "Vrijeme je na mojoj strani" (Dujmović, 2006). No, stječe se utisak da je I. Arnautalićev prepjev teksta urađen pomalo ishitreno, jer pojedini slogovi Popovićevog vokala kao da ne mogu pratiti ritam melodije, dok Kovačevićeva solo dionica na gitari odiše nedorađenošću. Ipak, izvedba je dovoljno kompetentna da pokaže kako se Indexi uspješno mogu nositi i sa ritmom i bluzom, mada se ovim žanrom neće pretjerano baviti u budućnosti. Pjesma je doživjela premijerno izdanje tek nakon 40 godina (Indexi, 2006). Dosta kvalitetnija je obrada pjesme "Nowhere Man", koja pokazuje da su Indexi "na svom terenu" kad se radi o interpretaciji Beatlesa. U I. Arnautalićevom prepjevu pod naslovom "Jednom smo se svađali", koji je snimljen 20. oktobra (Dujmović, 2006), primjetno je da se Indexi drže ljubavne tematike, iako originalni tekst Johna Lennona nagovještava pomak ka introspektivnijim, filozofskim promišljanjima. U svemu ostalome, Indexi pokazuju da savršeno vladaju bit stilom, uključujući i dobro aranžirane prateće vokale. Ova pjesma će biti izdata tek godinu dana kasnije, na njihovoj drugoj EP ploči (Indeksi, 1967a). U približno isto vrijeme, u oktobru snima se i originalna numera "Oko malih stvari svađamo se mi" koju potpisuju Kovačević i I. Arnautalić (Dujmović, 2006). Zaraznog refrena u bitlovskom maniru, pjesma će biti izvedena na prvom festivalu "Vaš šlager sezone" aprila 1967. i istovremeno objavljena na festivalskoj EP ploči raznih izvođača (Indeksi, 1967b).

Bitlmanija kao društveni izazov

Utjecaj bitlmanije na Indexe i druge jugoslavenske bit sastave dešavao se u vremenu značajnih promjena u politici, kulturi i ekonomiji Jugoslavije. Nakon privredne reforme 1965. i uvođenja tržišnog socijalizma, dolazi do inflacije i rasta broja nezaposlenih, najviše među omladinom (Raković, 2011; Vučetić, 2012). Tokom ljeta 1966., jugoslavenski politički vrh relaksira odnose sa vjerskim zajednicama, posebno sa Rimokatoličkom crkvom (Vučetić, 2012), uz istovremeno obračunavanje sa "konzervativnom" strujom u vlastitim redovima (smjena Aleksandra Rankovića na Brionskom plenumu). Otvara se prostor za slobodnije ispoljavanje kulturnog identiteta, te za afirmaciju omladinskih vrijednosti koje se nisu sukobljavale sa vladajućom ideologijom (Raković, 2011). Lokaliziranje globalnog fenomena bitlmanije tokom Prve beogradske gitarijade, što je po prvi put dovelo do dubljih rasprava i analiza o omladini i rokenrolu u domaćoj štampi (Ibid.), te pokretanje *Džuboks magazina* s prozapadnom uređivačkom politikom (Vučetić, 2012), a što se sve dešavalo u prvoj polovini 1966., predstavljaju primjere "popunjavanja" tog prostora, kad govorimo o popularnoj muzici.

Otpora prema usvajanju trendova popularne muzike sa zapada je bilo, i to uglavnom iz dva smjera. Prvo, rokenrol muziku kao bezvrijednu napadali su obrazovani muzičari klasične i džez muzike (Raković, 2011). Drugo, protiv vidljivih aspekata bit mode (npr. duga kosa kod mladića, mini suknja kod djevojaka) nastupali su pojedinci iz neposrednog životnog okruženja mladih, najčešće roditelji, susjedi, te školski direktori i nastavnici (Ibid.). Indexe su, tako, mnogi u Sarajevu zvali "čupavci" iako su nosili kraće frizure, jer "čim svirate gitaru, normalno je da ste čupavac" (Arnautalić I., 2020a). Jedan od rijetkih ekscesa koje su u Sarajevu doživjeli bio je taj da im prolaznici na ulici psuju Beatlese tokom jedne saobraćajne nezgode (Ibid.). Kako su napadi iz oba smjera dolazili od starije generacije, može se reći da su bit moda i rokenrol nailazili prvenstveno na generacijsko nerazumijevanje, dok ideološkog praktično da nije ni bilo (Raković, 2011). No, prihativši popularnu muziku kao (pot)kulturni pokret mladih, jugoslavenske vlasti i institucije sistema su tim činom subverzivne potencijale rokenrola i njegov bunt uspješno kontrolirali i usmjeravali (Ibid.; Vučetić, 2012). Na pitanje autora da li je u Sarajevu bilo negativnih reakcija na Indexe od strane institucija ili medija, I. Arnautalić (2020a) je odgovorio: "Svi su shvatili da se rock&roll ne može zaustaviti pa i nije bilo nekog velikog otpora. Štampa je uglavnom pozitivno pisala o nama".

Epilog – ka autentičnom domaćem rok izrazu

Pred sam kraj 1966. Kovačević u tandemu sa Nikolom Borotom u ulozi tekstopisca komponira još dvije pjesme, od kojih će jedna nagovijestiti punu afirmaciju Indexa u jugoslavenskim okvirima. No, prvo riječ-dvije o ovoj drugoj. "Zašto je prazan čitav svijet" snimljena je 28. decembra 1966. (Dujmović, 2006) i po prvi put Indexi čine značajniji pomak ka istraživanju slobodnijih formi popularne muzike. Pjesma je neobične strukture i promjenjivog tempa. Kratki uvod na akustičnoj gitari je u neparnom ritmu, strofa u parnom, a refren u promjenjivom, te se uprkos dopadljivoj melodiji i izvrsno ukomponiranim pratećim vokalima, uz nju ne može lako plesati. Indexi se ovdje poigravaju, sa pauzom i sa umetanjem instrumentalnog

prelaza karakterističnog baroknog ugođaja – spori tempo, akustična gitara, električne orgulje (ili harmonij), flauta, te udaraljke "zvončići". Kad se tome doda ubjedljiva Popovićeva vokalna interpretacija teksta o romantičnom sanjarenju usamljenog mladića, dobijamo izrazito komornu, pomalo mračnu, pa čak i psihodeličnu atmosferu. Za usporedbu, valja naglasiti da je pjesma snimljena u periodu između dva utjecajna albuma Beatlesa – *Revolver* (1966) i *Sgt. Pepper's Lonely Hearts Club Band* (1967) – koji će obilježiti početak intenzivnijeg eksperimentiranja sa formom i sadržajem popularne muzike na svjetskoj sceni. Aktivno prateći novitete u produkciji anglo-američke popularne muzike, Indexi su ih prenijeli i u lokalni kontekst, stvarajući na taj način poveznicu između lokalne bit scene Sarajeva (i Jugoslavije) i narastajućeg psihodeličnog pokreta na Zapadu. No, uprkos svim svojim kvalitetima i činjenici da je izvedena na "Vašem šlageru sezone '67", te objavljena na drugoj EP ploči (Indexi, 1967a), "Zašto je prazan čitav svijet" ostat će manja poznata pjesma iz ovog ranog opusa Indexa.

Ovo se sve dešava u vrijeme krize rokenrola u Jugoslaviji, kada su se bit sastavi još uvijek uglavnom bavili reprodukcijom stranih hitova. Pratioci muzičkih zbivanja u Jugoslaviji zamjerali su rokenrol grupama nedostatak originalnosti, naglašavajući potrebu stvaranja autentične jugoslavenske bit muzike, pjevane na jednom od jugoslavenskih jezika (Raković, 2011). Indexi su bili među prvim jugoslavenskim grupama koje su pozitivno odgovorile na ove zahtjeve.

Prva pjesma autorskog tandema Kovačević–Borota, "Pružam ruke", komponirana je također krajem 1966. Premijerno je predstavljena u obliku video-spota u TV emisiji "Pepeljuga 66" (Dujmović, 2006), koji je bio snimljen za potrebe učešća na jugoslavenskom izboru za pjesmu Evrovizije, koja se naredne 1967. godine održavala u Beču. Iako Indexi nisu izborili plasman da predstavljaju Jugoslaviju, pjesma je tokom 1967. postala svejugoslavenski hit, a o Indexima se u muzičkoj štampi pisalo u superlativima. Tako je, prema pisanju *Džuboks magazina* ova numera predstavljala "najbolji snimak, koji je ikada napravio neki jugoslovenski VIS (...) Izvanredno precizno složeni glasovi, do sada u nas nečuveno dobar odnos instrumenata i vokala – to je snimak na evropskom nivou" (Oraščić, 1967a, str. 18). U narednom broju magazina, izvještavajući sa koncerta iz beogradskog Doma sindikata, događaja koji je na ranije citiranog Petra Popovića ostavio dubok utisak, novinar nije mogao skriti svoje uzbuđenje:

Pevali su i svirali krasno i maksimalno. Kad su se začuli prvi akordi "Pružam ruke", aplauz se prolomio dvoranom i tako tokom svih deset minuta njihovog "show-a". Svirali su, moji dragi "Indexi", onako kako se to samo može zamisliti - sa dobrim odnosom glasova i pratnje, dobro proračunatom jačinom instrumenata, tačnim intonacijama, jednom rečju: da vam suze od sreće pođu na oči (Oraščić, 1967b, str. 5).

Raskošnog aranžmana, koji je uključivao i simfonijski orkestar, izražajne melodije i pamtljivog teksta, "Pružam ruke" tako postaje simbol trenutka kada je Jugoslavija počela masovnije pjevati rokenrol na maternjem jeziku i kada ga mlada generacija počinje prihvatati kao nešto svoje, autentično, što pripada domaćem kulturnom i socijalnom miljeu i što iz njega proistječe.

Posljednje tri spomenute pjesme izdate su na EP ploči u jesen 1967. skupa sa četvrtom, tada aktuelnom naslovnom numerom "Naše doba" (Indexi, 1967a). Prema ocjeni Škarice (2017, str. 168), ova ploča Indexa, skupa s EP pločama zagrebačke Grupe 220 *Osmijeh* i koparskih

Kameleona *Sjaj izgubljene ljubavi*, predstavljale su u jugoslavenskim okvirima "prve rock ploče otisnute s domaćim autorskim pečatom".

Zaključak

Analizirajući najraniju fazu djelovanja Indexa do 1966., može se zaključiti da je ova sarajevska rokenrol grupa dosljedno pratila anglo-američke trendove u popularnoj muzici, u vrijeme intenzivne amerikanizacije popularne kulture u Jugoslaviji. Pristupajući kulturno-historijski, simbole poput električne gitare, plesa, ili duže kose možemo tumačiti kroz potrebu mladih da pripadaju svijetu bez granica, te ih shvatiti kao označitelje generacijskog sukoba i omladinskog bunta tokom šezdesetih. Ovo se prvenstveno postizalo imitacijom stranih izvođača popularne muzike, ali se ubrzo tokom procesa globalizacije popularno-muzičkih sadržaja javila potreba za originalnošću izraza. Iz današnje historijske pozicije Indexima možemo pripisati autentičnost jer su: među prvim sastavima u Jugoslaviji odlučno krenuli sa komponiranjem vlastitih pjesama koje su izražavale emocije na svom jeziku, tematiku pjesama prilagodili vlastitoj situaciji odrastanja u sarajevskoj urbanoj kulturi, uveli novitete u produkciju i aranžmane, te izgradili originalni izvođački stil pjevanja i sviranja instrumenata. Na taj način Indexi su izvršili trajan utjecaj na razvoj sarajevske pop škole, ali i jugoslavenske popularne muzike. Prateći svjetske trendove, Indexi su u navedenom periodu lokalnu muzičku scenu obogatili kombinacijom stilova koji se žanrovski mogu odrediti kao instrumentalni rokenrol, bit, ritam i bluz, barokni pop, te psihodelični pop. Nasuprot uvriježenom vjerovanju da je prva ploča Indexa objavljena 1964., historiografska analiza je pokazala da se to dogodilo vjerovatno 1966. Konačno, istražujući najraniji i najmanje poznat opus Indexa, ovaj rad aktuelizira potrebu izdavanja antologije neobjavljenih arhivskih snimaka.

Literatura

1. Arnautalić, E. (1997). *Večeras sa vama. BHRT*.
2. Arnautalić, I. (2012). *Petkom sa Nikolinom Veljović*. [online] TV1. Dostupno na: <https://youtu.be/DT1plKnqczw> [Pristupljeno 25. oktobra 2020].
3. Arnautalić, I. (2020a). *Pitanja i odgovori*. [Email].
4. Arnautalić, I. (2020b). *Priče o muzici, Indexima i prijateljstvu*. Sarajevo: SaGa Production.
5. Berk, P. (2010). *Osnovi kulturne istorije*. Prev. M. Marković. Beograd: Clio.
6. BHRT (2020). Nakon osvojene glavne nagrade u Beogradu, muzički dokumentarni film Indexi prikazan na festivalu DokuMfest. *BHRT*. [online] 28. septembar. Dostupno na: bhrt.ba/nakon-osvojene-glavne-nagrade-u-beogradu-muzicki-dokumentarni-film-indexi-prikazan-na-festivalu-dokumfest/ [Pristupljeno 29. septembra 2020].
7. Bortvik, S. i Moj, R. (2010). *Popularni muzički žanrovi*. Prev. A. Čabraja i V. Mikić. Beograd: Clio.
8. Discogs (2020a). *Indeksi – Sedam Veličanstvenih*. [online] Discogs. Dostupno na: www.discogs.com/Indeksi-Sedam-Velicanstvenih/release/14296823 [Pristupljeno 15. oktobra 2020].

9. Discogs (2020b). *PGP RTB Katalog (Serije)*. [online] Discogs. Dostupno na: www.discogs.com/group/thread/548800#5439434 [Pristupljeno 17. oktobra 2020].
10. Dujmović, J. (2006). *Indexi u inat godinama: Romansirana biografija*. Sarajevo: Quattro Media.
11. Fajfrić, Ž. i Nenad, M. (2009). *Istorija YU rock muzike: Od početaka do 1970*. Sremska Mitrovica: Tabernakl.
12. Faktor.ba (2015). Muzička produkcija BHRT-a završila veliki projekat: “Antologija Indexa” u prodaji početkom naredne godine. *Faktor*. [online] 4. decembar. Dostupno na: www.faktor.ba/vijest/muzicka-produkcija-bhrt-a-zavrsila-veliki-projekat-antologija-indexa-u-prodaji-pocetkom-naredne-godine-182769 [Pristupljeno 30. septembra 2020].
13. Ferović, J. (2016). *Antologija grupe Indexi*. [Email].
14. Ferović, J. (2018). *Antologija grupe Indexi*. [Email].
15. forwardbound (2006). *How Vinyl Records Are Made Part 1 of 2*. [online] YouTube. Dostupno na: <https://youtu.be/xUGRRUecBik> [Pristupljeno 25. oktobra 2020].
16. Gall, Z. (2004). *Glazbeni leksikon*. Split: Marjan tisak.
17. GlasBa Internet Music Magazine (2008). *Ekskluzivno: Indexi na antologijskom 13-CD boxu +DVD*. [online] GlasBa Internet Music Magazine. Dostupno na: www.glas.ba/index.php?p=2&clid=1098&kadid=33 [Pristupljeno 3. februara 2013].
18. GlasBa Internet Music Magazine (2009). *Antologija kao autoput*. [online] GlasBa Internet Music Magazine. Dostupno na: www.glas.ba/index.php?p=2&clid=3335&kadid=33 [Pristupljeno 3. februara 2013].
19. Indeksi (1966). *Sedam veličanstvenih*. [Vinil] PGP RTB.
20. Indeksi (1967a). *Naše doba*. [Vinil] PGP RTB.
21. Indeksi (1967b). *Oko malih stvari svadamo se mi*. [Vinil] PGP RTB.
22. Indeksi (1986). *Sve ove godine*. [Vinil] Diskoton.
23. Indexi (2006). *U inat godinama No.1 1964-1968*. [CD] MPJSBiH.
24. Indexi (2007a). *Naše doba*. [CD] PGP RTS.
25. Indexi (2007b). *U inat godinama 1964-1999*. [CD] Croatia Records.
26. Janjatović, P. (1998). Indexi. *Ilustrovana YU rock enciklopedija 1960-1997*. Beograd: Geopoetika, str. 87–89.
27. Janjatović, P. (2007a). Indexi. *Ex-YU rock enciklopedija 1960-2006*, 2. dopunjeno izd. Beograd: Čigoja štampa, str. 105–107.
28. Janjatović, P. (2007b). Rock festivali. *Ex-YU rock enciklopedija 1960-2006*, 2. dopunjeno izd. Beograd: Čigoja štampa, str. 301–303.
29. Janković Džet, V. (2008). *Godine na 6*. Beograd: Laguna.
30. Judah, T. (2010). *Oprostite za Jugosferu*. [online] Pešćanik. Dostupno na: www.pescanik.net/oprostite-za-jugosferu/ [Pristupljeno 21. oktobra 2020].
31. Kalapoš, S. (2002). *Rock po istrijanski: O popularnoj kulturi, regiji i identitetu*. Zagreb: Naklada Jesenski i Turk.
32. Marjanović, V. (1966). Poseta: Smeli “Smeli.” *Džuboks magazin*, 3. juli, str. 8–9.

33. Misirlić, A. (2017). Indexi. *50 godina bosansko-hercegovačkog pop-roka*. Sarajevo: TKD Šahinpašić, str. 15–23.
34. Moore, A. (2002). Authenticity as Authentication. *Popular Music*, [online] 21(2), str. 209–223. Dostupno na: <https://www.cambridge.org/core/journals/popular-music/article/authenticity-as-authentication/00C8C2913E0DDB1304C78CAB5856FD6C> [Pristupljeno 25. oktobra 2020].
35. Mullen, J. (2017). What Questions Should Historians Be Asking about UK Popular Music in the 1970s? u: B. Cros, C. Crowley i T. Labica, ur., *Community in the UK 1970-79*. [online] Presses universitaires de Paris Nanterre. Dostupno na: <https://hal-normandie-univ.archives-ouvertes.fr/hal-01817312/document> [Pristupljeno 25. oktobra 2020].
36. *Muzika jednog vremena*, (2019). [TV serija epizode 4-8]. FTV. Dostupno na: <http://www.federalna.ba/bhs/podkategorija/292198/muzika-jednog-vremena> [Pristupljeno 25. oktobra 2020].
37. Oraščić, K. (1967a). Čujte ih, svakako! Pružam ruke - Indeksi. *Džuboks magazin*, 3. maj, str. 18.
38. Oraščić, K. (1967b). Kako sam ja video i čuo... *Džuboks magazin*, 3. juni, str. 4–6.
39. Panta Rhei (2011). *Regionalna muzička nagrada INDEXI*. [online] www.davorin.ba. Dostupno na: <http://www.davorin.ba/muzika/> [Pristupljeno 29. septembra 2020].
40. Radiosarajevo.ba (2016). *Sjećanje na velikane: Indexi dobili spomen-ploču u centru Sarajeva*. [online] Radio Sarajevo. Dostupno na: <http://www.radiosarajevo.ba/metromahala teme/sjecanje-na-velikane-indexi-dobili-spomen-plocu-u-centru-sarajeva/248927> [Pristupljeno 26. oktobra 2020].
41. Raković, A. (2011). *Rokenrol u Jugoslaviji 1956-1968: Izazov socijalističkom društvu*. Beograd: Arhipelag.
42. *Rockovnik*, (2011). [TV serija epizoda 7]. RTS. Dostupno na: https://youtu.be/Dp_ge851cuU [Pristupljeno 25. oktobra 2020].
43. Shuker, R. (2001). *Understanding Popular Music*. London and New York: Routledge.
44. Škarica, S. (2005). *Kad je rock bio mlad: Priča s istočne strane, 1956-1970*. Zagreb: VBZ.
45. Škarica, S. (2017). *Tvornica glazbe, priče iz Dubrave: Bilješke za biografiju ili Various Artists, knjiga prva: 1947.-1969*. Zagreb: Croatia Records.
46. Vučetić, R. (2012). *Koka-kola socijalizam: Amerikanizacija jugoslovenske popularne kulture šezdesetih godina XX veka*. Beograd: Službeni glasnik.
47. Žikić, A. (1999). *Fatalni ringišpil: Hronika beogradskog rokenrola, Deo 1 1959-1979*. Beograd: Geopoetika.

EMERGENCE OF AUTHENTIC POPULAR MUSIC IN SARAJEVO: INDEXI DISCOGRAPHY UNTIL 1966

Abstract

Widespread popularity of Sarajevo-based band Indexi masks their less known work from the sixties, while their contribution to the development of the Sarajevan and Yugoslav popular music is under-researched. The aim of this paper was to present, from cultural historical perspective, a part of the process of localisation of global popular music trends during the sixties. Taking dialectic and critical approach, a discography sample of 13 songs by Indexi, recorded until 1966, was analysed. By exploring historical context, this paper also criticised the claim available in the literature about the first Indexi record being released in 1964, and proposed it happened in 1966 instead. Following the early stage of imitating foreign bands and covering their compositions, primarily the Shadows and the Beatles, Indexi began to write their songs. By following new trends in contemporary Anglo-American popular music, Indexi adopted them and transmitted their elements to the local context, thanks in no small part to the on-going Americanisation of popular culture in Yugoslavia. The paper concluded that Indexi were an authentic rock 'n' roll band because they were among the first groups in Yugoslavia to write their original songs, that were to be widely accepted by local audiences. The crown of their creation in this period was the song "Pružam ruke", which symbolised the moment when Yugoslavia started singing rock 'n' roll in the native language. That way, Indexi left a lasting impact on the development of the popular music scene in Sarajevo and in Yugoslavia. The paper also reiterated the need to release an anthology of previously unissued archival recordings by Indexi, as a part of cultural heritage.

Key words: popular music, Indexi, discography, authenticity, glocalisation

HISTORIJA

Dr. sc. Salih Jalimam

Dr. sc. Mirza Džananović

ŠTAMPARSKA I NOVINARSKA DJELATNOST U ZENICI U XX STOLJEĆU¹

Sažetak

Historijska štampa prepoznata je u savremenoj historiografiji kao vrlo važan izvor informacija o različitim aspektima života u određenoj društvenoj zajednici. Iako se štamparska djelatnost u Zenici javlja relativno kasno, kako u poređenju sa drugim gradovima Bosne i Hercegovine, tako još i više u širem regionalnom, evropskom i svjetskom kontekstu, ipak i u ovom gradu postoji duga tradicija izdavanja listova različitog kvaliteta i karaktera. U radu se prati razvoj štamparske djelatnosti u Zenici od izlaska prvog lista 1920. godine pa do kraja XX stoljeća, te nastoji utvrditi kontekst nastanka ali i nestanka pojedinih listova koji su izlazili u ovom gradu.

Ključne riječi: Zenica, štamparstvo, novinarstvo, socijalizam, „Naša riječ“

Uvod

Štamparska i novinarska djelatnost spadaju u red najznačajnijih dostignuća u ukupnom razvoju savremene civilizacije. Relativno brzo i jednostavno izdavanje knjiga, novina, časopisa i ostalih publikacija omogućila su intenzivno širenje znanja i informacija koje su do tada bile rezervisane samo za uski, povlašteni sloj stanovništva. Štampana riječ srušila je brojne, do tada nepremostive, barijere i omogućila da se čuje i trajno zabilježi mišljenje i glas masa zapostavljenih i marginalizovanih skupina. Novinari i publicisti postali su bitni i uvaženi članovi društva, a odštampani materijali riznice znanja i kolektivnog sjećanja.² U historiji štamparstva, ali i novinarstva, zabilježen je čitav niz važnih događaja i otkrića koja su značajno utjecala na dalji razvoj ovih djelatnosti kao i njihovu ulogu u savremenom društvu. Prijenos informacija, formiranje javnog mnijenja, pružanje zadovoljstva i užitka te transmisija kulture, samo su neke od uloga koju imaju novine i ostali mediji. Ipak, primarnom ulogom novina smatra se informiranje, odnosno prijenos, objašnjavanje i komentiranje za javnost važnih i aktuelnih događaja iz političkog, ekonomskog, kulturnog, naučnog, sportskog, društvenog i svakodnevnog života.³

¹ Prilog predstavlja dopunjenu i prerađenu verziju članka pod nazivom „Štamparska djelatnost u Zenici od početaka do 1980. godine“ kojeg je sredinom 80-ih godina napisao Salih Jalimam, tadašnji kustos Muzeja grada Zenice. Tekst je napisan za interne potrebe Muzeja grada Zenice i nikada nije objavljen, a sačuvan je u formi rukopisa sa kompletnim naučnim aparatom i popisom korištenih izvora i literature. Rukopis je nastao u periodu kada je najveći broj listova pokrenutih za vrijeme socijalističkog perioda još uvijek bio aktivan, a autoru je također bila dostupna arhiva Muzeja grada Zenice kao i sačuvana historijska štampa koja je i korištena prilikom pisanja rada. Zbog činjenice da je tokom rata (1992. – 1995.) i u periodu nakon njega dobar dio arhive i historijske štampe uništen, izgubljen ili nedostupan, rukopis se pokazao kao važan izvor informacija o štamparskoj djelatnosti u Zenici do 1990. godine, što i jeste osnovni motiv njegove dopune i objavljivanja. Novi rad se značajno oslanja na sačuvani originalni rukopis, iako je forma izmijenjena, a obuhvaćeni period proširen na kompletno XX stoljeće uključujući i period nakon rata u Bosni i Hercegovini. Zbog toga se kao jedan od autora navodi i Salih Jalimam koji je preminuo prije objavljivanja dopunjene i proširene verzije članka.

² Gocini Đovani, *Istorija novinarstva*, Beograd, Clio, 2001, 27-31.

³ Mokriš Svetlana, *Novine i njihova uloga u društvenoj zajednici*, *Vjesnik bibliotekara Hrvatske* 54, 4(2011), 125.

Doduše, tokom XX stoljeća tu funkciju ispunjavali su i drugi mediji poput radija i televizije, ali je štampa bila najmasovnije sredstvo društvenog komuniciranja koje je pratilo i registrovalo događaje u najširem dijapazonu.⁴ Novine su često bile jedini medij koji je na dnevnoj bazi bilježio i komentirao događaje na globalnoj, nacionalnoj i lokalnoj razini, postajući time važna i nerijetko jedina baza podataka o svakodnevnom životu ljudi, a naročito na mikrohistorijskoj razini.⁵ Arhivi, muzeji, biblioteke, različita strukovna udruženja, kolekcionari, a u posljednjih nekoliko decenija, i privatne kompanije prepoznale su štampu kao vrijedan segment kulturne baštine. U tom kontekstu treba posmatrati i rastući trend digitalizacije historijske štampe s ciljem njenog trajnog očuvanja ali i omogućavanja lakšeg pristupa i pretraživanja novinskih članaka zainteresovanim istraživačima.⁶

Tradicionalna historiografija, naročito u Bosni i Hercegovini, dugo vremena je zanemarivala značaj i potencijal štampe kao izvora informacija, smatrajući novinske članke plodom subjektivnih stavova autora što ih je automatski činilo nepouzdanim materijalom za ozbiljno istraživanje.⁷ Međutim, postepeno se takav odnos prema informacijama dobijenih iz novinskih članaka mijenjao, a savremena bosanskohercegovačka historiografija, po uzoru na historiografije ostalih zemalja u regionu, Evropi i svijetu, historijsku štampu s pravom smatra vrijednim izvorom informacija za različite periode i oblasti ljudskog djelovanja. Ipak, novine kao historijski izvor se ne mogu i ne trebaju precjenjivati, ali se također ne smiju ni potcjenjivati.⁸ Činjenica je da se brojne historijske pojave i procesi, prvenstveno zbog nedostatka drugih izvora, mogu istraživati jedino na osnovu informacija iz štampe (dnevne, lokalne, partijske, listovi privrednih, društvenih, političkih i kulturnih društava i organizacija itd), ali taj svojevrsni monopol nad podacima ne znači da im se treba pristupati nekritički. Naprotiv, prilikom rada sa historijskom štampom nužno je koristiti ustaljene metode naučne kritike izvora, pri čemu treba razlikovati pojedine natpise iz novina poput dnevnih vijesti, dopisa, komentara i reportaža, od zvaničnih stavova redakcija ili rukovodstava pojedinih političkih, ali i ostalih, grupa, udruženja ili organizacija.⁹

Kratki pregled štamparske djelatnosti u Bosni i Hercegovini

Izdavaštvo u Bosni i Hercegovini ima dugu ali i neobičnu prošlost, s obzirom da se prva štamparija javlja relativno rano, još početkom 16. stoljeća, ali se prve novine i stvarna izdavačka djelatnost pojavljuju tek u drugoj polovini 19. stoljeća. Naime, prva štamparija na tlu Bosne i Hercegovine djelovala je, u periodu od 1529. do 1531. godine, u manastiru Sopotnica kraj Goražda u kojoj je objavljeno svega nekoliko knjiga vjerskog karaktera. Iako se, zahvaljujući goraždanskoj štampariji, Bosna i Hercegovina svrstala u red pionira izdavačke djelatnosti na južnoslavenskom

⁴ Babić Nikola, Radnička štampa u Bosni i Hercegovini do 1941. godine kao istorijski izvor, *Prilozi*, br. 4 (1968): 633.

⁵ Blek Džeremi, Makreld M. Donald, *Izučavanje istorije*, Beograd, Clio, 2007, 118-119.

⁶ Kao primjer mogu poslužiti sljedeće digitalne arhive historijske štampe: <http://www.infobiro.ba/>, <https://digitalna.nb.rs/sf/NBS/novine>, <http://www.unilib.rs/istorijske-novine/pregled-lat>, <http://dnc.nsk.hr/newspapers/Search.aspx>, <https://library.foi.hr/lib/booksearch.php?B=1&H=&E=E9999&o=gg&K=B&D=3&V=EGN> itd.

⁷ Babić, Radnička štampa, 633.

⁸ Petranović Branko, *Istoriografija i revolucija, Štampa u Jugoslaviji u Drugom svjetskom ratu kao istorijski izvor*, Prosveta, Beograd, 1984, 87.

⁹ Babić, Radnička štampa, 633.

prostoru, ta plemenita praksa nije nastavljena u narednim stoljećima. Žalosna je činjenica da se praksa izdavanja knjiga u Bosni i Hercegovinu „vraća“ tek 1866. godine sa otvaranjem prve moderne štamparije u Sarajevu. Tada na poziv osmanskog namjesnika u Bosni, Topal Osman-paše, u Sarajevo dolazi Ignjat Sopron koji dio svoje zemunske štamparije prebacuje u Sarajevo čime započinje moderna historija štamparstva u Bosni i Hercegovini. Tu se 1866. godine štampa prvi bosanskohercegovački list „Bosanski vjestnik“, a potom i brojni drugi poput lista „Bosna“ ili „Sarajevskog cvjetnika“.¹⁰ Uspostavom austro-ugarske uprave u Bosni i Hercegovini dolazi i do prave ekspanzije na polju izdavačke djelatnosti te se tokom ovog perioda pokreće preko stotinu listova različitog karaktera, kvaliteta i izdavačkog intenziteta, a osim u Sarajevu tada se pokreću i listovi u drugim gradovima Bosne i Hercegovine poput Mostara, Banja Luke, Tuzle, Bijeljine, Travnika, Brčkog, Doboja itd.¹¹ Većina ovih štamparija nastavila je sa radom i nakon Prvog svjetskog rata, a osnovano je i dvadesetak potpuno novih te se ukupan broj štamparija na tlu Bosne i Hercegovine popeo na oko 40.¹² Tokom Drugog svjetskog rata štamparska djelatnost dobija specifičnu ulogu i značaj u promociji i propagandi politika i ideologija, pa tako sve strane u sukobu veliku pažnju posvećuju pokretanju i izdavanju listova i biltena kako bi što uvjerljivije objasnile svoje ciljeve borbe što većem broju ljudi.¹³

Štamparska djelatnost najveću ekspanziju doživljava nakon Drugog svjetskog rata kada se otvaraju štamparije u skoro svim krajevima Bosne i Hercegovine, objavljuju brojne dnevne, sedmične i periodične novine i časopisi, osnivaju velike štamparije poput sarajevskog „Oslobođenja“ (1943. godine) ili zeničkog „Doma štampe“, formiraju značajne izdavačke kuće poput „Svjetlosti“ (1945. godine) ili „Veselina Masleše“ (1950. godine) iz Sarajeva, školuju čitave generacije novinara itd. U ovom periodu možemo razlikovati republičku, regionalnu i lokalnu štampu, a uprkos činjenici da je ostvaren veliki napredak na polju štamparske djelatnosti, Bosna i Hercegovina je i dalje bila jedna od najnerazvijenijih republika u ovom pogledu, o čemu svjedoči podatak da se po broju dnevnih listova (ukupno dva i to „Oslobođenje“ i „Večernje novine“) nalazila na pretposljednem mjestu, odnosno samo ispred Crne Gore.¹⁴ Ipak, broj regionalnih i lokalnih listova bio je u konstantnom rastu pa je do sredine 50tih godina teritorija cijele Bosne i Hercegovine bila pokrivena mrežom periodičnih listova koji su donosili informacije iz svih krajeva zemlje. Također, u ovom periodu ustalila se i nova, ali poprilično raširena, praksa štampanja novina, časopisa i biltena pojedinih kombinata, preduzeća i radnih organizacija, a izlazila su i javna glasila različitih političkih, partijskih, sindikalnih i sličnih organizacija. U konačnici sredinom 80tih godina na području Bosne i Hercegovine izlazilo je preko 500 različitih novina i časopisa koji su informisali stanovništvo o svim događajima iz zemlje i svijeta.¹⁵

Posljednju deceniju XX stoljeća u Bosni i Hercegovini obilježila su velika ratna razaranja, teška ekonomska situacija i komplikovan proces tranzicije u novi društveni i privredni sistem.

¹⁰ Nuhić Muhamed, Komuniciranje od pećinskog crteža do žive slike, Knjiga prva, Fakultet političkih nauka, Sarajevo, 1996, 113-116.

¹¹ Socijalistička republika Bosna i Hercegovina : separat iz II izdanja Enciklopedije Jugoslavije, Zagreb, 1983, 242-243.

¹² Tucaković Šemso, Historija novinarstva i medija u Bosni i Hercegovini, Sarajevo, 2006, 63

¹³ Isto, 102-158

¹⁴ Tucaković Šemso, Historija novinarstva, 161-163.

¹⁵ Isto, 165.

Neposredno prije izbijanja ratnih sukoba veliki broj listova, naročito privrednih organizacija, je prestao sa radom usljed nedostatka potrebnih finansijskih sredstava. Također, brojni listovi partijskih i sindikalnih organizacija su se također ugasili, ali su osnivani listovi novih političkih partija, kulturnih društava, nevladinih organizacija itd. Tokom rata nastupio je novi val gašenja časopisa koji je djelomično ublažen pokretanjem niza biltena različitih vojnih formacija.¹⁶ Štamparska djelatnost u Bosni i Hercegovini okončanje ratnih sukoba dočekala je sa velikom dozom optimizma usljed očekivanog intenziviranja procesa opće demokratizacije društva što podrazumijeva i puno veću slobodu medija.¹⁷ Ipak, nova tehnološka revolucija i intenziviranje procesa prelaska na digitalne platforme za posljedicu je imalo značajan pad tiraža štampe u mnogim zemljama svijeta.¹⁸ Politička i društvena rascjepkanost poslijeratnog bh. društva dodatno je oslabila poziciju štampanih medija što dovodi do novog vala gašenja brojnih listova u Bosni i Hercegovini na pragu novog milenijuma.

Početak štamparske djelatnosti u Zenici od 1918. do 1945. godine

Iako se početak moderne štamparske djelatnosti u Bosni i Hercegovini veže za posljednju deceniju osmanske uprave na ovim prostorima, odnosno sa pokretanjem Sopronove štamparije u Sarajevu 1866. godine, štamparstvo svoj stvarni razvoj doživljava tek tokom austro-ugarske okupacije. U tom periodu osnivaju se brojne štamparije u Sarajevu, ali i drugim gradovima u Bosni i Hercegovini poput Mostara i Banja Luke, što posljedično dovodi do prave izdavačke ekspanzije o čemu svjedoči činjenica da je tokom kratke austro-ugarske uprave u Bosni i Hercegovini izlazilo preko stotinu listova i časopisa. Zenica za vrijeme austro-ugarske uprave postaje važno industrijsko središte koje postepeno i fizionomijom i sadržinom poprima karakter modernog srednjoevropskog grada. Postoje određene indicije da je pred kraj austro-ugarske uprave u Zenici, 1915. godine, štampana prva lokalna novina i to šaljivog karaktera pod nazivom „Zenički list“, međutim još uvijek ne postoje precizni podaci o istinitosti takvih navoda.¹⁹ Uprkos trenutnom odsustvu primarnog izvora podataka o postojanju „Zeničkog lista“ treba imati na umu da su u tom periodu postojali preduslovi potrebni za pokretanje takvih novina, jer je u gradu djelovala štamparija u vlasništvu Adolfa Weissa u kojoj je u junu 1914. godine zabilježen štrajk radnika.²⁰

Ipak, uskoro po okončanju Prvog svjetskog rata u Zenici je krenula sa radom nova štamparija u vlasništvu zeničkog Jevreja Rafaela Trinkija, a tokom 1920. godine čini se da je obnovljen i rad štamparije u vlasništvu Adolfa Weissa. Obje pomenute štamparije radile su na principu ručnog slaganja slova za štampanje i bile su manjeg kapaciteta, ali su postale vrlo bitan faktor u kulturnom i društvenom životu Zenice.²¹ Upravo u Trnikijevoj štampariji izdate su i prve, barem za sada poznate, zeničke novine pod nazivom „Kapidžik – zabavno-humorističko-satirički list srpsko-hrvatske omladine“ čiji je urednik bio Nikola Božić, a koje su štampane i na ćirilici i na latinici. „Kapidžik“ je bio list periodičnog tipa koji je, kako u zaglavlju lista piše, izlazio „kad

¹⁶ Isto, 176-179.

¹⁷ Isto, 180-181.

¹⁸ Kukić Damir, *Medijska kultura, Zenica*, 2013, 23-25.

¹⁹ Jalimam Salih, *Historija Zenice, Zenica*, 2010, 92.

²⁰ Jokanović Božo, *Radnički pokret Zenice do 1941. godine, Zenica*, 1986, 52.

²¹ Pejanović Đorđe, *Štamparije u Bosni i Hercegovini 1529 – 1951, Sarajevo*, 1952, 75.

mu prahnel“, a uredništvo mu je bilo u Hotelu Balkan u Zenici.²² Ukupno je odštampano 17 brojeva ovog lista, a svi sačuvani originalni primjerci su stradali prilikom granatiranja Narodne univerzitetske biblioteke u Sarajevu 1992. godine,²³ tako da su danas dostupni samo pojedini primjerci i to u digitalnoj formi. U Weisssovoj štampariji izrađen je list pod nazivom „Narodne novine – radikalno-političko-informativni list“ čiji je vlasnik i urednik bio Veljko Grgurević. „Narodne novine“ su počele izlaziti dva puta sedmično za vrijeme izbora u Kraljevini SHS 1923. godine, a takvu praksu su zadržale sve do održavanja novih izbora 1925. godine. Sa okončanjem izbora došlo je i do obustave štampanja „Narodnih novina“, izuzev nekoliko brojeva koji su izašli tokom 1927. godine kada su se ponovo održavali izbori. Inače, „Narodne novine“ su štampane isključivo na ćirilici i bile su službeni list zeničkog ogranka Narodne radikalne stranke čije je sjedište bilo u Beogradu, a koja je i pobijedila na svim pomenutim izborima.²⁴ Važno je pomenuti da su u pomenutim štamparijama izdavani i svi materijali poput formulara i poslovnih knjiga nužnih za normalno poslovanje brojnih preduzeća u Zenici, a naročito Željezare i Rudnika, a u Weisssovoj štampariji su također nastale i brojne razglednice, od kojih su mnoge i do danas sačuvane, a koje predstavljaju važan izvor podataka, ali i neprocjenjivo dokumentarno i foto bogatstvo grada Zenice.

Do izbijanja Drugog svjetskog rata u Zenici je, 1937. godine, otvorena još jedna štamparija u vlasništvu Gojka Miloševića, u kojoj je izlazio list „Jedinstvo – nedjeljni informativni list“ pod uredništvom Milana Mitraševića. Inače, ova štamparija je po oslobođenju Zenice 1945. godine prerasla u štampariju Sreskog narodnog odbora te su u njoj štampani materijali potrebni za normalno funkcionisanje nove uprave, ali i neki brojevi prvog poslijeratnog zeničkog lista „Udarnik“, čiji je izdavač bila Sindikalna podružnica Željezare Zenica.²⁵ Osim pomenutih listova, do Drugog svjetskog rata u Zenici su izdavani i drugi časopisi poput lista „Zeničanin – liberalno glasilo Zeničana“ kojeg je uređivao Derviš Imamović, zatim „Slobodna riječ – nezavisni informativni list“ čiji je vlasnik i urednik bio Faik Omerspahić, te „Vjesnik župe svetoga Josipa u Gornjoj Zenici“ čiji je prvi i jedini broj izašao 1940. godine.²⁶ List „Zeničanin“ bio je prvi književni list koji je izlazio u Zenici, a pokrenuo ga je Jakov Ozmo, inače jedan od najznačajnijih zeničkih intelektualaca prve polovine XX stoljeća.²⁷ Ideja je bila da „Zeničanin“ izlazi redovno, dva puta mjesečno, ali je list često bio pod udarom cenzure i zabrana, pa su tokom 1933. i 1934. godine izašla ukupno četiri broja, štampana ćirilicom i latinicom, i to u sarajevskoj štampariji u vlasništvu Omera Šehića. „Slobodna riječ“ je izlazila periodično i to samo na latinici, a štampana je u štampariji „Prosvjeta“ u Sarajevu. Ukupno je izašlo šest brojeva i to u periodu od 23. jula do 17. novembra 1939. godine kada je list prestao sa radom.²⁸ Također, postoje podaci o još jednom satiričnom listu koji je u ovom periodu izlazio u Zenici, a to je „Zvrndalo“ kojeg je pokrenuo Jakov

²² Vidjeti naslovnici npr. „Kapidžik – zabavno-humoriističko-satirički list srpsko-hrvatske omladine“ broj 13, Godina I, Zenica, četvrtak 29. maj 1919. godine

²³ Đulbić Mirsad, *Zenički leksikon*, Zenica, 2020, 114.

²⁴ Jalimam, *Štamparska djelatnost u Zenici*, 6.

²⁵ Isto, 1.

²⁶ Isto, 6-7.

²⁷ Jalimam, *Historija Zenice*, 143.

²⁸ Jalimam, *Štamparska djelatnost u Zenici*, 7.

Ozmo, ali u ovom trenutku nemamo više informacija o sadržaju lista, urednicima niti koliko je tačno brojeva izašlo.²⁹

U ovom trenutku nemamo mnogo informacija o radu štamparija tokom Drugog svjetskog rata niti je zabilježeno postojanje nekog lista koji je u tom periodu izlazio u Zenici. Međutim, poznato nam je da su ustaške vlasti odmah na početku uvele čitav niz zakona i uredbi kojima je legalizovana i uskoro provedena konfiskacija i pljačka imovine zeničkih Jevreja i Srba.³⁰ U tom procesu preuzete su i štamparije Rafaela Trinkija i Adolfa Weissa³¹ koji su deportovani i ubijeni u logoru Jasenovac, a isto je urađeno i sa štamparijom Gojka Miloševića, mada o njegovoj sudbini trenutno nemamo preciznih podataka. Preuzeti strojevi su stavljeni u službu okupacionih vlasti, a korišteni su i dalje za štampanje materijala potrebnih za normalno funkcionisanje lokalne uprave i postrojenja (Željezara, Rudnik itd).

Iz navedenog vidimo da štamparska djelatnost u Zenici počinje nakon Prvog svjetskog rata, te da do početka Drugog svjetskog rata u gradu djeluje nekoliko štamparija i izlazi, doduše neredovno, veći broj listova i novina različitog karaktera, što ipak svjedoči o dinamičnom izdavačkom ali i uopće kulturnom životu u gradu. Bitno je naglasiti da se u ovom periodu formira i prva generacija zeničkih intelektualaca koja aktivno sudjeluje u društvenom i kulturnom životu grada, a upravo su listovi poput „Kapidžika“ ili „Zeničanina“ bila mjesta njihovog okupljanja. Žalosna je činjenica da dobar dio međuratne zeničke štampe nije sačuvan, jer takva građa predstavlja važan izvor informacija prvenstveno o društvenom i kulturnom životu u gradu, ali koja je također sadržavala i veliki broj informacija o dešavanjima u gradu iz svih ostalih sfera života.

Štamparska djelatnost u Zenici tokom socijalističkog perioda

Nakon Drugog svjetskog rata štamparska i izdavačka djelatnost doživljavaju veliku ekspanziju, kako kvantitetom tako i kvalitetom, te Zenica postaje jedan od važnijih publicističkih centara u Bosni i Hercegovini. Zatečene štamparije su nacionalizovane i stavljene pod kontrolu novih vlasti, a 1948. godine osnovana je i nova štamparija u vlasništvu „Željezare“ Zenica. „Željezarina“ štamparija je 1949. godine dobila vrijednu opremu iz Sarajeva, gdje je jedna štamparija demontirana, a zatim je sav materijal dopremljen u Zenicu. Upravnik ove štamparije bio je Nazif Soldin, jedna od najznačajnijih osoba iz okvira štamparske djelatnosti u historiji Zenice, koji je predložio da „Željezarina“ štamparija bude smještena u Jevrejsku sinagogu koja je tokom rata bila potpuno devastirana. Inicijativa je prihvaćena, Sinagoga obnovljena, a štamparija je počela sa radom. Tokom 1950. godine u Zenici je osnovano „Gradsko privredno preduzeće – štamparija i knjigoveznica“ koja je od 1952. godine nosila naziv „Knjižar“, a koje se smatra pretečom čuvenog zeničkog štamparskog giganta „Doma štampe“.³²

Integracijom Štamparije „Željezare“ Zenica i „Knjižara“ osniva se zajednički kolektiv koji se stapa sa tek osnovanim preduzećem i sedmičnim listom „Naša riječ“, te se time štamparska

²⁹ „Od „Zeničkog lista“ do „Zeničanina“, Nova ratna „Naša riječ“, Zenica, 10. septembar 1993. godine, broj 2716, 6-7.

³⁰ Kazazović Čamil, Zenica u oružanoj revoluciji, Zenica, 1984, 64-69.

³¹ Rafael Trinki ubijen je 1941. godine, a Adolf Weiss 1943. godine. Vidjeti na: <http://www.jusp-jasenovac.hr/default.aspx?sid=7618> ;

³² Dom štampe 1950. – 1970, Zenica, 1975, 20.

djelatnost u Zenici u potpunosti zaokružuje. Upravo ovo preduzeće je 1959. godine nabavilo prvu slagaću mašinu u Zenici čime je čitav proces štampanja znatno olakšan i ubrzan. Važan korak u razvoju grafičke industrije u Zenici bilo je izdvajanje „Doma štampe“ iz „Naše riječi“, 1964. godine, kada ovo preduzeće useljava u novu zgradu u centru Zenice. Postojanje moderne štamparije omogućilo je ekspanziju izdavačke djelatnosti u Zenici koja i definitivno postaje važno kulturno središte u Bosni i Hercegovini.³³

Već je napomenuto da se odmah po oslobođenju nacionalizuju dotadašnje štamparije koje nastavljaju sa radom u drugačijim uslovima, a izdaje se i prvi, također već pomenuti, list „Udarnik“ koji je štampan ćirilicom i latinicom pod uredništvom prvo Bože Dilberovića, zatim Živka Babića i u konačnici Drage Blaževića, a koji tu funkciju obnaša sve do 1951. godine kada je list i prestao izlaziti.³⁴ Međutim, 29. novembra 1952. godine izlazi prvi broj lista „Metalurg“, kao svojevrsni nasljednik „Udarnika“, a izdavač mu je prvo Tvornički odbor sindikata „Željezare“ Zenica, a od 1953. godine Radnički savjet „Željezare“ Zenica. „Metalurg“ je u periodu od 1952. do 1960. godine izlazio jednom mjesečno, a od 1961. do 1963. godine svakih petnaest dana. Urednici su bili Milan Stajić, zatim Aleksandar Gadžić i potom Rade Janičijević, a sadržajno je bio vezan uglavnom za teme iz samog radnog kolektiva poput prenošenja odluka organa uprave, zatim izvještavanje o djelatnosti društveno-političkih organizacija u „Željezari“, kao i prenošenje informacija o rezultatima poslovanja preduzeća i tako dalje.³⁵ „Metalurg“ je u avgustu 1963. godine ugašen, a naslijedio ga je časopis „Bilten“ čiji je urednik bio prvo Rade Janičijević, a potom Čedomir Lješević, a po konceptu ovaj list se nije mnogo razlikovao od svog prethodnika, s tim da je sadržaj dodatno proširen otvaranjem prostora za iznošenje mišljenja radnika o stanju u preduzeću, poslovanju, ličnim dohocima i ostalim temama iz radne svakodnevnice.³⁶ Ipak, ni ovaj list nije bio dugog vijeka jer već 1969. godine dolazi do integracije „Biltena“, zatim „Ljubijškog rudara“, „Našeg kolektiva“ i „Liva“ te na taj način nastaje list „Složene organizacije udruženog rada Rudarsko metalurškog kombinata Zenica Metalurg“. Novi list je bio svojevrsni službeni glasnik „RMK“ Zenica, izlazio je jednom sedmično u izdanju Službe za informisanje „RMK“ Zenica. Prvi urednik bio je Čedomir Lješević, zatim legendarni zenički novinar Branimir Tucaković, te u konačnici Branko Boričić, a za list je tokom postojanja pisalo preko 300 novinara.³⁷ „Metalurg“ je štampan u ogromnom tiražu te je imao i veliki utjecaj na javno mnijenje, što je naročito do izražaja došlo u drugoj polovini 80tih godina kada Zenicu potresa afera oko lažnih mjenica.³⁸ Međutim, katastrofalna ekonomska situacija u „RMK“ Zenici početkom 90tih prvo je pogodila „Metalurg“ koji upravo u tom periodu i definitivno prestaje sa radom.

Osim „Željezare“ i „RMK“ Zenica i druge radne organizacije su izdavale svoje listove poput lista „Ugalj – glas rudara Zenica“ (izdavač Radnički savjet Rudnika mrkog uglja Zenica, izašla 4 broja tokom 1953. godine pod uredništvom Hasiba Kozle),³⁹ zatim „Vatrostalac – list

³³ Dom Štampe 1950-2000, Zenica, 2000, 35-36.

³⁴ Jalimam, Štamparska djelatnost u Zenici, 9.

³⁵ Isto, 9-10.

³⁶ Jalimam, Štamparska djelatnost u Zenici, 15-16.

³⁷ „Oni su pisali za Metalurg“, *Metalurg*, XIX, broj 1000, Zenica, 3. septembar 1987. godine, 9.

³⁸ Vidjeti u: Mirza Džananović, „Abdići među nama – odjeci afere „Agrokomerc“ u Zenici“, *Prilozi*, br. 47 (2018):247-267.

³⁹ Jalimam, Štamparska djelatnost u Zenici, 15-16.

kolektiva Vatrostalne“ (izdavač Radnički savjet Vatrostalne, izlazio jednom mjesečno u periodu od 1961. do 1990. godine, ali sa prekidima; Žarko Vasiljević je bio dugogodišnji urednik),⁴⁰ „Glas rudara – list srednjobosanskih rudnika“ (nasljednik pomenutog lista „Ugalj“; izdavač je bio Radnički savjet Srednjobosanskih rudnika mrkog uglja Kakanj, Breza Zenica i Bila, a izlazio je svakih 15 dana u periodu od 1963. do 1976. godine; urednici su bili Rade Jovanović i Vjekoslav Ivičević),⁴¹ „Izgradnja – list Složene organizacije udruženog rada“ (izdavač Radnički savjet Izgradnje; izlazio jednom mjesečno u periodu od 1965. do 1990. godine; Anton Tončuk bio je dugogodišnji predsjednik Redakcionog odbora lista),⁴² „Medicinski vjesnik – Stručni časopis Podružnice ljekara regiona Zenica – Društva ljekara SR BiH Zenica“ (izdavač Podružnica ljekara regiona Zenica – Društva ljekara SR BiH Zenica; izlazio četiri puta godišnje u periodu od 1965. do 1990. godine; urednik primarijus doktor Veljko Sladojević),⁴³ „Zenicatrans – list radnog kolektiva „Zenicatrans“ Zenica“ (izdavač Radni savjet Zenicatransa; izlazio jednom mjesečno u periodu od 1967. do 1990. godine; urednik Ivica Milešić),⁴⁴ „Metalno – list radnog kolektiva „Metalno“ Zenica“ (izdavač Radnički savjet; izlazio mjesečno u periodu od 1972. do 1990. godine; urednik Periša Pejović),⁴⁵ „Čelik – glasilo konferencije FK „Čelik“ Zenica“ (izdavač Konferencija FK „Čelik“ Zenica; izlazio po potrebi u periodu od 1975. do 1990. godine; urednici Zoran Rajić i Ivica Milešić, a Redakcioni odbor su činili Nikola Piskar, Milica Koruga, Milorad Vukotić, Džemaludin Ramić i Ivica Milešić),⁴⁶ itd. Jedan od značajnijih listova bila je i „Delegatska tribina“, zvanični informativni list Skupštine Opštine Zenica, čiji je prvi broj izašao 1974. godine nakon uspostavljanja delegatskog sistema. List je izlazio redovno prije i poslije svih sjednica Skupštine Opštine Zenica ili skupština različitih SIZ-ova. U pravilu „Delegatska tribina“ je izlazila četvrtkom, najmanje jednom mjesečno, a cilj joj je bio obavješćavanje javnosti o svim odlukama, sporazumima i dogovorima od značaja za širu društvenu zajednicu.⁴⁷ Nažalost, dobar dio brojeva „Delegatske tribine“, čiji je 500. broj izašao 18. 8. 1988. godine, nije sačuvan ili je nedostupan. Sačuvani su uglavnom oni brojevi koji su objavljeni kao dodatak redovnim brojevima „Naše riječi“.

Međutim, najznačajniji list koji je izlazio u Zenici u ovom periodu bez sumnje je „Naša riječ“, sedmični list koji je prvi put izašao 15. februara 1956. godine, a koji za razliku od svih ostalih pomenutih listova izlazi i danas. Osnivač lista bio je Socijalistički savez radnog naroda Sreza Zenica, a presudnu ulogu u formiranju „Naše riječi“ imao je tadašnji predsjednik sreskog NOO Ilija Materić. Osnovna misija lista bila je izvješćavanje o svim dešavanjima iz gradova Zeničkog sreza, a naročito Zenice, mada ni ostale sredine poput Kakanja, Viteza, Busovače, Zavidovića, Travnika i Novog Travnika nisu bile zapostavljene. Na prvu godišnjicu pokretanja lista, u februaru 1957. godine, osnovano je i Novinsko preduzeće „Naša riječ“ sa direktorom

⁴⁰ Isto, 10.

⁴¹ Isto, 12-15.

⁴² Isto, 16-17.

⁴³ Jalimam, Štamparska djelatnost u Zenici, 17-18.

⁴⁴ Isto, 18.

⁴⁵ Isto, 19.

⁴⁶ Jalimam, Štamparska djelatnost u Zenici, 20.

⁴⁷ Zenica, društveno privredna karta, Novinsko-izdavačko preduzeće Beograd, Pres-kliping, Beograd, 1975, 34.

Radom Galebom, a u sastav novog preduzeća uključeni su i štamparsko preduzeće „Knjižar“ te štamparija „Željezare“ Zenica.⁴⁸ Inače, prvi urednik „Naše riječi“ bio je Milan Ševaljević, a u samom početku list je imao samo tri novinara i to Božidara Majstorovića, Dušana Jakšića i Avdu Husarića, što najbolje svjedoči o preprekama koje su se morale preći kako bi se uopće pokrenuo ovaj važan medij.⁴⁹ Ipak, vremenom je „Naša riječ“ ojačala u svakom smislu, kadrovskom, materijalnom, tehničkom, pa se etablirala kao najvažniji medij u cijeloj srednjoj Bosni. Već sredinom 70tih godina izlazila je u tiražu od 13.500 primjeraka,⁵⁰ a sredinom 80tih i u tiražu od čak 30.000 primjeraka, što je i za to vrijeme bila impozantna brojka.⁵¹ Poseban doprinos razvoju lista dao je dugogodišnji urednik i novinar Fadil Ademović, zatim najdugovječniji direktor Milivoje Đurić, kao i čitav niz novinara, fotografa i reportera poput Nihaza Gradinčića, Bože Majstorovića, Branka Tucakovića, Milivoja Đurića, Bogoljuba Ilića, Ladislava Kostijala, Omera Arnauta, Hakije Lemeša i brojnih drugih.⁵² U samom početku, „Naša riječ“ izlazila je jednom sedmično (srijedom) i ta praksa nastavljena je sve do 1978. godine, kada počinje izlaziti dva puta sedmično (ponedjeljkom i petkom). Štampana je isključivo latiničnim pismom, a od 25. maja 1987. godine do početka maja 1992. godine izlazila je po principu jedna stranica na latinici, a sljedeća na ćirilici i tako naizmjenično, i tako sve do 8. maja 1992. godine kada se „Naša riječ“ ponovo štampa isključivo na latinici. Također, bitno je istaći da je na naslovnoj stranici sedmičnika, ispod naziva „Naša riječ“, stajala formulacija da je to „List Socijalističkog saveza radnog naroda“ ili „List za društvena i politička pitanja“, a od septembra 1990. godine te formulacije su u potpunosti uklonjene. Od juna 1992. godine uz naziv „Naša riječ“ dodavan je naglašeni prefiks „Ratna“, a po okončanju sukoba dodata je formulacija „nezavisne novine“. Tokom socijalističkog razdoblja „Naša riječ“ je zapravo imala ulogu službenog lista Opštine Zenica, u početku i sreske uprave, a autori brojnih članaka, naročito u prvoj deceniji rada lista, često su bili najviši predstavnici lokalne vlasti, dok su u narednim decenijama dobar dio sadržaja činili izvještaji sa različitih sjednica, konferencija, savjetovanja i drugih zvaničnih okupljanja različitih društveno-političkih, partijskih i sindikalnih organizacija, a nerijetko su detaljno prenošeni zapisnici sa tih dešavanja.⁵³

U konačnici možemo zaključiti da je tokom socijalističkog perioda u Zenici, relativno redovno, izlazilo oko 30 listova, glasila i biltena koji su radnike, zaposlene u različitim privrednim, upravnim, ugostiteljskim, sportskim, zdravstvenim i drugim institucijama, kao i sve ostale stanovnike Zenice, obavještavali o svim dešavanjima u gradu. Međutim, usljed teške političke, ekonomske i društvene krize u cijeloj zemlji, pa tako i u Zenici, početkom 90tih godina većina pomenutih listova trajno prestaje sa radom. Nažalost, najveći dio ove vrijedne historijske štampe koja je bila ogroman izvor podataka o prošlosti grada Zenice, trajno je uništen tokom sukoba u Bosni i Hercegovini, a još više tokom procesa privatizacije nakon okončanja ratnih dešavanja. Nove lokalne vlasti i novi vlasnici preduzeća nisu prepoznali vrijednost štampe iz socijalističkog perioda te je ona temeljito uništena, a samo rijetki primjerci su sačuvani u Muzeju grada Zenice i

⁴⁸ „Osnovano novinsko preduzeće Naša riječ“, Naša riječ, Zenica, 6. februar 1957. godine, 1.

⁴⁹ „Pisao sam za prvi broj Naše riječi“, Naša riječ, Zenica, 15. februar 1961. godine, 2.

⁵⁰ „Dvije decenije povjerenja“, Naša riječ, Zenica, 11. februar 1976. godine, 1.

⁵¹ „Hroničar vremena“, Naša riječ, Zenica, 14. februar 1986. godine, 4.

⁵² Čehajić Raif, Radio Zenica: 50 godina globalnog medija, Sarajevo, 2020, 54.

⁵³ Džananović Mirza, *Grad u dimnjacima – Urbanizacija Zenice od 1945. do 1990. godine*, Zjenica, Zenica, 2017

Gradskoj biblioteci Zenica. Ostaje nada da je dio te građe, ipak, sačuvan u podrumima i na tavanima nekih ustanova i institucija, te da će barem dio te građe biti dostupan istraživačima u budućnosti.

Kratki osvrt na štamparsku djelatnost u Zenici u posljednjoj deceniji XX stoljeća

Posljednja decenija XX stoljeća u Zenici i Bosni i Hercegovini obilježena je brutalnom agresijom i poslijeratnom tranzicijom koje su značajno utjecale na sve sfere života, pa tako i na štamparsku i novinarsku djelatnost. Kraj socijalističkog razdoblja obilježen je teškom privrednom situacijom zbog koje većina dotadašnjih printanih medija, kojih je inače bilo mnogo, naglo obustavlja svoj rad. Doduše, većina printanih medija je planirala da ta obustava bude privremenog karaktera, odnosno da traje do stabilizacije ekonomske situacije i ponovnog stvaranja uslova za normalno štampanje listova. Međutim, situacija se dodatno pogoršala izbijanjem ratnih sukoba tako da najveći broj listova nikada nije obnovio svoju djelatnost, što se vidjelo i na primjeru Zenice gdje niti jedan list, časopis ili bilten nije počeo ponovo izlaziti. Posljednji preživjeli list iz socijalističkog razdoblja bila je „Naša riječ“ koja uopće nije prestajala izlaziti, ali je vremenom doživjela značajne promjene i u konceptualnom, kadrovskom, uredničkom, vizuelnom, vlasničkom i svakom drugom pogledu.

Agresija na Bosnu i Hercegovinu i proglašavanje ratnog stanja promijenila je i ulogu novinarstva koje također prelazi na rad u ratnim uslovima, što podrazumijeva izmjene u načinu prikupljanja, prezentovanja i distribucije informacija. Mediji imaju ogromnu ulogu u kreiranju javnog mnijenja, a upravo taj segment rada postaje puno značajniji u kriznim situacijama, jer oni direktno učestvuju i u održavanju i podizanju borbenog morala, homogenizaciji društva, povećanju patriotskih (ali i nacionalističkih) osjećaja kod stanovništva itd.⁵⁴ S obzirom na otežano, ili često u potpunosti onemogućeno, djelovanje ostalih medija (radija i televizije) tokom rata u Bosni i Hercegovini, značaj štampe je naglo porastao, jer su nerijetko printani mediji bili jedini izvor informacija i kanal za komunikaciju sa vanjskim svijetom. Političke i vojne strukture su bile svjesne značaja i uloge medija, te su nastojale uspostaviti kontrolu nad njihovim radom, pa metode poput cenzure ili vršenje pritiska na urednike, reportere i novinare, postaju dio uobičajene svakodnevnice.⁵⁵ Također, civilne i vojne vlasti pokreću i sopstvene listove, biltene i glasila kako bi još neposrednije učestvovalе u procesu kreiranja željenog javnog mnijenja, a naročito kako bi promovisale sopstvene ciljeve i uspjehe.

U Zenici krah socijalizma, od printanih medija, preživljava samo „Naša riječ“ koja prestaje biti „List socijalističkog radnog naroda“, a nakon izbijanja sukoba i po naslovu i po karakteru poprima karakter „ratne“ novine. Također, u martu 1993. godine listu je dodata nova formulacija „List slobodnih građana suverene Republike Bosne i Hercegovine“, što je bio simbolični odgovor redakcije na sve komplikovaniju i neizvjesniju vojnu i političku situaciju u Bosni i Hercegovini.⁵⁶

⁵⁴ Labaš Danijel, Barčot Marija, Mediji i rat – etički izazov, Tiskovni mediji u Domovinskom ratu na primjeru Vukovara 1991, u: Zbornik Vukovar '91. – istina i/ili osporavanje (između znanosti i manipulacije), Biblioteka ZBORNICI – Knjiga 42+, Institut društvenih znanosti Ivo Pilar i Ogranak MH Vukovar Zagreb – Vukovar, 2013, 180.

⁵⁵ Mučalo Marina, Novinarstvo u ratnim uvjetima, Polit. misao, Vol XXXVI, (1999.), br. 2, 121.

⁵⁶ Vidjeti: „Ratna Naša riječ“, Zenica, 10. mart/ožujak 1993. godine, godina XXXVII, broj 2690, 1.

Tokom cijelog rata, list je detaljno pratio situaciju u gradu ali i široj regiji Zenice, sa posebnim osvrtom na ratna dešavanja, od samih sukoba na pojedinim ratištima, preko izvještaja o stradanjima civila i počinjenim ratnim zločinima, zatim o izbjeglicama i prognanim licima, do tema iz životne svakodnevnice obilježene vanrednom situacijom. Posebno su značajni intervjui sa vodećim političkim, vojnim i policijskim funkcionerima, ali i sa predstavnicima iz vjerskog, kulturnog i društvenog života, koji na najbolji način oslikavaju način i pravce razmišljanja tog vremena. S obzirom na vrlo teške uslove rada, a naročito zbog nedostatka osnovnog materijala, „ratna Naša riječ“ nije izlazila potpuno redovno niti u velikom tiražu, a tada se uvodi i praksa tzv. zidnih novina, koja je podrazumijevala prezentovanje sadržaja iz pojedinih brojeva lista na prometnim mjestima u gradu kako bi svi stanovnici Zenice imali mogućnost dobijanja informacija o tekućim događajima. Također, u sklopu „Naše riječi“ povremeno su izlazila i posebna izdanja ili čak posebni listovi poput „ZE magaZina“, petnaestodnevne revije za srednju Bosnu, koja je izlazila tokom 1993. i 1994. godine, a koja se bavila prvenstveno temama iz kulture.⁵⁷

Osim „Naše riječi“ vrlo važan printani medij u Zenici bilo je i „Oslobođenje“, s tim da u prvoj godini rata izlazi i posebno tzv. „zeničko Oslobođenje“, odnosno specijalno ratno izdanje namijenjeno za regiju Zenice. Dopisništva „Oslobođenja“ i „Oprese“ iz Zenice su, u periodu od juna 1992. do oktobra 1993. godine, pripremila i odštampana trideset i dva redovna i vanredna izdanja ovog lista. „Ratno izdanje za zeničku regiju“ je štampano u Zenici, ali i u Splitu u štampariji „Slobodne Dalmacije“, a podršku su pružile lokalne vlasti, a naročito privredne institucije iz Zenice, u prvom redu „RMK“ i „Željezara“ Zenica.⁵⁸ U Zenici su izlazili i štampali se i listovi iz drugih gradova poput maglajskih informativnih novina „MIN“,⁵⁹ ali i listovi stanovnika drugih gradova iz Bosne i Hercegovine koji su, usljed ratnih dejstava, utočište pronašli u Zenici, a kao primjer navodimo List Udruženja Tešnjaka u Zenici „Tešnjak“.⁶⁰

Već smo napomenuli da tokom ratnog stanja i vojne strukture po pravilu pokazuju veliki interes za printane medije, a to možemo vidjeti i na primjeru Zenice, koja je bila sjedište 3. korpusa Armije Republike Bosne i Hercegovine. Iako su zapovjednici 3. korpusa, kao uostalom i rukovodioci nižih vojnih jedinica (brigada, bataljona itd), često davali intervjue i izjave za civilne listove, poput „Naše riječi“ ili „Oslobođenja“, ipak je procijenjeno da je potrebno osnovati i posebne vojne listove. Jedan od prvih takvih listova bio je „Informativni bilten 303. brdske brigade“ čiji je prvi broj izašao u januaru 1993. godine, a koji je pokrenut sa ciljem izvještavanja o uspjesima brigade na ratištima, ali i o problemima sa kojima su se susretali borci kako na linijama tako i u svakodnevnom životu.⁶¹ Sličnu praksu imale su i druge jedinice u sastavu 3. korpusa poput

⁵⁷ vidjeti: „ZE magaZin“, petnaestodnevna revija NIPP Naša riječ za srednju Bosnu, Zenica, 31. decembar 1993. godine, broj 4/5, 1.

⁵⁸ Vrijeme Oslobođenja oslobođenja (2): dokumenti, Zenica, 2002, 1-3

⁵⁹ vidjeti: „MIN“ maglajske informativne novine, godina II, broj 3, štampa „Dom štampe“ Zenica, Maglaj, 1. mart 1993. godine, 1.

⁶⁰ vidjeti: „Tešnjak“, List Udruženja Tešnjaka u Zenici, godina I, broj 1, januar-siječanj 1994. godine, 1; u prvom broju se navodi da je u oktobru 1993. godine došlo do potpune blokade Tešnja, te da je zbog toga veliki broj Tešnjaka bio protjeran ili zatečen u Zenici. Zbog toga je u hotelu „Metalurg“ 9. oktobra 1993. godine osnovano Udruženje Tešnjaka u Zenici koje je odlučilo pokrenuti i zvanični list Udruženja.

⁶¹ vidjeti: „Informativni bilten 303. brdske brigade“, Zenica, januar 1993. godine, broj 1; bilten je izlazio jednom mjesečno sve do kraja rata kada je ugašen. Karakter lista je sve vrijeme bio isti, a naziv lista je dopunjavan u skladu sa promjenama naziva brigade, pa je tako već od maja 1993. godine naziv promijenjen u „Informativni bilten 303. slavne brdske brigade“, a od novembra 1994.

npr. 314. brdske brigade koja je izdavala „Brigadski ekskluzivni dnevnik rata – BEDR“,⁶² Komanda garnizona Zenica je izdavala svoj „Garnizonski informator“⁶³, a i Komanda 3. korpusa ARBiH je imala svoj glasnik „Patriotski list“.⁶⁴ Sa okončanjem rata prestaje i potreba za štampanjem i izdavanjem listova ovakvog karaktera te oni i prestaju sa radom. Nažalost, većina primjeraka ovih listova su vremenom u potpunosti uništeni, iako su predstavljali važan izvor informacija o brojnim dešavanjima tokom rata u Bosni i Hercegovini.

U periodu od kraja rata u Bosni i Hercegovini do početka novog milenijuma, štamparska djelatnost u Zenici doživljava novi zamah pa, osim „Naše riječi“, izlazi čitav niz listova različitog karaktera, a većina ih se štampa u „Domu štampe“. Međutim, vijek trajanja svih tih listova bio je relativno kratak pa je „Naša riječ“ ostala jedini list u Zenici sa dugom i kontinuiranom tradicijom izlaženja.

Zaključak

Iako korijeni štamparske djelatnosti u Bosni i Hercegovini sežu duboku u prošlost, odnosno u prvu polovinu 16. vijeka, stvarni početak modernog štamparstva vezan je za posljednji period osmanske uprave. Prvi val ekspanzije štamparske djelatnosti u Bosni i Hercegovini vezan je za razdoblje austro-ugarske uprave, a svoj vrhunac štamparstvo doživljava tokom socijalističkog razdoblja. Zenica se još kasnije uključila u svijet štamparstva, jer uprkos postojanju indicija da se prvi list u ovom gradu pokreće 1915. godine tj. na kraju austro-ugarske uprave, ipak prve potvrđene podatke o izlasku nekih novina vežu za međuratni period. Naime, tek 1920. godine izlazi prvi, do sada barem poznati, zenički list, satiričnog karaktera pod nazivom „Kapidžik – zabavno-humorističko-satirički list srpsko-hrvatske omladine“. Izlazak ovog lista označio je početak prave male ekspanzije štamparske djelatnosti u gradu, a upravo listovi osnovani u ovom periodu bili su i okupljališta prve generacije modernih zeničkih intelektualaca koji su svojim radom unijeli dah modernosti u, još uvijek, poprilično uspavanu zeničku svakodnevnicu. Tokom socijalističkog perioda Zenica se profilira u važan privredni, administrativni, sportski, naučni, kulturni ali i publicistički centar u kojem je izlazilo oko 30 novina, listova, biltena i časopisa različitog karaktera. Brzom razvoju štamparske djelatnosti u Zenici posebno je doprinijelo formiranje „Doma štampe“ koji se vremenom profilira u jedno od najvećih i najmodernijih štamparskih preduzeća u Bosni i Hercegovini. U ovom periodu osniva se i daleko najvažniji printani medij u gradu, sedmičnik „Naša riječ“, koja izlazi i danas, a koja predstavlja važnu riznicu znanja i kolektivnog pamćenja o prošlosti Zenice. Krahom socijalizma i izbijanjem rata najveći broj listova u Zenici u potpunosti prestaje sa radom, a njihov prostor privremeno popunjava vojna štampa odnosno bilteni različitih vojnih formacija smještenih u Zenici. Neposredno nakon rata, štamparska djelatnost u Zenici na kratko doživljava novi zamah u razvoju, ali već na početku novog milenijuma najveći broj listova prestaje sa štampanjem, a i nekadašnji štamparski gigant

godine korišten je naziv „Informativni bilten 303. viteške brdske brigade“. Inače, nazivi slavna i viteška u vojnoj hijerarhiji ARBiH su bili počasnog karaktera te su dodjeljivani najuspješnijim brigadama u sastavu oružanih snaga Bosne i Hercegovine.

⁶² vidjeti: „Brigadski ekskluzivni dnevnik rata – BEDR“; 314. brdska brigada, broj 14, Zenica, 30. maj 1994. godine, 1.

⁶³ vidjeti: „Garnizonski informator“, glasilo Komande garnizona Zenica, godina I, broj 2, Zenica, 15. avgust 1994. godine, 1.

⁶⁴ vidjeti: „Patriotski list“, list 3. korpusa Armije Republike Bosne i Hercegovine, Zenica, broj 40, novembar 1994. godine, 1.

„Dom štampe“ zapada u lošu ekonomsku situaciju te u konačnici i prestaje sa radom. Štamparska djelatnost u Zenici tokom 20. stoljeća imala je buran i dinamičan razvoj tokom kojeg je u ovom gradu osnovano i ugašeno oko 50 listova različitog karaktera. Iako je samo „Naša riječ“ uspjela održati svoju osnovnu djelatnost i profilirati se kao najvažniji printani medij u Zenici u 20. stoljeću, i svi ostali listovi su imali važnu ulogu u kreiranju javnog mijenja ali i u sakupljanju informacija o historiji Zenice, ali i brojnih drugih gradova u regiji. Ostaje tužna činjenica da većina brojeva pomenutih listova nije dostupna ili uopće nije sačuvana, te da je Zenica zapravo ostala bez važne historijske štampe koja je činila važan segment sveukupne kulturne baštine ovog grada.

Literatura

Izvori

1. Jalimam Salih, *Štamparska djelatnost u Zenici od početaka do 1980. godine*, Zenica
2. *Vrijeme Oslobođenja oslobađanja (2): dokumenti*, Zenica, 2002

Štampa

1. „Brigadski ekskluzivni dnevnik rata – BEDR“
2. „Delegatska tribina“
3. „Garnizonski informator“, glasilo Komande garnizona Zenica
4. „Informativni bilten 303. brdske brigade“
5. „Informativni bilten 303. slavne brdske brigade“
6. „Informativni bilten 303. viteške brdske brigade“
7. „Kapidžik – zabavno-humorističko-satirički list srpsko-hrvatske omladine“
8. „List Složene organizacije udruženog rada Rudarsko metalurškog kombinata Zenica Metalurg“
9. „MIN“ maglajske informativne novine
10. „Naša riječ“ Zenica
11. „Patriotski list“, list 3. korpusa Armije Republike Bosne i Hercegovine
12. „Tešnjak“, List Udruženja Tešnjaka u Zenici
13. „ZE MagaZin“, petnestodnevna revija NIPP Naša riječ za srednju Bosnu
14. „Zeničanin – liberalno glasilo Zeničana“

Knjige

1. Blek Džeremi, Makrejd M. Donald, *Izučavanje istorije*, Beograd, Clio, 2007
2. Čehajić Raif, *Radio Zenica: 50 godina globalnog medija*, Sarajevo, 2020
3. *Dom štampe 1950. – 1970*, Zenica, 1975
4. *Dom Štampe 1950-2000*, Zenica, 2000
5. Džananović Mirza, *Grad u dimnjacima – Urbanizacija Zenice od 1945. do 1990. godine*, Zjenica, Zenica, 2017
6. Đulbić Mirsad, *Zenički leksikon*, Zenica, 2020
7. Gocini Đovani, *Istorija novinarstva*, Beograd, Clio, 2001
8. Jalimam Salih, *Historija Zenice*, Zenica, 2010
9. Jkanović Božo, *Radnički pokret Zenice do 1941. godine*, Zenica, 1986

10. Kazazović Ćamil, *Zenica u oružanoj revoluciji*, Zenica, 1984
11. Kukić Damir, *Medijska kultura*, Zenica, 2013
12. Nuhć Muhamed, *Komuniciranje od pećinskog crteža do žive slike*, Knjiga prva, Fakultet političkih nauka, Sarajevo, 1996
13. Pejanović Đorđe, *Štamparije u Bosni i Hercegovini 1529 – 1951*, Sarajevo, 1952
14. *Socijalistička republika Bosna i Hercegovina: separat iz II izdanja Enciklopedije Jugoslavije*, Zagreb, 1983,
15. Tucaković Šemso, *Historija novinarstva i medija u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo, 2006
16. *Zenica, društveno privredna karta*, Novinsko-izdavačko preduzeće Beograd, Pres-kliping, Beograd, 1975,

Članci

1. Babić Nikola, Radnička štampa u Bosni i Hercegovini do 1941. godine kao istorijski izvor, *Prilozi*, br. 4 (1968)
2. Labaš Danijel, Barčot Marija, Mediji i rat – etički izazov, Tiskovni mediji u Domovinskom ratu na primjeru Vukovara 1991, u: *Zbornik Vukovar '91. – istina i/ili osporavanje (između znanosti i manipulacije)*, Biblioteka ZBORNICI – Knjiga 42+, Institut društvenih znanosti Ivo Pilar i Ogranak MH Vukovar Zagreb – Vukovar, 2013
3. Džananović Mirza, „Abdići među nama – odjeci afere „Agrokomerc“ u Zenici“, *Prilozi*, br. 47 (2018)
4. Mokriš Svjetlana, Novine i njihova uloga u društvenoj zajednici, *Vjesnik bibliotekara Hrvatske* 54, 4(2011)
5. Mučalo Marina, Novinarstvo u ratnim uvjetima, *Politička misao*, Vol XXXVI, br. 2, (1999)
6. Petranović Branko, Štampa u Jugoslaviji u Drugom svjetskom ratu kao istorijski izvor, *Istoriografija i revolucija*, Prosveta, Beograd, 1984

Internet

1. <http://www.jusp-jasenovac.hr/default.aspx?sid=7618>
2. <http://www.infobiro.ba/>
3. <https://digitalna.nb.rs/sf/NBS/novine>
4. <http://www.unilib.rs/istorijske-novine/pregled-lat>
5. <http://dnc.nsk.hr/newspapers/Search.aspx>,
<https://library.foi.hr/lib/booksearch.php?B=1&H=&E=E9999&o=gg&K=B&D=3&V=EGN>

PRINTING AND JOURNALISM IN ZENICA IN THE XX CENTURY

Abstract

In contemporary historiography the historical press is recognized as a very important source of information on various aspects of life in a particular social community. Although the printing activity in Zenica appears relatively late, both in comparison with other cities in Bosnia and Herzegovina, and even

more so in the wider regional, European and world context, there is still a long tradition of publishing newspapers of different quality and character. The paper follows the development of the printing industry in Zenica from the publication of the first paper in 1920 until the end of the 20th century, and tries to determine the context of the emergence and disappearance of individual newspapers that were published in this city.

Key words: *Zenica, printing, journalism, socialism, „Naša riječ“*

Vernes Menzilović, MA

PRILOG POZNAVANJU ODNOSA MUSLIMANA ŠIREG ZENIČKOG PODRUČJA (BISTRICA-NEMILA) PREMA DOGAĐAJIMA U DRUGOM SVJETSKOM RATU

Sažetak

Pozavršetku Prvog svjetskog rata formirat će se Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca u kojoj će bosanskohercegovački muslimani nastojati politikom priklanja da očuvaju teritorijalnu cjelovitost zemlje i zaštite svoje interese. Takva politika nastavljena je i za vrijeme Drugog svjetskog rata kada će muslimani nastojati da se priklone onoj strani koja bi štitila njihove interese. U ovom radu ćemo pokušati da donesemo jednu jasniju sliku odnosa muslimana prema događajima u Drugom svjetskom ratu, bazirano na usmenim iskazima svjedoka i aktera tih događaja, te arhivskom građom i literaturom. Također, u radu ćemo koristiti termin musliman koji se tada koristio za nacionalnu skupinu naroda, a danas se odnosi na Bošnjake. Razlog pisanja jedne ovakve teme leži u činjenici da radovi koji su objavljeni o odnosu muslimana prema Drugom svjetskom ratu nisu dublje analizirali područje zeničkog kraja sa dominantno muslimanskim stanovništvom, niti je analiziran njihov stav prema tadašnjim prilikama. U ovom radu pokušat ćemo da damo i stav Islamske zajednice, ali i narodnih masa prema različitim vojnim formacijama kojima su se muslimani zeničkog kraja priklanjali.

Ključne riječi: Muslimani, Zenica, Bistrica, Islamska zajednica, muslimanske rezolucije, muslimanske milicije, četnici, ustaše, domobrani, Crna legija, partizani.

Uvod

Popisom stanovništva iz 1931. godine srez Zenica je imao 35. 833 stanovnika, od čega 20. 207 muslimana, 6. 508 pravoslavaca i 8. 698 katolika.¹ To je bio posljednji popis stanovništva urađen do početka rata. Muslimani su činili oko 57% ukupnog broja stanovnika sreza Zenica. Početak rata dočekali su neorganizovano, pokušavajući da se priklone onoj strani koja bi zaštitila njihove interese. Autor u ovom radu na osnovu usmenih iskaza, dostupnih izvora i literature prati događaje od početka do kraja rata nastojeći da prikaže ulogu i značaj muslimana, te njihov pravac djelovanja, naročito u prvim godinama rata. Poseban osvrt daje se na zeničko selo Bistricu, smješteno u nemilskom području, uključujući i životne priče nekih od aktera rata.

Interesantno je da je partizanska borba u zeničkom kraju započeta tek u novembru 1941. godine, ali se već u maju 1942. godine ugasila. Ostao je samo jedan neuspješan pokušaj partizana u oktobru 1943. godine upadom u pogone željezare, ali ova akcija nije imala većeg značaja. Od tada, pa sve do početka 1944. godine muslimani su se priklanjali raznim vojnim formacijama, s ciljem da se zaštite od četničkih, ali i ustaških progona i istrebljivanja i tek tada su masovno počeli

¹Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. marta 1931 godine, Knjga II, Državna štamparija, Beograd 1938, str. 7 (Dalje: Definitivni rezultati popisa...) Zenički srez obuhvatao je i područje Kaknja, Busovače i Viteza. Samo područje današnje općine Zenica imalo je 9078 stanovnika od čega: 4 086 ili 36,2% muslimana, 3 243 ili 24,3% katolika, 1 399 ili 18,2% pravoslavaca, 102 ili 0,5% protestanata. Jalimam Salih, *Zenica fotomonografija*, ZE Coppany, Zenica 1999. (Dalje: Jalimam, *Zenica fotomonografija*...)

prelaziti na stranu partizana i narodnooslobodilačkog pokreta.²Kada je u pitanju položaj i uloga muslimana zeničkog kraja u Drugom svjetskom ratu, mi danas raspolazemo sa vrlo oskudnim informacijama. Zbog toga ovaj rad posvećujemo isključivo periodu Drugog svjetskog rata, a razlog tome je što i u historiografiji ova tema nije dovoljno istražena, odnosno radovi koji su pisani na ovu temu obuhvatali su širi kontekst, prostorno i tematski, ili su bili pod uticajem komunističke propagande. Shodno navedenom, ovaj rad obuhvata mikroregiju zeničkoga kraja, sa posebnim osvrtom na muslimansko selo Bistricu koje se danas nalazi na sjevernom dijelu općine Zenica, te ćemo kroz prizmu dešavanja na ovom kraju pokušati da donesemo neke opće zaključke. Po karakteru, sukobljenim stranama i načinu vođenja, Drugi svjetski rat, bio je do tada fenomen, jer su na području Bosne i Hercegovine u sukobima učestvovala razne vojne formacije.³ Već u ljeto 1941. godine kada je započeo ustanak protiv okupatora, mještani Bistrice susilom ili dobrovoljno uključeni u ratne sukobe širom zemlje. Upravo je to najvažniji momenat u cijelom ovom istraživačkom poduhvatu. Cilj je bio da prikazemo ulogu, značaj, ali i pravac djelovanja muslimana zeničkog kraja, zbog toga što je ovaj prostor srednje Bosne bio konglomerat različitih vjera, a sasvim sigurno je da je vjera uz ideološku bila jedna od najznačajnijih odrednica pristupanja određenim vojnim formacijama. Iako su radovi Envera Redžića, Rasima Hurema, Marka Attila Haoare i drugih, dali neprocjenjiv značaj za kristaliziranje i donošenje jasnije slike i predstave na ovu temu, mi ipak danas nemamo radove koji obuhvataju prostor Zenice sa posebnim aspektom na muslimansko stanovništvo. Čamil Kazazović je u svojim radovima *Zenica u oružanoj revoluciji* i *Zenica u Nob-i 1942-1945* postavio temelje za istraživanje ove teme, ali pod djelovanjem komunističke ideologije, ignorisao je činjenice da muslimani nisu imali jasnu isprofilisanu politiku 1941. godine, što se moglo vidjeti kroz njihovo držanje po strani ili njihovo djelovanje u različitim pravcima tokom rata. Također izostao je i stav Islamske zajednice, a koji je mogao biti značajan faktor za usmjerivanje muslimanskih masa u nekom konkretnom pravcu djelovanja. Zbog toga ćemo u ovom radu nastojati da na različitim životnim sudbinama isudionicima tih događaja pokažemo kako su muslimani zeničkog kraja gledali na ratna dešavanja, koga su podržavali, a koga ne, te gdje su sve učestvovali u ratnim sukobima.

Muslimani Zenice u Drugom svjetskom ratu

Uspostavom režima NDH u aprilu 1941. godine, ali i ranije, politika NDH nastojala je da pridobije muslimansko stanovništvo na svoju stranu. Historičar Marko Attila Hoare tvrdi da su muslimani kroz razne oblike djelovanja nastojali da se uspostave ustaškom režimu, a u krajnjem cilju da se zaštiti muslimansko stanovništvo.⁴ Međutim, mi to na konkretnim primjerima ne možemo da vidimo. Prije bismo mogli kazati da su se muslimani držali oprezno, ne dajući javnu

² Ekspanziju narodnooslobodilačkog pokreta opisuje Haoare Marko Attila u radu: *Bosanski muslimani u Drugom svjetskom ratu*, Vrijeme, Zenica 2019, str. 278 (Dalje: Haoare, *Bosanski muslimani*...)

³ Naročito je važna i značajna uloga muslimana u tom periodu, koje rat zatiče bez jakog političkog vodstva. U junu 1939. godine umro je Mehmed Spaho, predsjednik Jugoslovenske muslimanske organizacije (JMO) i ministar u vladi Kraljevine Jugoslavije. Iste godine, 26. augusta sporazumom „Cvetković-Maček“ dijelovi Bosne i Hercegovine trebali su biti pripojeni Banovini Hrvatskoj. Na mjesto predsjednika JMO poslije smrti Mehmeda Spahe, došao je Džafer-beg Kulenović. Uspostavom fašističkog režima od 10. aprila 1941. godine, prostor Bosne i Hercegovine i dio crnogorskog Sandžaka postaje dio Nezavisne Države Hrvatske (NDH), a Džafer-beg Kulenović postaje potpredsjednik vlade Nezavisne Države Hrvatske.

⁴ Hoare, *Bosanski muslimani*... 26.

podršku, niti osudu ni jednoj strani. Također, bila je prisutna i agitacija Komunističke partije Jugoslavije (KPJ). Proglasom iz juna 1941. godine KPJ je pokušala mobilizirati Bosance svih nacionalnosti u NOP. Dok su komunisti pokušavali da izgrade pokret otpora koji bi se borio protiv njemačkog i italijanskog okupatora, kao i protiv ustaša, srpski konzervativci su imali suprotan cilj. Oni su nastojali da postignu sporazum sa okupatorima, a ustaničke napade da koncentrišu na borbu protiv ustaša. Uz sve to mobilizacija muslimana i Hrvata u partizanske jedinice išla je teško zbog dominantnog srpskog stava partizanskih jedinica. Hrvati su nakon Prvog svjetskog rata imali ideju neke nove zajedničke zemlje južnih slavena, sa jednakim pravima, ali su ostali u podređenom položaju u odnosu na Srbe, te su početkom rata sa oprezom gledali na partizanske jedinice.⁵ Ogromna većina muslimanskog stanovništva u Bosni i Hercegovini bila je veoma rezervirana prema NDH, ali i prema partizanima. Komunistička propaganda i ideologija društva bez vjere, nije privlačila muslimansko stanovništvo. Bez vlastite države, vojno nemoćni, politički svjesni muslimani su kupovali vrijeme dok ishod rata ne bi postao jasniji.⁶ Politička razjedinjenost muslimana izražavala se i potvrđivala prije svega u činjenici da su u vojničkom pogledu bili potpuno dezorganizovani. Pripadali su ustaškim ideološkim pokretima, domobranskim regularnim jedinicama, muslimanskim autonomnim milicijama, partizanskim odredima, ali bilo je i pojedinih slučajeva da se priključuju četničkim snagama.⁷ Na području Zenice i okolnih, pretežno muslimanskih sela sve do novembra 1941. godine nije bilo partizanskih jedinica, niti oružane borbe, ali i ona je kao što smo gore naveli vrlo kratko trajala.⁸ Tek će krajem 1943. godine muslimani imati jasniji uvid u političku i vojnu situaciju. U jednom izvještaju Ustaške nadzorne službe (UNS) s kraja augusta 1943. godine, navodi se: „*Raspoloženje muslimana prem Nezavisnoj državi Hrvatskoj u Zenici i okolici, u posljednje vrijeme znatno je palo, osjeća se sve veća mržnja i neraspoloženje prema današnjem poredku...*“ U izvještaju se dalje navodi i da su muslimanske organizacije koje su imale dozvolu za rad od strane NDH („El-Hidaje“, „Narodna uzdanica“ i „Merhamet“) opstruirale napore ustaša da mobiliziraju muslimansku omladinu ili da im usade hrvatska nacionalna osjećanja.⁹

Zenička rezolucija o zaštiti Roma

Velikom broju muslimana već na samom početku rata postalo je jasno da NDH nije država koja bi bila spremna i sposobna da garantuje njihovu ličnu i imovinsku sigurnost. Jedan diomuslimanskih intelektualaca, radnika, svećenstva i poslovnih ljudi reagovao je tako što se ogradio od ustaške politike, naročito zbog masovnog progona i zločina nad Srbima i Jevrejima. Zbog toga je objavljeno nekoliko protestnih rezolucija poznatijih kao „muslimanske rezolucije“. Potpisnici ovih rezolucija bili su predstavnici javnog života muslimana. To su većinom bili

⁵ Uz to atentat u Narodnoj skupštini koji se dogodio 20. juna 1928. godine na zastupnike Hrvatske seljačke stranke od strane Puniše Račića, zastupnika Narodne radikalne stranke, ostao je u dubokom sjećanju hrvatskog naroda kao znak za oprez.

⁶ Hoare, *Bosanski muslimani...* 27-42.

⁷ Redžić Enver, *Muslimansko autonomaštvo i 13. SS Divizija (Autonomija Bosne i Hercegovine i Hitlerov Treći Rajh)*, Svjetlost, Sarajevo 1987, str. 21. (Dalje: Redžić, *Muslimansko autonomaštvo...*)

⁸ Kazazović Čamil, *Zenica u oružanoj revoluciji*, Muzej grada Zenice, Dom štampe, Zenica 1984, str. 98. (Dalje: Kazazović, *Zenica u oružanoj revoluciji...*)

⁹ Hoare, *Bosanski muslimani...* 200-201.

funkcioneri Islamske vjerske zajednice, članovi muslimanskih društava i udruženja, pripadnici uleme, poslovni ljudi, intelektualci, studenti i sl. Prva rezolucija je objavljena na skupštini Organizacije ilmije (muslimanskog svećenstva) „El-Hidaje“ održanoj u Sarajevu 14. augusta 1941. godine.¹⁰

Zenička rezolucija donesena je 26. maja 1942. godine.¹¹ Ona je bila plod inicijative uglednih Zeničana u prostorijama Sultan-Ahmedove medrese, današnjoj zgradi Medžlisa Islamske zajednice Zenica. Nepunu godinu dana ranije, bojeći se šireg revolta Muslimana, zbog niza rezolucija objavljenim u mnogim bosanskohercegovačkim gradovima, Ministarstvo unutrašnjih poslova u Zagrebu 30. augusta 1941. godine izdalo je raspis po kojem su obustavljene sve mjere protiv tzv. bijelih Cigana.¹² Međutim, u praksi se odstupalo od ove odredbe. Najizrazitiji primjer desio se u Travniku u proljeće 1942. godine kada su ustaške vlasti počele upućivati tamošnje Cigane u koncentracione logore.¹³ Smatrajući ove aktivnosti pogrešnim, te želeći da spase svoje komšije, zeničke Rome, uglednici zeničke čaršije su se uključili u aktivnosti kako bi spriječili progon ove populacije. Kao rezultat tih aktivnosti donesena je zenička rezolucija, koju je sastavio ugledni zenički sudija i advokat Fadil Imamović, a potpisnici su bili ugledni zenički intelektualci. Njih ukupno 27 potpisalo je rezoluciju u kojoj stoji:

Zenički Muslimani održali su sastanak povodom upućivanja u sabirne logore Muslimana tzv. „cigana“ iz Travnika i povodom glasila da će se isto tako postupiti i sa ostalim Muslimanima tzv. „ciganima“ Herceg-Bosne, pa su nakon svestranog proučavanja ovog za islamsku zajednicu vrlo važnog pitanja konstatirali sljedeće:

1. Sveta, uzvišena i zakonom priznata vjera islam ne poznaje podjelu ljudi po rasi i klasi. Jedino priznaje razlikovanje po uljudbi i pojedinačnoj vjernosti, pošto su najpribraniji i najplemenitiji kod Boga dž.š. samo oni, koji se najtačnije drže propisa vjere.

2. Muslimani tzv. Cigani jesu sastavni dio muslimanskog elementa u Herceg-Bosni. Oni se ni po čemu ne razlikuju od ostalih Muslimana. Rađaju se i umiru kao Muslimani, vode se u istim matičnim knjigama, izvršavaju sve obrede islama, žene se i udaju sa ostalim Muslimankama i Muslimani ih nikada nisu smatrali, da su što drugo nego Muslimani, kao i ostali. Uvijek su sa ostalim Muslimanima izvršavali vjerske i državljanske dužnosti, a uživali su i ostala prava kao i svi Muslimani u svim vremenima svoje prošlosti i sadašnjosti. Svi Muslimani bez razlike ih i sada, kao i uvijek smatraju dijelom svoga vlastitog i zajedničkog tijela te najenergičnije i najžešće osuđuju svako izdvajanje i razlikovanje ovih Muslimana od ostalih. Svi Muslimani hoće i jednodušno traže, da ovi Muslimani imaju isti položaj kao i svi ostali Muslimani Herceg-Bosne.

¹⁰ Hurem Rasim, *Bosna i Hercegovina u Drugom svjetskom ratu 1941-1945.*, Plejada, Zagreb-Sarajevo 2016, str. 323-324. (Dalje: Hurem, *Bosna i Hercegovina u Drugom svjetskom ratu...*); Izlaganje sa naučnog skupa: 1941. u Istoriji naroda Bosne i Hercegovine, Veselin Masleša, Sarajevo 1973. Hadžijahić Muhamed, *Muslimanske rezolucije iz 1941. godine*, str. 275-282. (Dalje: Hadžijahić, *Muslimanske rezolucije...*)

¹¹ Hurem, *Bosna i Hercegovina u Drugom svjetskom ratu...* 324.

¹² Odluka Ministarstva unutrašnjih poslova NDH br. 32661/41 od 30. VIII 1941. godine.

¹³ Novi Muallim, jesen 2016. god. XVII, Br. 67. Dizdarević Mevludin, *Tretman Roma kao etničke manjine u Zenici kroz prizmu rezolucije zeničkih intelektualaca 1942. godine*, str. 35 (Dalje: Dizdarević, *Tretman Roma...*)

3. Pod pojmom „ciganin“ imade se smatrati samo necivilizovani nomad (skitnica), koji nema stalnog nastana, niti određene uljudbe, nego se skita od mjesta do mjesta, provodi lupeški život i za koga ne postoje nikakve ni državne ni druge granice.

4. Postoji odredba Ministarstva unutrašnjih poslova od 30. VIII 1941. br. 32661/41, koja određuje da se u tzv. „bijele Cigane“ Muslimane nema dirati, jer se isti imadu smatrati arijevcima. Stoga se na iste ne smiju primjenjivati nikakve mjere već određene i koje će se ubuduće odrediti protiv Cigana.¹⁴

Nakon potpisivanja ove rezolucije, Fadil Imamović¹⁵ se sastao u Sarajevu sa naibom reisul-uleme profesorom Safvetom Salihom ef. Bašićem za intervenciju po ovom pitanju. Naib reisul-uleme telefonskim pozivom obavijestio je potpresjednika vlade Džafera Kulenovića o zeničkim rezolucijama. Kulenović je obećao da će sva kotarska povjerenstva u Bosni i Hercegovini odmah dobiti upute da se akcije protiv tzv. bijelih Cigana ne poduzimaju, a ako je već nešto poduzeto da se obustavi. Prema iskazu Fadila Imamovića, on je uzeo nešto oružja iz suda i podjelio ga bijelim Ciganima u tri sokaka na Odmutu, uz preporuku da pruže otpor ako dođu ustaše.¹⁶ Imamović je umnožio rezoluciju u 200 primjeraka i ti primjerci su poslani svim vakufskim povjerenstvima u BiH.¹⁷ Činjenica je da se jeovim rezolucijama dao stav muslimana o zaštiti Roma, ali da li je u praksi primjenjivano i u kojoj mjeri sa sigurnošću ne možemo kazati.

Postavlja se pitanje zbog čega je izostala ranija reakcija zeničkih uglednika kada je u pitanju zaštita njihovih sunarodnjaka. Rezolucija je donesena krajem maja 1942. godine, u praksi se počela primjenjivati u ljeto iste godine, ali samo na prostoru zeničkog kraja. Bilo je potrebno godinu dana da se zenički muslimani odluče na taj korak i da poduzmu aktivnosti na zaštiti cigana, i to samo onih *bijelih*, kako se navodi u rezoluciji. Zanimljivo je da se u gore citiranoj rezoluciji ne spominje zaštita zeničkih Jevreja i zeničkih pravoslavaca, koji su također bili izloženi nacističkim i ustaškim progonima i likvidacijama.

Teror uperen protiv Jevreja započeo je još u proljeće 1941. godine, kada su prve grupe zeničkih Jevreja otpremljene u Jasenovac. Od 172 Jevreja koliko ih je odvedeno, samo ih je pet uspjelo da preživi logore. Ni Srbi nisu imali bolju sudbinu. Tokom ljeta i jeseni 1941. godine Srbima je ograničeno kretanje, otpušteni su sa posla, a počelo je i sa hapšenjima i progonima. U gradu je uhapšeno nekoliko stotina Srba, a u okolnim zeničkim selima vršila su se masovna hapšenja i streljanja Srba.¹⁸ Prema sjećanju Hasana Hibića iz sela Gojakovac nadomak Nemile kod Zenice: „Svi odrasli muški članovi strijeljani su u jednom danu“. ¹⁹ Iako je rezolucija imala jedan širi odjek za zaštitu bijelih cigana, njome se nije definisala zaštita prema ostalim narodima.

¹⁴Dizdarević, *Tretman Roma*...35-36.

¹⁵ Fadil Imamović (1912-1997) bio je zenički sudija i advokat. Jedan je od najuglednijih Zeničana druge polovine XX stoljeća. Međutim, prema dostupnim arhivskim dokumentima, Imamović je bio sudija Kotarskog suda u Zenici tokom 1941-1942. godine. On se nije priklanjao KPJ ili partizanima, već je bio sudija u NDH, tako da je njegova pozicija i uloga u prvim godinama rata jako diskutabilna. Tek će 1943. godine postati komandant muslimanskih milicija i aktivno se uključiti u narodnooslobodilačku borbu.

¹⁶ Interesantno je da su ove rezolucije objelodanjene tek sedamdesetih godina. Dr. Muhamed Hadžijahić objavio je tu prvi rad o pomenutim rezolucijama, a poslije je na skupu SANU u Beogradu održao i jedan referat na tu temu, te je dobio veliku podršku prisutnih.

¹⁷ Đidić Fuad-Hećimović Esad, *Robija šutnje (Stradanje Muslimana u zeničkom kraju 1945-1987)*, KMD Preporod, Zenica 1991, str. 162-166 (Dalje: Đidić-Hećimović, *Robija šutnje*...)

¹⁸ Kazazović, *Zenica u oružanoj revoluciji*...64-75.

¹⁹ Prema sjećanju Hasana (Agan) Hibića (27.12.1927-19.01.2018).

Islamska vjerska zajednica kao vrhovno tijelo muslimana u Bosni i Hercegovini držala se po strani od tih događaja i nije javno iznosila svoj stav o zaštiti cjelokupnog stanovništva bez obzira na vjeru.

Stav Islamske zajednice prema događajima iz Drugog svjetskog rata

Iako su muslimanske rezolucije objavljene u nekoliko bosanskohercegovačkih gradova (Sarajevu, Prijedoru, Mostaru, Banjoj Luci, Bijeljini, Tuzli...) njihova objava negativno je primljena od strane državne vlasti i katoličkih vjerskih krugova. Rezolucije su ujedinile muslimansko stanovništvo po stavu osuđivanja zločina, ali i ograđivanja od istih. Njima su se Muslimani pokušali formalno distancirati od ustaških zločina, ali se nisu žalili na postupke njemačkih i italijanskih okupatora, već na ustašku vlast i njenu nedjelotvornost. Tokom cijele 1942. godine Glasnik Islamske vjerske zajednice Nezavisne Države Hrvatske veličao je ratne napore Njemačke kao borbu protiv bezbožnog boljševizma, njihovih saveznika i lažnih demokratija.²⁰

S druge strane časopis „El-Hidaje“ koji je počeo da izlazi u decembru 1936. godine, a koji je bio pokrenut od istoimene Organizacije ilmije Kraljevine Jugoslavije, ni u jednoj svojoj rubrici se nije osvrtao, niti je imao tekstove koji su davali određen stav prema ustaškoj vlasti. Držanje po strani, daleko od tema i stavova vezanih za osuđivanje progona civila, likvidacije i protjerivanja, bili su karakteristični za ovo glasilo koje je izlazilo tromjesečno. „El-Hidaje“ je samo u jednoj svojoj rubrici dao prepis iz Vijesnika ministarstva o tome ko se smatra domobranskim dušobrižnikom (vjerskim službenikom-imamom). Tu se definiše ko može vršiti imamsku službu koju je odredilo Domobransko Muftijstvo, u saglasnosti s ulema-medžlisom kao upravnim tijelom Islamske vjerske zajednice.²¹

Institucionalno je Islamska vjerska zajednica u NDH predstavljena u sklopu reisul-uleme Islamske vjerske zajednice smještene u Sarajevu, uleme medžlisa i Vakufske direkcije u Sarajevu, te muftijskih ureda koji su se nalazili u Banja Luci, Bihaću, Sarajevu, Mostaru, Travniku, Tuzli i Zagrebu. Međutim, vjerska elita u NDH nije ni pokušavala definirati islam u političkom sistemu. Smatrali su da je islam nespojiv sa sekularnim strukturama i ideološkim nacionalizmom. Napori vjerske inteligencije bili su usmjereni na reformulaciju tradicije koja će muslimane vratiti izvorima islama. S druge strane ni tadašnji reisul-ulema Fehim ef. Spaho (1887-1942) koji je bio na toj poziciji od 10. juna 1938, pa do smrti 14. februara 1942. godine, nije davao u ime Islamske zajednice stav kojim bi stao u zaštitu pravoslavaca, Jevreja i Roma u NDH.²² Fehim ef. Spaho je 11. maja 1941. godine u Begovoj džamiji održao i govor kojim je dao zahvalu prilikom osnivanja NDH. Između ostalog, spomenuo je još i sljedeće: *Dok su mnoge druge zemlje bile poprište*

²⁰ Jahić Adnan, *Vrijeme izazova Bošnjaci u prvoj polovini XX stoljeća*, Bošnjački institut-Fondacija Adila Zulfikarpašića, Sarajevo 2014, str. 351-352. (Dalje: Jahić, *Vrijeme izazova...*)

²¹ El-Hidaje, Organizacija Ilmije Nezavisne Države Hrvatske, br.4, god. VI, Novembar 1942, str. 103-104. Muslimanskim dušebrižnicima smatrali su se oni koji su završili jednu od ovih viših vjerskih škola: bivšu Šerijatsku sudačku školu u Sarajevu, bivšu Okružnu medresu u Sarajevu, današnju Višu islamsku šerijatsko-teološku medresu u Sarajevu, bivšu Kraljevsku medresu u Skoplju. Odredba se protezala i na Muslimane koji su završili i jednu od nižih okružnih medresa u Sarajevu, Mostaru, Banjoj Luci, Tuzli, Travniku, Zenici i Bihaću.

²² Časopis za suvremenu povijest, God. 36, br. 3, Zagreb 2004. Kisić-Kolanović Nada, *Muslimanska inteligencija i islam u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj*, str. 901-938. (Dalje: Kisić-Kolanović, *Muslimanska inteligencija...*)

strahovitih ratnih užasa, mi smo uz mali broj žrtava za posve kratko vrijeme došli u položaj, da kažemo: Mi imamo svoju državu. Rodila se je Nezavisna Država Hrvatska i otpočela svoj život. Mi muslimani od srca smo je pozdravili jer znamo da u nju stupamo kao ravnopravni građani i jer tvrdo vjerujemo da se ni jednom muslimanu neće i ne može dogoditi nikakva nepravda... Pomenuta očekivanja ubrzo su izblijedila i prerasla su u sve ozbiljnije nepovjerenje i nesporazum između Islamske zajednice i NDH.²³

Prostor Bistrice-Nemile u Drugom svjetskom ratu

Zenički kraj je početkom četrdesetih godina prošlog stoljeća bio dominantno naseljen muslimanskim stanovništvom. Inače, sjever zeničke općine geografski je odvojen od zeničkog bazena vrandučkom klisurom. Brdsko planinski prostor, obrastao gustom vegetacijom davao je donekle veću sigurnost u odnosu na kotlinska ravničarska područja. Udaljeni oko 20 do 30 kilometara od gradskog središta, mještani ovih naselja, rat su doživljavali i proživljavali na jedan drugačiji način. Na Nemilskom slivu nalazilo se na desetine sela i zaselaka u kojima je procentualno bilo zastupljeno 90% muslimansko stanovništvo, izuzev tri manja zaseoka: Gojakovac, Loznik i Gornja Bistrica gdje su bili naseljeni pravoslavci. Uskotračna pruga povezivala je okolna sela u dolini rijeke, ali većina sela nalazila se na brdsko-planinskim područjima. Prema procjenama u to vrijeme na području Nemile živjelo je oko 2000 stanovnika. Sva ova naselja smještena su na lijevoj obali rijeke Bosne, izuzev Gladovića, Koprivne i Kovanića koja se nalaze na desnoj obali rijeke Bosne. Jedan krak uskotračne pruge išao je uzvodno od ušća rijeke Bistričak u Bosnu, ka selima Šerići, Jastrebac i Vukotići, a pruga se najviše koristila za transport drveta. Centralni položaj zauzimalo je selo Bistrica, gdje je četrdesetih godina živjelo oko 250 stanovnika. Brdsko-planinsko područje imalo je vrlo slabe putne komunikacije, narod se isključivo bavio poljoprivredom i stočarstvom, a organizovane naobrazbe i školstva skoro da nije ni bilo, izuzev jedne škole u Nemili, gdje su lokalni mještani nerado slali djecu u školu. Porodice su u pravilu bile višečlane, sa prosjekom oko 6-7 djece, dok je društveni, obrazovni i zdravstveni standard bio na izuzetno niskom nivou.

Rat i ratna dešavanja dovela su do samoorganizacije lokalnih mještana u muslimanske milicije.²⁴ One su bile organizacija lokalnih mještana koji su pribavljali oružje i nastojali da zaštite stanovništvo od progona, ubijanja i pljačkanja imovine. Prema sjećanju najstarijih lokalnih mještana, čija sjećanja ovdje iznosimo, povod osnivanja muslimanskih milicija u selu Šerići vezan je za slučajeve provala i napada na selo. (U ljeto 1941. godine dešavalo se da su četničke jedinice sa prostora tesličkog kraja: Blatnice, Jezera i Kozila u nekoliko navrata pljačkali selo, te krali stoku

²³Zbornik radova, Bosna i Hercegovina 1941: Novi pogledi, Institut za Istoriju u Sarajevu, Sarajevo 2012. Bećirović Denis, *Nezavisna Država Hrvatska i Islamska zajednica u 1941. godini*, str. 39 (Dalje: Bećirović, *Nezavisna Država Hrvatska...*)

²⁴U literaturi i historiografiji se vrlo malo značaja pridaje osnivanju i organizaciji muslimanskih milicija širom Bosne i Hercegovine gdje je bilo dominantno muslimansko stanovništvo. Ova problematika bi se u perspektivi mogla bolje izučiti. Samo usputno se spominje mjesto i vrijeme formiranja milicija, te eventualno broj pripadnika i ime zapovjednika/komandanta. Autorica Merisa Karović u Glasniku Islamske zajednice 11-12 2006. god. i 1-2 2007. god, dala je temelje istraživanja ovoj temi na nekoliko strana teksta, objavivši članak pod nazivom „*Muslimanske milicije u Bosni i Hercegovini 1941.-1945.*“ U radu Rasima Hurema „*Bosna i Hercegovina u Drugom svjetskom ratu 1941-1945*“ na nekoliko strana teksta površno se obrađuje ova tema, te smatram da treba da dobije jednu opširnu i ozbiljnu studiju koja bi konstatovala pojavu ovih formacija, ulogu, djelovanje i suradnju sa drugim formacijama.

i poljoprivredne proizvode). Kao odgovor na takvo stanje došlo je do samoorganizovanja mještana. Oko sela postavljene su straže, iskopani su tranšaji i bajte (zemunice) postavljene puškarnice, a noću bi se puštali psi oko sela.²⁵ Za komandanta milicije u selu Šerići izabran je Haso Huseinović, u narodu poznat kao beg ili šerički beg.²⁶ U muslimanske milicije Šerića u početku su bili samo pripadnici tog sela, a surađivali su sa organizacijama NOP-a.²⁷ To svjedoči i pisanje Dedijera koji u svom Dnevniku iznosi: *Ovde nas muslimani smatraju kao svoju rođenu vojsku...Kada je Lola prolazio proletos s Petom divizijom, Šerići su lepo primili partizane... Tito je naredio da se Šerićima da jedan puškomitraljez da se brane od četnika...*²⁸ Muslimanske milicije formirane su s primarnim ciljem da zaštite domaće muslimansko stanovništvo zeničkog kraja od četničkih napada na sela. Ove formacije bile su donekle potpomognute od strane ustaša, ukrajnjemcilju da djeluju protiv četnika. Muslimanske milicije bile su za narodnooslobodilački pokret nelegitimna formacija, ali su one zasigurno dale značajan doprinos u odbrani muslimana zeničkog kraja od četnika. Djelovanje muslimanskih milicija proširilo se je i na okolna sela, tako da je lijeva obala rijeke Bosne sve od Šerića, pa do sela Pojske bila donekle zaštićena od napada na civilno stanovništvo. Pripadnici muslimanskih milicija u ljeto 1944. godine masovno će se prikloniti partizanskim formacijama, a najviše u Vlačićki odred. Samo iz sela Šerići u jednoj grupi priključilo se oko 50 mještana u odred.²⁹

Biografije i svjedočenja nekih od sudionika rata iz sela Bistrice

Kao što smo već ranije naveli, lokalno muslimansko stanovništvo činilo je apsolutnu većinu na sjevernom dijelu zeničke općine. Stanovništvo sa vrlo slabom putnom infrastrukturom, bez obrazovanja i rada u nekim od fabrika, početak rata dočekalo je dezorjentisano, priključujući se raznim vojnim formacijama. Kontakata sa vanjskim svijetom bilo je vrlo malo, a velika nepismenost, neinformiranost i težak način života bio je karakterističan za mještane ovog sela koje je zauzimalo centralni položaj nemilskog sliva. Stoga smo poglavlje ovog rada posvetili akterima rata prema sjećanjima koja je autor ovog rada ranije zapisao i sačuvao, te prema dostupnoj arhivskoj građi.

Prvi koji je izgubio život iz sela Bistrice bio je **Salih (Ibrahim) Jusić**. Rođen je 05. juna 1922. godine kao najstarije dijete u desetočlanoj porodici oca Ibrahima. U školu nije išao, već je samo duhovnu naobrazbu stekao u lokalnom mejtefu. U ljeto 1940. godine otišao je na služenje vojnog roka u vojsci Kraljevine Jugoslavije. Kada je u junu 1941. godine započeo ustanak naroda Jugoslavije protiv okupatora i formiranje partizanskih odreda, Salih je i dalje bio u vojnoj formaciji

²⁵Razgovor sa Semirom Huseinovićem, unukom od Hase Huseinovića, koji je priču čuo od svoga oca Hasana. Slično opisuje i Vladimir Dedijer: *Oko sela su rovovi koje je napravila muslimanska milicija...One rovove su iskopali da se brane od četnika jer su ih više puta napadali. Na okolnim visovima imaju osmatračnice. Noću puštaju pse.* Dedijer Vladimir, *Dnevnik 1941-1944, Druga knjiga*, Librunija, Rijeka 1981, str. 323. (Dalje: Dedijer, *Dnevnik 1941-1944...*)

²⁶Haso Huseinović je rođen 07. oktobra 1888. godine u selu Šerići od oca Ibrahima i majke Derviše. Bio je samouk-pismen, a od obrazovanja samo je imao mejtef, odnosno vjersku pouku. Bavio se zemljoradnjom. Uživao je ugled u selu i poštovanje od lokalnih mještana. Odrastao je u višečlanoj porodici. Nije poznato da li je učestvovao u Prvom svjetskom ratu, ali se zna da je bio zaljubljenik lova, te je lovačko oružje koristio u svrhu zaštite lokalnih mještana. Suradivao je sa Fadilom Imamovićem, tadašnjim uglednim zeničkim pravnikom i sudijom.

²⁷Hurem, *Bosna i Hercegovina u Drugom svjetskom ratu...*328.

²⁸Dedijer, *Dnevnik 1941-1944...*323.

²⁹Kazazović, *Zenica u oružanoj revoluciji...*311.

Kraljevine Jugoslavije, koja je došla pod rukovodstvo NDH. Prema svjedočenju njegovog brata Osmana Jusića, on je bio stražar u vojnoj kasarnoj u mjestu Borovo u Hrvatskoj, kada su četničke jedinice izvele artiljerijski napad na kasarnu gdje je Salih izgubio život. Tu priču prenio mu je partizanski vojnik Husein iz mjesta Pode kod Travnika, koji je bio očevidac tih događaja. Husein je u ratnom vohoru tokom 1942. godine boravio u Bistrici, kada je upoznao porodicu Jusića, te im prenio priču o sudbini Saliha. Uz to je kazao da je nakon Salihove pogibije poslao pismo na adresu u Bistricu da obavijesti porodicu o tragičnom slučaju, ali to pismo nikada nije stiglo na adresu. Tako da je Salih tamo i ukopan.³⁰ U Domovnici³¹ za okrug Doglode, selo Bistricu, upisano je da je Salih poginuo 16. augusta 1941. godine od četničke granate u mjestu Bosansko Petrovo.³² To nam govori u prilog istinitosti ove priče, s razlikom samo u mjestu pogibije. Ova priča je interesantnija sa aspekta rasvjetljavanja događaja četrdesetih godina prošlog stoljeća. Salih je bio u legalnoj vojnoj formaciji Kraljevine Jugoslavije, tada jedinoj priznatoj od strane saveznika. S druge strane, četničke formacije očigledno da nisu bile naklonjene vojsci Kraljevine Jugoslavije koja je na području Hrvatske i Bosne i Hercegovine bila pod protektoratom NDH, odnosno ustaša, dok je na području Srbije, Crne Gore i Makedonije uticaj bio četnički. Muslimani zeničkog kraja pristupali su dobrovoljno ili nasilno svim vojnim formacijama.

U porodici Bekan, dva brata ratovala su na dvije različite strane. Ova porodica, tačnije jedan od nosioca prezimena Alija Bekan se krajem XIX stoljeća doselio sa područja Travnika na područje sela Bistrica, gdje je radio u najmu kod mještana, samo za hranu i konak. Alija se bavio isključivo zemljoradnjom i vodio je težački način života. Alija je imao dva sina, Hasu i Fehima koji nisu imali, osim vjerske, nikakvu naobrazbu. **Haso (Alija) Bekan** rođen je 06. jula 1923. godine i kao vrlo mlad uključen je u ratna dešavanja. U ljeto 1941. godine kada je postao punoljetan, oženio se, te je ubrzo nakon toga regrutovan u vojsku NDH.³³ Prema svjedočenju njegove kćerke Raseme Bekan, koja je priču čula od svoje majke, supruge Hase, on je u početku dolazio povremeno kući, svakih nekoliko mjeseci. Dok je bio odsutan jedina komunikacija koju je održavao sa suprugom i ostatkom porodice bila je putem pisama. U svojim pismima nije toliko spominjao stanje u vojsci, osim da mu je izrazito teško što se nalazi daleko od porodice. Prvo je boravio u Lici (Hrvatska), te je bio u sastavu domobrana.³⁴ U posljednjem pismu koje je poslao u jesen 1942. godine kazao je između ostalog i sljedeće: „*Čamko (supruga od Hase, opa) nemoj više pisati pisma na ovu adresu. Nemoj ni odgovarati na ovo pismo, jer ga neću pročitati. Mi sada moramo ići dalje, prebacit će me u Crnu Legiju, a to je najgora vojska. Pisat ću ti vam kad se smjestimo.*“³⁵ Vjerovatno da je mimo svoje volje Haso bio prebačen u Crnu Legiju, a o njemu

³⁰Prema svjedočenju Jusić (Ibrahim) Osmana, rođen 11. juna 1936. godine.

³¹Domovnice su matične knjige rođenih, vjenčanih i umrlih koje su se vodile pri džematima unutar Islamske vjerske zajednice. Domovnice su počele da se pišu od 1929. godine, te su u njima lokalni imami (hodže) upisivali domaćinstva sa svim članovima, te starješinom, kao glavom kuće. Upisivani su osnovni podaci o svakom članu domaćinstva (datum i mjesto rođenja, srodstvo sa ostalim članovima, zanimanje, vjeroispovijest, datum vjenčanja i datum smrti). Domovnice su prestale da se pišu 1946. godine kada su matični uredi preuzeli tu ulogu.

³²Domovnica za okrug Doglode, selo Bistrica. Biblioteka medžlisa Islamske zajednice u Zenici, str. 108.

³³Domovnica za okrug Doglode, selo Bistrica. Biblioteka medžlisa Islamske zajednice u Zenici, str. 142.

³⁴Prema svjedočenju Raseme (Haso) Bekan, rođene 27. aprila 1943. godine. Ona je prenijela ovu priču koju je čula od majke Čamke, a koja je bila supruga Hase.

³⁵Pismo je ostalo sačuvano u privatnoj arhivi kod porodice Bekan.

dalje ne znamo ništa. Jedino što se sa sigurnošću zna jeste da je poginuo. Nakon završetka rata, na adresu porodice Bekan stiglo je rješenje o pogibiji „*ratnog zločinca Hase Bekana*“, isfabrikovano prokomunističkim režimom. Hasin mlađi brat, **Fehim (Alija) Bekan** rođen je 15. aprila 1925. godine, bio je učesnik NORa od 1944. godine, te je bio u sastavu Vlašićkog odreda od 1944. godine.³⁶ Prilikom dolaska na vojno odsustvo lakše je ranjen prilikom granatiranja partizanskih položaja oko sela. Ranjavanje se dogodilo kod današnje džamije, gdje je u blizini Fehim i stanovao. Granata je pogodila u stablo oraha, te je tako na neki način sačuvala Fehima i ostale mještane od tragedije.³⁷ Kraj rata je dočekao u partizanskim jedinicama i bio je nosilac partizanske spomenice.

Neki primjeri životnih priča interesantni su iz razloga što se dešavalo da iz jedne porodice braća učestvuju u ratu na različitim, sukobljenim stranama. U gore navedenom primjeru porodice Bekan dva brata su učestvovala na dvije različite strane. U porodici Oruč, tri brata učestvovala su u Drugom svjetskom ratu. **Haso (Hamid) Oruč, Smajo (Hamid) Oruč i Vejsil (Hamid) Oruč** bili su braća. Njihov otac Hamid učestvovao je u Prvom svjetskom ratu. Nakon rata se oženio i imao je petero djece. Živjeli su baveći se zemljoradnjom i stočarstvom. Dvojica njegovih sinova, Haso rođen 15. jula 1920. godine i Smajo rođen 02. jula 1922. godine, bili su u sastavu ustaških formacija, te su obojica poginuli u ratu. Prema sjećanju njihovih bližnjih članova porodice oni se nikada nisu vratili, niti se zna gdje su poginuli, a obojica su bili vojnici NDH. Njihova regrutacija obavljena je u ljeto 1941. godine, o njima se ništa više ne zna osim vijesti da su obojica poginuli. Njihov mlađi brat Vejsil rođen je 28. augusta 1925. godine, bio je u sastavu partizanskih jedinica. Čim je postao punoljetan u ljeto 1944. godine, uključio se u rat na partizanskoj strani. Bio je vojnik u sastavu 11. Krajiške brigade.³⁸ Kraj rata dočekao je u partizanima, te je bio vrlo hrabar i vješt borac.³⁹

Zanimljivu životnu priču imao je **Zaim (Zaim) Ćosić** rođen 10. oktobra 1919. godine.⁴⁰ Prema njegovom kazivanju i priči njegovog sina, koje smo zabilježili, Zaim je odslužio vojni rok i vratio se kući kada je započeo rat. Odrastao je u višečlanoj porodici i živio je jako siromašno. Tokom služenja vojnog roka naučio je da čita i piše pa se može smatrati da je bio donekle obrazovan. U početku je izbjegavao prislinu regrutaciju u domobranske jedinice, koje su imale svoje regrutne centre u Lašvi, Maglaju i Travniku, dok napokon nisu došli po njega u selo. Tokom 1942. godine regrutovan je u domobransku jedinicu smještenu u Travniku. Pričao je da je znao tokom tog perioda da dolazi kući samo na jednu noć. Uveče, poslije dnevnih aktivnosti, preko brda došao bi do sela, posjetio porodicu i vraćao se nazad do kasarne (taj put iznosi oko 25 kilometara u jednom smjeru). Međutim, jednog jutra zakasnio je na postrojavanje, te je za kaznu poslat u zatvor u Sarajevo. U zatvoru provodi određeno vrijeme, gdje upoznaje jednog Sarajliju po imenu Muhamed. On mu je kazao da svi oni koji budu žigovani, biće regrutovani kao njemački vojnici.

³⁶Kazazović, *Zenica u oružanoj revoluciji*...372.

³⁷Prema sjećanju Hasana (Agan) Hibića (27.12.1927-19.01.2018).

³⁸Kazazović, *Zenica u oružanoj revoluciji*...399.

³⁹11. Krajiška brigada došla je na područje Zenice i doline rijeke Lašve u mjesecu novembru 1944. godine sa oko 1400 boraca. Do kraja rata (maj 1945. godine), broj boraca ove brigade porastao je na oko 2800. Najviše su muslimani okolnih zeničkih sela stupali u ovu brigadu.

⁴⁰U Vojnoj knjižici upisano je da je rođen 1917. godine, dok u Domovnici piše navedeni datum.

Kroz nekoliko dana došlo je vrijeme za regrutaciju uz žigovanje.⁴¹ Kada je došao red na Zaima, on je odbio žigovanje, te je nastala pobuna među regrutima. Ostali su također odbili žigovanje, ali nisu mogli odbiti regrutaciju. Komandno rukovodstvo razmišljalo je čak i o streljanju Zaima, ali je ipak popustilo i svako ko nije htio mogao je da ne bude žigovan. Otuda su regruti smješteni u voz koji je bio dobro osiguran, uz stražu na svakom vagonu. U početku nisu znali gdje putuju, dok im nije rečeno da će biti stacionirani u Njemačku. Prema sjećanju Zaima, nekoliko vojnika pokušalo je da iskoči iz voza, dok je putovao dolinom rijeke Bosne, uskotračnom prugom ka sjeveru. Svako ko se usudio na taj čin bio je ubijen, jer je mnogo Nijemaca bilo na vozu sa puškama, te bi odmah otvorili vatru. U Berlinu je boravio jedno vrijeme sa grupom vojnika iz Bosne i Hercegovine gdje je radio za potrebe vojne industrije.⁴² U nedostatku ljudstva obučan je i prebačen na Zapadni front kao artiljerac na haubicama.⁴³ Zaim je boravio na području Zapadne Evrope tokom jeseni 1944. godine, sve dok nije bio zarobljen od strane savezničke vojske. Tu je prvi put vidio i tamnopute ljude, crnce, koji su ratovali na strani saveznika. Posljednje mjesece rata proveo je kao zarobljenik, smješten u logoru u Marseju. Nakon završetka rata oslobođen je, te je sa grupom sunarodnjaka došao pješke kući. Put do kuće trajao je više od mjesec dana. U vojnoj knjižici Zaima Ćosića se navodi da je proveo u njemačkoj vojsci, u rodu artiljerije, 18 mjeseci.⁴⁴

Braća **Šerif (Ahmet) Ćosić** rođen 15. oktobra 1914. godine i **Sakib (Ahmet) Ćosić** rođen 29. augusta 1925. godine, bili su na suprotnim sukobljenim stranama u Drugom svjetskom ratu. Odrasli u višečlanoj, siromašnoj porodici. Nisu imali naobrazbu, osim one koju su stekli kao djeca u mejtefu. Šerif je učestvovao u ratu na strani partizana, te je zabilježeno da je od 10. oktobra 1944. godine do kraja rata bio u sastavu 6. krajiške brigade.⁴⁵ Nije poznat njegov ratni put od 1941. do 1944. godine, ali prema kazivanju njegovih potomaka on je od početka rata bio naklonjen narodnooslobodilačkom pokretu.⁴⁶ Njegov mlađi brat Sakib bio je regrutovan da se bori na strani njemačke vojske, skupa sa gore pomenutim Zaimom Ćosićem. Početkom 1945. godine dolazi do masovne predaje njemačkih vojnika. U takvoj situaciji, među zarobljenim bio je i Sakib. Njegov stariji brat Šerif zamolio je komandu da mu oslobode brata i da ga ne streljaju jer je prisilno regrutovan, čemu se i udovoljilo. Sakib je pričao da je posljednje mjesece rata dočekao bez municije, sa slabom odjećom i obućom, ali i bez hrane. Većinom su jeli ono što bi pronašli u prirodi, kuhali su travu, jeli šumske plodove i tako preživljavali.⁴⁷

⁴¹Žigovanje se sastojalo od toga da se zagrijana na vatri šipka sa natpisom SS utisne na tijelo vojnika, pretežno ispod lijevog pazuha, te da na taj način budu obilježeni pripadnici SS divizije. (Handžar divizije).

⁴²Interesantnu priču prenio je Zaim o životu u Berlinu. Jednog dana dok je odmarao u kasarnoj sa ostalim vojnicima sa područja Bosne i Hercegovine, pozvao ih je jedan njemački vojnik riječima: „*Ko je Jugosloven da ide na vijesti*“. Na radiju je slušao vijesti čitane na našem jeziku. Vijesti su izvještavale o borbama i porazu partizana na planini Palašnici iznad Bistrice 30. i 31. jula 1944. godine.

⁴³Isto tako Zaim je prenio priču o tome da je tokom boravka na ratnom frontu, došao u fizički sukob sa jednim Nijemcem, jer mu je ukrao četku kojom je čistio cijev haubice. Tokom prepirke Nijemac ga je udario, a Zaim mu je uzvratio i istukao ga. Zbog toga je išao na vojni sud, ali je oslobođen optužbi jer su ostali vojnici koji su bili tu prisutni, većinom Nijemci, svjedočili pravedno u njegovu korist.

⁴⁴Vojna knjižica Zaima Ćosića sačuvana je i za ovaj rad ustupljena autoru.

⁴⁵Kazazović, *Zenica u oružanoj revoluciji*...376.

⁴⁶Interesantno je sjećanje Šerifa Ćosića, koji je zapamtio da su Nijemci na današnjem lokalitetu zvanom Selišće, nedaleko od sela Bistrice, imali svoj kamp gdje su boravili. Tu su imali šatore, pse, oružje i hranu. Svakog jutra izvodili su fizičke vježbe i vježbe gađanja.

⁴⁷Prema sjećanju Hedije (Meho) Ćosić, rođena 06. maja 1934. godine iz Bistrice, udata u Bistrici. Bila je bratična od Sakiba Ćosića.

Činjenica je da su se muslimani zeničkog kraja držali po strani, ne podržavajući javno nijednu od sukobljenih strana, ali isto tako bili su prisilno regrutovani u domobranske jedinice, ustaške jedinice, njemačke jedinice (13. SS Handžar diviziju). Većina ih je tek 1944. godine pristupila partizanskim jedinicama. Interesantan primjer je **Omera (Salih) Oruča** rođenog 03. marta 1921. godine i **Šefika (Mehmed) Oruča** rođenog 17. maja 1921. godine. Obojica su bili regrutovani od strane Nijemaca i prisilno odvedeni u Banja Luku, odakle su trebali biti prebačeni na neki od frontova. Međutim, oni su skupa uspjeli pobjeći, te se vratiti kući i priključiti partizanskim jedinicama.⁴⁸ Omer je bio u sastavu Vlačićkog odreda od 09. septembra 1944. godine pa sve do kraja rata.⁴⁹ Nakon rata Omer je upisao vojnu školu i ostao u službi Jugoslovenske ratne mornarice sve do penzionisanja.

Od ostalih mještana muslimana u ratu su učestvovali:

Mehmed-Meša (Hamid) Oručo rođen 16. aprila 1915. godine, težak-zemljoradnik, bez naobrazbe. Učestvovao u ratu na strani partizana.

Salih (Zajko) Delić rođen 04. aprila 1912. godine, težak-zemljoradnik, bez naobrazbe. Bio je u sastavu partizanske 8. krajiške brigade od 6. oktobra 1944. godine pa sve do kraja rata.⁵⁰

Ahmet (Ćamil) Ćosić rođen 30. marta 1919. godine, težak-zemljoradnik, bez naobrazbe. Učesnik NORa od 1944. godine u sastavu partizanske 11. krajiške brigade.⁵¹

Jahija (Salih) Ćosić rođen 25. novembra 1924. godine, težak-zemljoradnik, bez naobrazbe. Učestvovao u ratu na strani partizana. Bio je jedan od hrabrijih boraca. Tokom borbi oko Karlovca ranjen je od eksplozije granate. Tom prilikom suborci su ga ponijeli na nosilima ka sanitetu, ali je ponovo pogođen mitraljeskim rafalom. Ipak, uspio je da preživi i dočeka kraj rata, te je imao status invalida.

Salih (Ibro) Menzilović (Talan) rođen 16. februara 1922. godine, težak-zemljoradnik, bez naobrazbe. Poznat po izuzetnoj hrabrosti. On je bio uključen u partizanske akcije od samog početka rata. Njegove aktivnosti primjećene su od strane žandarske stanice u Nemili, te je naređeno da se javi u stanicu. Pošto je odbijao suradnju, na nagovor njegovog brata Ejuba Menzilovića i Rahima Jusića (odbornika za selo), došlo je do njegove predaje. Naređeno je odmah da se strelja, ali je on uspio da pobjegne iz stanice.⁵² Međutim, u žandarskoj stanici su ostali zarobljeni njegov brat i komšija Rahim. Uspio je da pobjegne kući, naoruža se i vrati nazad, te napadne stanicu i oslobodi zarobljene. Prema kazivanju žandari su u strahu bježali preko rijeke Bosne da spase život. Učestvovao je u borbama oko Karlovca. Bilježi se da je od 10. jula 1944. godine učesnik NORa. Bio je u sastavu Vlačićkog odreda i 11. krajiške brigade.⁵³ Nekoliko puta je ranjavan. Poslije rata dobio je penziju i imao je određen postotak invalidnosti.

⁴⁸Prema sjećanju Hasana (Agan) Hibića (27.12.1927-19.01.2018)

⁴⁹Kazazović, *Zenica u oružanoj revoluciji*...399.

⁵⁰Isto, 377.

⁵¹Isto, 376.

⁵²Prema sjećanju njegovih potomaka, on je čuvao selo od upada četničkih jedinica, koje su često puta pljačkale narod i otimali hranu od mještana. U posjedu je imao veliku količinu oružja i municije, te je zabranjivao ulazak u selo četničkim jedinicama. Na lokalitetu Rogojski kamen čuvao je stražu. Toliko je brzo pucao da se nekada mislilo da sa njim ima barem 5-6 ljudi, a bio je sam.

⁵³Kazazović, *Zenica u oružanoj revoluciji*...396.

Salih (Husein) Omerović rođen je 13. septembra 1925. godine, težak-zemljoradnik, naučio je da čita i piše tokom djetinstva. Rekrutovan je početkom 1944. godine podstredstvom NDH u njemačke trupe, da bi se poslije prebacio na stranu partizana. U rat se uključio u martu 1944. godine i sve do septembra te godine ratovao je na strani Nijemaca. Od 09. septembra 1944. godine prelazi na stranu partizanskih jedinica, gdje je i dočeka kraj rata.⁵⁴

Huso (Husein) Omerović rođen 16. aprila 1915. godine, težak-zemljoradnik, bez naobrazbe. Učestvovao je u ratu na strani partizana od 1944. godine u sastavu Vlačićkog partizanskog odreda.

Poginuli su:

Salih (Suljo) Hibić rođen 10. februara 1914. godine, težak-zemljoradnik, bez naobrazbe, poginuo u borbama kao partizanski vojnik.

Mustafa (Salih) Oruč rođen 25. marta 1923. godine, težak-zemljoradnik. Jedan od rijetkih ljudi koji je znao čitati, pisati, ali i koji je imao zavidno vjersko znanje. Podučavao je druge čitanju, pisanju i računanju, te je bio angažovan kao mujezin i imam u seoskom džematu. Poginuo je u borbama kao partizanski vojnik.

Ibro (Ibrahim) Ćosić rođen 18. februara 1922. godine, težak-zemljoradnik, bez naobrazbe. Rekrutovan je od strane Nijemaca u radni vod, koji je osiguravao prugu dolinom rijeke Bosne. Zbog učestalih partizanskih diverzija prema pruzi, odlučeno je da se okolna stabla u blizini pruge isijeku. Prilikom sječe jedno stablo je udarilo Ibru te je na mjestu ostao mrtav.⁵⁵ Kao datum smrti upisan je 20. novembar 1943. godine.⁵⁶

Izdaja narodnog heroja Rade Kondića

Zanimljiv momenat na području zeničkog kraja, odnosno sela Bistrice desio se u ljeto 1944. godine, kada su se aktivirale borbe u dolini rijeke Bosne. Jedna od najpoznatijih ličnosti koje su obilježile naš prostor u periodu tokom Drugog svjetskog rata bio je narodni heroj Rade Kondić, koji je poginuo u blizini Bistrice 30. jula 1944 godine. Njegovo ime i ličnost, te uloga u Narodnooslobodilačkom ratu bila je velika, ali je i u kolektivnom sjećanju ljudi ostalo njegovo ime.⁵⁷ Rade Kondić rođen je 31. decembra 1914. godine u selu Baltine Jaruge kod Prijedora. Već početkom rata 1941. godine aktivno se uključuje u narodnooslobodilačku borbu, te je napredovao sve do komandanta V Kozaračke brigade. U bici na planini Mahnjači, na sjeveru zeničke općine, u noći između 30. i 31. jula poginuo je boreći se protiv 3. puka Sedme divizije SS "Princ Eugen". Narodnim herojem proglašen je 31. marta 1945 godine.⁵⁸

U ljeto 1944. godine težište vojnih operacija prenosilo se na istok naše zemlje. Lijeva strana rijeke Bosne bila je uporište partizanskih jedinica, te je bila linija razgraničenja između partizanskih i njemačkih oružanih snaga linijom Golubinja-Starina-Bistrica-Bistričak-Šerići. Na tom području dešavali su se povremeni partizanski desanti na prugu u dolini rijeke Bosne između

⁵⁴Vojna knjižica Saliha Omerovića sačuvana je i ustupljena autoru ovog rada.

⁵⁵Prema sjećanju njegovog mlađeg brata Saliha (Ibrahima) Ćosića, rođen 18. septembra 1932. godine.

⁵⁶Domovnica za okrug Duglode, selo Bistrica. Biblioteka medžlisa Islamske zajednice u Zenici, str. 136.

⁵⁷Po njemu je osnovna škola u Nemili nosila ime od kraja Drugog svjetskog rata, pa sve do 1992. godine, kao i sve područne škole.

⁵⁸Grupa autora, *Narodni heroji Jugoslavije*, Partizanska knjiga Ljubljana, Narodna knjiga Beograd, Pobjeda Titograd 1982, Prva knjiga A-M, str. 398-399. (Dalje: Grupa autora, *Narodni heroji...*)

Nemile i Begov Hana. U tom vremenu lokalno stanovništvo živjelo je u selima, bez nekih prevelikih strahovanja za život. Nijemci su bili izuzetno korektni prema lokalnim seljacima, nisu pravili odmazde, niti su vršili napade na selo. Međutim, postojao je određen broj ljudi koji su iz straha za sigurnost, ali i iz nekih ličnih interesa nastojali da se priklone Nijemcima. U takvim okolnostima u ljeto 1944. godine desila se izdaja.⁵⁹ Partizanske jedinice Šeste proletherske i Jedanaeste krajiške divizije su između Zenice i Žepča trebale preći rijeku Bosnu na lijevu njenu obalu, gdje ih je očekivala Šesnaesta vojvođanska divizija.⁶⁰ Prema izvještajima za mjesec juli 1944. godine na području od Zenice do Žepča u dolini rijeke Bosne nalazilo se oko 1500 Nijemaca i domobrana.⁶¹ Oni su dobro osiguravali putnu komunikaciju, te su vjerovatno ostvarili kontakt sa lokalnim muslimanskim stanovništvom, a moguće da je bilo i nekog potkupljivanja lokalnog stanovništva. Šesta proletherska divizija uspjela je preći, a onda je osujećen dalji partizanski plan. Lokalni seljaci odali su Nijemcima namjere partizana, te su oni spriječili prelazak Jedanaeste krajiške divizije. Na planini Mahnjači iznad sela Bistrica stigla je Šesta divizija (osim jednog bataljona). Iznad sela bile su postavljene partizanske straže koje su nadgledale putne komunikacije u dolini rijeke Bosne. Prema sjećanju Osmana Jusića, partizanske položaje izdao je Huso Jusić,⁶² njegov amidžić, a i u svjedočenju protiv Hase Huseinovića, svjedok Rahim Jusić navodi da je svjedokov brat Huso vodio Nijemce na Mahnjaču.⁶³ Iznenađenim napadom na ulogorene i nepripremljene partizanske snage, na vrhu zvanom Palašnica poginuo je komandant Pete kozaračke brigade Rade Kondić i još oko 90 njegovih suboraca.⁶⁴ Različita su tumačenja u vezi same bitke koja se dogodila te noći. Prema Kazazoviću, grupa seljaka iz okolnih sela izdala je lokalitet gdje su boravili partizani, što se poklapa i sa sjećanjima lokalnog stanovništva. Onda su na spavanju Nijemci opkolili partizane i napali ih. Prema knjizi „Narodni heroji Jugoslavije“, u borbi oko zauzimanja jedne dominantne kote Vis-Jelike-Palašnica,⁶⁵ u direktnim borbama između partizana i dijelova Trećeg puka Sedme SS-Divizije „Princ Eugen“ smrtno je ranjen Rade Kondić. U izvještaju operativnog odjela Ministarstva oružanih snaga NDH od 30. jula 1944. godinenavodi se da se u području Vranduka i Nemile vode teške borbe sa neprijateljem.⁶⁶ Poslije rata okružni sud u Travniku osudio je jednu grupu seljaka iz okolnih sela koji su izdajom otkrili boravak Pete kozaračke brigade i naveli njemačke jedinice u napad. Među osuđenima na sedam godina zatvora bio je i Haso Husejnović iz sela Šerići, koji je u to vrijeme bio jedan od starješina u seoskoj miliciji, a pred kraj rata je prišao narodnooslobodilačkom pokretu i bio član Sreskog odbora NOF-a (Narodnooslobodilačkog fronta) za Zenicu.⁶⁷ Samo otkrivanje partizanskih položaja govori o jednoj nejasnoj predstavi kod muslimana. Njihovo djelovanje u različitim pravcima najbolje je

⁵⁹ Prema sjećanju Jusić (Ibrahim) Ahme (19.04.1926.-07.02.2015) i Hibić (Agan) Hasana (27.12.1927-19.01.2018)

⁶⁰ Kazazović, *Zenica u oružanoj revoluciji*...299.

⁶¹ Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda, Borbe u Bosni i Hercegovini, juli 1944. godine, Tom IV, knjiga 27, Beograd 1967, str. 505. (Dalje: *Zbornik dokumenata...*, Tom IV, knj.27)

⁶² Svjedočenje autoru od strane Osmana Jusića, rođen 11. juna 1936. godine.

⁶³ Đidić-Hećimović, *Robija šutnje*...125.

⁶⁴ Kazazović, *Zenica u oružanoj revoluciji*...299.

⁶⁵ Nadmorska visina ove kote je 1323 metra, te se dominantno pruža nad okolnim planinama. Ova kota svojim položajem i orijentacijom pružala je odlične uvjete za skrivanje, ali i za nadgledanje doline rijeke Bosne.

⁶⁶ *Zbornik dokumenata...*, Tom IV, knj.27, str. 697.

⁶⁷ Kazazović, *Zenica u oružanoj revoluciji*...299.

oslikavalo i njihovo nerazumijevanje tadašnje politike i tokova prema kojim bi trebali biti naklonjeni. Vjerovatno da je među mještanima bilo simpatizera koji su naginjali ka okupatorima ili su u partizanima vidjeli nesigurnost. Mještani Bistrice su u svojim sjećanjima sačuvali Nijemce kao disciplinovane, dobro opremljene i organizovane vojnike, dok su s druge strane partizani bili slabo obučeni, neorganizovani, sa konstantnim problemima u logistici (obući, odjeći, hrani i municiji). Moguće je da je i to bio jedan od razlog priklanjanja Nijemcima zbog čega je i došlo do izdaje.

Zaključak

U ovom radu smo na jednom mikroprostoru, kroz određena poglavlja rada pokušali prikazati prikazali ulogu i značaj muslimana zeničkog kraja tokom Drugog svjetskog rata. Navedena problematika nije dovoljno istražena, te smo ovimradom dali određene pravce za buduća istraživanja, ali i jasniju sliku za određene historijske pojave i procese. Fokus ovog rada stavljen je na zeničke muslimane, njihove pravce djelovanja, značaj zeničke rezolucije, Islamsku vjersku zajednicu, ali i kroz biografije aktera koji su učestvovali direktno u ratu. U ljeto i jesen 1943. godine u selima na lijevoj strani rijeke Bosne dolazi do većeg angažovanja naroda u narodnooslobodilačkoj borbi. Seljaci su samoinicijativno tražili kontakte sa jedinicama NOV-e, sa organima narodne vlasti i sa partijskim rukovodstvima. Nudili su svoje usluge i donosili hranu za jedinice i bolnice.⁶⁸ Upravo to je bio ključni momenat u kojem muslimani zeničkog kraja uvidjevši da iz dana u dan jača NOP su nastojali da se priključe onoj strani koja bi štitila njihove interese. U junu 1944. godine u zeničkoj regiji formiran je Vlašićki partizanski odred, za koji je ljudstvo mobilizirano iz hrvatskih i muslimanskih sela. Tokom mjeseca septembra dolazi do masovnog prelaska domobrana u partizane. U proglasu muslimanskih vijećnika ZAVNOBIH-a iz septembra 1944. godine, između ostalog se kaže: *Obraćamo vam se u danima naših posljednjih oslobodilačkih napora, kada se traži od svakog čestitog i poštenog Muslimana, da se priključi narodno-oslobodilačkom pokretu, koji je nas Muslimane, spasio od uništenja....Da bi vas skrenuli s pravog puta, oni govore da još nije vrijeme da se priključite narodno-oslobodilačkom pokretu, da treba još čekati, ali istovremeno oni govore, da je glavna dužnost Muslimana da se okuplja u raznim institucijama, koje danas treba da posluže našim dušmanima...Posebno se obraćamo svim onim Muslimanima koji su se silom ili zbog toga što su bili zavedeni, našli u redovima neprijateljskih vojnih formacija i u miliciji, da bez odlaganja i premišljanja, stupe u redove narodnooslobodilačke vojske...*⁶⁹ Početkom oktobra 1944. godine UNS je izvještavao da su muslimani sa zeničkoga kraja pobjegli u zeleni kadar ili partizane, tako da su u gradu samo ostale žene, djeca i starci. Do kraja 1944. godine muslimansko stanovništvo u Zenici masovno je podržavalo NOP, dok su Srbi i Hrvati bili neprijateljski raspoloženi prema NOP-u. U ovom

⁶⁸ Kazazović Ćamil, *Zenica u narodnooslobodilačkoj borbi 1942-1945.*, Muzej grada Zenice, Zenica 1980, str. 188 (Dalje: Kazazović, *Zenica u narodnooslobodilačkoj borbi...*); Kazazović, *Zenica u oružanoj revoluciji...*298.

⁶⁹Zemaljsko antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Bosne i Hercegovine (ZAVNOBIH) dokumenti 1943-1944, Knjiga I, Veselin Masleša, Sarajevo 1968, str. 411-414.

periodu i muslimanske milicije masovno prelaze na stranu partizana, a tako će i ostati sve do oslobođenja Zenice 12. aprila 1945. godine.⁷⁰

Izvori

1. *Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31 marta 1931 godine*, Knjga II, Državna štamparija, Beograd 1938.
2. Didijer Vladimir, *Dnevnik 1941-1944*, Druga knjiga, Librunija, Rijeka 1981.
3. *Domovnica za okrug Doglode, selo Bistrica*. Biblioteka medžlisa Islamske zajednice u Zenici.
4. *Intervjui osoba sa kojima je autor razgovarao* (navedena imena i prezimena sa godinom rođenja i smrti)
5. *Zbirke dokumenata u privatnom posjedu porodica*
6. *Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda, Borbe u Bosni i Hercegovini, juli 1944. godine*, Tom IV, knjiga 27, Beograd 1967.
7. *Zemaljsko antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Bosne i Hercegovine (ZAVNOBIH) dokumenti 1943-1944*, Knjiga I, Veselin Masleša, Sarajevo 1968.

Literatura

Časopisi

1. *El-Hidaje*, Organizacija Ilmije Nezavisne Države Hrvatske, br.4, god. VI, Novembar 1942.

Članci i rasprave

1. Bećirović Denis, *Nezavisna Država Hrvatska i Islamska zajednica u 1941. godini*. (str. 31-49) Zbornik radova, Bosna i Hercegovina 1941: Novi pogledi, Institut za Istoriju u Sarajevu, Sarajevo 2012.
2. Dizdarević Mevludin, *Tretman Roma kao etničke manjine u Zenici kroz prizmu rezolucije zeničkih intelektualaca 1942. godine*. (str. 31-40) Novi Muallim, jesen 2016, god. XVII, Br. 67.
3. Hadžijahić Muhamed, *Muslimanske rezolucije iz 1941. godine*. (str. 275-282) Izlaganje sa naučnog skupa: 1941. u Istoriji naroda Bosne i Hercegovine, Veselin Masleša, Sarajevo 1973.
4. Kisić-Kolanović Nada, *Muslimanska inteligencija i islam u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj*. (str. 901-938) Časopis za suvremenu povijest, God. 36, br. 3, Zagreb 2004.

Literatura

1. Đidić Fuad-Hećimović Esad, *Robija šutnje (Stradanje Muslimana u zeničkom kraju 1945-1987)*, KMD Preporod, Zenica 1991.

⁷⁰ Hoare, *Bosanski muslimani*...385-388.

2. Grupa autora, *Narodni heroji jugoslavije*, Partizanska knjiga Ljubljana, Narodna knjiga Beograd, Pobjeda Titograd 1982, Prva knjiga A-M.
3. Hoare Marko Attila, *Bosanski muslimani u Drugom svjetskom ratu*, Vrijeme, Zenica 2019.
4. Hurem Rasim, *Bosna i Hercegovina u Drugom svjetskom ratu 1941-1945*, Plejada, Zagreb-Sarajevo 2016.
5. Jahić Adnan, *Vrijeme izazova Bošnjaci u prvoj polovini XX stoljeća*, Bošnjački institut-Fondacija Adila Zulfikarpašića, Sarajevo 2014.
6. Jalimam Salih, *Zenica fotomonografija*, ZE Company, Zenica 1999.
7. Kazazović Ćamil, *Zenica u Narodnooslobodilačkoj borbi 1942-1945*, Muzej grada Zenice, Zenica 1980.
8. Kazazović Ćamil, *Zenica u oružanoj revoluciji*, Muzej grada Zenice, Zenica 1984.
9. Redžić Enver, *Muslimansko autonomaštvo i 13. SS Divizija (Autonomija Bosne i Hercegovine i Hitlerov Treći Rajh)*, Svjetlost, Sarajevo 1987.

A CONTRIBUTION TO THE UNDERSTANDING OF MUSLIMS' ATTITUDES TOWARDS THE EVENTS OF THE WORLD WAR II IN THE WIDER AREA OF ZENICA (BISTRICA - NEMILA)

Abstract

Immediately after the end of the World War I, the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenians will be formed, in which Bosnian-Herzegovian muslims will attempt to preserve the country's territorial integrity and protect their interests through a policy of inclination. This policy continued during World War II, when Muslims would seek to those who would protect their interests. In this work will be presented a clearer insight of the Muslims' attitude towards the events of the World War II, based on the oral testimonies of witnesses and participants of these events, with the archival material and literature. Also, in this work we will use the term Muslim, which was then used for a national group of peoples, and today refers to Bosniaks. The reason for writing such topic lies in the fact that the papers, published on the attitude of Muslims towards World War II, did not analyze in depth the area of Zenica with a predominantly Muslim population, nor did they analyze their attitude towards the circumstances of that time. In this paper, we will try to present the attitude of the Islamic Community and also the attitude of masses towards the various military formations to which Muslims of the Zenica region joined.

Key words: Muslims, Zenica, Bistrica, Islamic Community, Muslim resolutions, Muslim militias, Chetniks, Ustasha, Patriots, Black Legion, Partisans

Elmin Fehrić¹

GLAVNA OBILJEŽJA KULTURNOG ŽIVOTA ZAVIDOVIĆA U SOCIJALISTIČKOJ JUGOSLAVIJI

Sažetak

Okončanjem Drugog svjetskog rata i uspostavljanjem socijalističke vlasti, nosilac većine kulturnih aktivnosti u Zavidovićima postaje Radničko kulturno-umjetničko društvo „Rad“ koje će tu ulogu zadržati do 1956. godine kada se gradi Dom kulture. Izgradnja ovog objekta stvorila je infrastrukturne preduslove za daljnji razvoj kulturnih aktivnosti. Rad prati razvoj kulturnog života u Zavidovićima u socijalističkoj Jugoslaviji ističući njegova glavna obilježja, kolektive, organizacije i pojedince.

Ključne riječi: Zavidovići, kulturni život, RKUD Rad, Dom kulture, list Krivaja, Jugoslavija

Uvod

Obrisi Zavidovića, kao grada, formiraju se krajem XIX stoljeća. U tom periodu, grad naseljavaju radnici iz različitih evropskih krajeva u potrazi za poslom. Oni su sa sobom donosili svoje običaje, legende, priče, folklor, muziku, ali i najraznovrsnije instrumente. Na taj način, Zavidovići su na početku svoga razvoja postali mala evropska kulturna kolonija. Mogli su se tada u gradu čuti zvuci narodnih instrumenata iz Češke, Slovačke, Mađarske, Ukrajine, Rumunije, Poljske i drugih.² Kulturna raznolikost nije u vezi samo s razvojem grada u početku. Ona se zadržala i u XX stoljeću te bila jedno od obilježja Radničkog kulturno-umjetničkog društva „Rad“ koje je predstavljalo meritum razvoja kulturnog života Zavidovića, u periodu socijalističke Jugoslavije. Ovo društvo bilo je polazna tačka razvoja drugih kulturno-umjetničkih društava, muzičkog, likovnog i pozorišnog života u gradu, a svojevremeno je bilo i nosilac aktivnosti Doma kulture. Pored spomenutog, kulturni život Zavidovića u periodu socijalističke Jugoslavije obilježili su radio i televizija kao novi mediji, a kada je u pitanju štampa ogroman doprinos imao je list radnog kolektiva „Krivaja“.

Kulturni život u Zavidovićima prije Drugog svjetskog rata

Neposredno pred napad sila osovine na Kraljevinu Jugoslaviju 1941. godine, kulturni život u Zavidovićima bio je skoncentrisan oko kulturno-prosvjetnih društava s religijskim ili nacionalnim predznakom. Jevrejsko pogrebno društvo pod nazivom „Chevra kadisha“ djelovalo je i u sferi kulturno-prosvjetnog rada kroz slanje jevrejske omladine iz Zavidovića na daljnje školovanje. Društvo je imalo svoju čitaonicu s dnevnom štampom i bibliotekom.³ Mjesni odbor u Zavidovićima imalo je i Srpsko prosvjetno i kulturno društvo „Prosvjeta“ s pododborima u Vozuđoj i Hrgama. Jedna od osnovnih djelatnosti SPKD „Prosvjeta“ u radu na opismenjavanju i

¹ Rad je napisan pod mentorstvom dr. sc. Mirze Džananovića.

² J. Božanović, „Kolorit različitosti“, *Krivaja*, 1988, 21. april 1988. str. 11.

³ Jusuf H. Mujkić, *Zavidovići kroz historiju. Društveno-ekonomski i kulturni razvoj područja zavidovičke općine od polovine XV do kraja XX vijeka. - II. Tom, od 1941. do 1991. godine.* (Zavidovići: Općina Zavidovići, IP „Krivaja“ DD Zavidovići, 2003), 67.

razvoju kulturne svijesti srpskog naroda, bila je osnivanje biblioteka širom Bosne i Hercegovine. Ovaj rad je SPKD „Prosvjeta“ započela 1911. godine kada je odlučeno da se povede akcija za reorganizaciju postojećih biblioteka raznih srpskih kulturnih društava i da se u isto vrijeme počne s radom osnivanja novih biblioteka po gradovima i selima gdje ih do tada nije bilo. Do 1941. godine razvila se široka mreža biblioteka i to ne samo u Bosni i Hercegovini. Od 296 biblioteka, po vrstama su se izdvojile: Centralna biblioteka 1, stalnih 207, pokretnih 68, dječijih 5, filijala Centralne biblioteke 15. Do rata u svim bibliotekama bilo je 106.000 knjiga, od čega u Centralnoj biblioteci 44.200.⁴ U Zavidovićima su osnovane stalna i pokretna biblioteka. Pored ova dva društva na području Zavidovića neposredno pred uspostavu NDH, djelovala su i kulturno-prosvjetna društva muslimana – „Gajret“ i „Narodna uzdanica“ te Hrvata – „Napredak“. Nakon uspostave NDH „Prosvjeta“, „Gajret“ i „Chevra kadisha“ prestaju s radom, s obzirom da je nova vlast zabranila njihovo djelovanje. Preostala dva društva koja djeluju su „Napredak“ i „Narodna uzdanica“. Već 1941. godine u Zavidovićima je izgrađen Hrvatski dom koji je omogućio društvu „Napredak“ da uspješnije aktivira svoju kulturno-prosvjetnu djelatnost, ne samo među hrvatskim narodom, nego i među svim građanima Zavidovića bez obzira na vjersku pripadnost. S druge strane, kulturno-prosvjetna djelatnost društva „Narodna uzdanica“ zbog društvenih okolnosti bila je ograničena. Ovo društvo imalo je čitaonicu s dnevnom štampom i skromnom bibliotekom od ukupno 35 knjiga.⁵

Zavidovići nakon Drugog svjetskog rata

Nakon oslobođenja Zavidovića od okupacije 15. aprila 1945. godine i uspostavljanja Narodnooslobodilačkog odbora bilo potrebno raditi na obnovi grada. Zavidovići su prvih dana nakon oslobođenja bili grad-zgarište. Željeznički, drumski i poštanski saobraćaj nije funkcionirao. Mostovi preko rijeke Krivaje i Bosne bili su uništeni. Grad je bio odsječen od Maglaja, Žepča i dolina Krivaje i Gostovića, bez električne energije, s praznim trgovačkim prodavnicama i devastiranim ugostiteljskim radnjama.⁶ Dobrovoljnim radom građana i omladine Zavidovića ubrzo su obnovljena i stavljena u pogon dva industrijska poduzeća: „Našićka“ i „Šipad“. Obnovljena je putna i željeznička infrastruktura kao i školske zgrade. Život se, uglavnom, normalizirao.

Iste godine, Zakonom o administrativno-teritorijalnoj podjeli Bosne i Hercegovine, uspostavljen je srez Zavidovići zajedno s mjesnim odborima koji ulaze u njegov sastav. Novouspostavljena vlast kao jedan od prioriternih područja djelovanja izdvaja kulturu i obrazovanje. U fokus se stavlja izgradnja zadružnih domova na selima koji su trebali biti meritum za kulturni i obrazovni preobražaj zemljoradničkog stanovništva. Međutim, izgradnja ovih objekata u Zavidovićima započinje tek 1948. godine, a u konačnici, na području Zavidovića, izgrađeno ih je ukupno četiri.⁷

⁴ „Period 1902-1949, Vizionari budućnosti i nosioci luči prosvjetiteljstva“, SPKD "PROSVJETA" SARAJEVO, http://www.prosvjeta.com.ba/prosvjeta/bosanski/o_nama/period1902_1949.html (preuzeto 10. oktobra 2020).

⁵ Mujkić, *Zavidovići kroz historiju. Društveno-ekonomski i kulturni razvoj područja zavidovičke općine od polovine XV do kraja XX vijeka. - II. Tom, od 1941. do 1991. godine*, 69.

⁶ Ibid.

⁷ Ibid.

Inače, problem analfabetizma i neobrazovanosti, posebno u seoskim područjima, bio je veoma izražen do 1945. godine kada su postojala sela u kojima uopće nije bilo pismenog čovjeka. Do spomenute godine postojalo je sedam školskih područja u Zavidovićima. Ova područja međusobno su bila udaljena i do 25 kilometara. Svakoj školi prosječno je pripadalo po 6.000 stanovnika. Međutim, ako se uzme da je svaki sedmi stanovnik prirastao za školu, onda je školu u prvim razredima trebalo pohađati oko 850 učenika, ali u svim školama godišnje je bilo 326 učenika. To znači da je svega 38,5% priraslih pohađalo školu. Tako je svake godine 61,5% dorašle djece ostajao van škole pa je iz godine u godinu rastao broj nepismenih, uporedno s porastom i priraštajem stanovnika.⁸ Ovom problemu nova vlast pristupila je kroz izgradnju novih škola. U periodu od 1945. do 1954. godine otvorene su 33 škole.⁹ Otvaranje škola djelimično je riješilo problem neobrazovanosti i nepismenosti s obzirom na to da se priliv stanovništva povećavao iz godine u godinu, pa se problem deficitarnosti školskih kapaciteta obnavljao. Nedostajalo je i učiteljskog kadra koji je uglavnom bio mlad i s nedovoljno iskustva. U Izvještaju o radu Savjeta za prosvjetu i kulturu 1955. godine, kojeg je na sjednici Narodnog odbora sreza podnio predsjednik Rizah Odžekić, navodi se da u Zavidovićima nedostaje stotinu učitelja. Pored toga, kao problem ističe se neredovno pohađanje nastave u seoskim školama.¹⁰ Prema tome, otvaranje škola bio je samo prvi korak u radu na podizanju nivoa pismenosti i opće obrazovanosti stanovništva.

Oblici kulturnog života

Oblici kulturnog života na nivou srezova, a kasnije općina u socijalističkoj Jugoslaviji bili su različiti. Svaka općina organizirala je kulturni život shodno svojim mogućnostima i potrebama. Ako bismo sve oblike kulturnog života pokušali grupirati po nekim značajnijim, formalnim ili suštinskim obilježjima, onda bismo na prvom mjestu morali govoriti o profesionalnim oblicima kulturnog života koji podrazumijevaju biblioteke, kina, radničke i narodne univerzitete i domove kulture.¹¹ Ova grupa oblika kulturnog života egzistirala je i u Zavidovićima uključujući sve navedene oblike. Druga grupa oblika kulturno-umjetničkog života uglavnom je bila u vezi s institucijama iz prve grupe, a javljala se kao dio njihove menadžerske aktivnosti, njihovih organizatorskih poslova. To su brojne kulturno-umjetničke priredbe, gostovanja pozorišta, koncerti narodne i zabavne muzike te razni estradni i slični programi.¹² Ovaj oblik kulturnog djelovanja u Zavidovićima prisutan je posebno nakon izgradnje Doma kulture 1956. godine, kada u njega useljavaju RKUD „Rad“ i „Radnički univerzitet“ koji preuzimaju funkciju organizatora i realizatora kulturno-zabavnih i obrazovnih sadržaja. U treću grupu svrstavaju se različite kulturno-umjetničke manifestacije koje su po tematici veoma raznolike: pozorišne, književne, muzičke, likovne, filmske i folklorne.¹³ U Zavidovićima se u ovom kontekstu posebno izdvaja muzička manifestacija pod nazivom „Raspjevana jesen“ koja se održava i danas. U konačnici, četvrta grupa oblika kulturnih aktivnosti obuhvata razna amaterska kulturno-umjetnička društva, klubove,

⁸ Jusuf Mujkić, „Razvoj školstva od oslobođenja“, *Krivaja*, 14. april 1955, str. 5.

⁹ Ibid.

¹⁰ Rizah Odžekić, „Naše školstvo i prosvjeta u prošloj godini“, *Krivaja*, 14. januar 1955, str. 4.

¹¹ Muris Idrizović i dr., *Kulturni život u opštinama Bosne i Hercegovine* (Sarajevo: Veselin Masleša, 1974), 82.

¹² Ibid.

¹³ Ibid.

sekcije te druge vidove okupljanja umjetnika i kulturnih radnika koji kroz amaterski rad učestvuju u stvaranju kulturnih vrijednosti jedne sredine.¹⁴ Kulturno djelovanje kroz amaterska kulturno-umjetnička društva bilo je od posebne važnosti i u Zavidovićima, a posebno za kulturni život na selu. Na seoskim područjima djelovala su društva ovoga tipa poput: KUD „Veseljak“ na Mahoju, KUD „Stojan Mišanović“ u Gostoviću i KUD „Sloga“ u Vozućoj koja su obogaćivala kulturni život na zavidovićkim selima. Pored njih, u ovom kontekstu djelovale su i različite školske sekcije kao što su muzičke i folklorne. Dakle, u periodu od 1945. do 1990. godine u Zavidovićima egzistiraju različiti oblici kulturnog života koji na različite načine nastoje zadovoljiti potrebe čovjeka kao bića kulture. Prisutan je institucionalan i izvaninstitucionalan rad na stvaranju i održavanju kulturnog života.

Kulturno-umjetnička društva

RKUD „Rad“

Od završetka Drugog svjetskog rata Radničko kulturno-umjetničko društvo „Rad“ postaje najznačajniji nosilac cjelokupne kulturno-umjetničke djelatnosti na području Zavidovića. Ovaj kolektiv osnovan je 1938. godine. Od samog formiranja Društvo je u pravom smislu bilo radničko i revolucionarno, a inicijator osnivanja bio je Ujedinjeni sindikalni savez sa svojim ogrankom u Zavidovićima.¹⁵ Na početku djelovanja društvo je uglavnom okupljalo mlade ljude koji su se afirmirali kroz dramsku, folklornu, horsku i tamburašku sekciju. U tom periodu društvo se samofinansiralo organizirajući različite zabavne programe poput maskenbala, izbora ljepotica i tombola, a prikupljani su i dobrovoljni prilozi od članova i simpatizera. Ratni vihar za četiri godine zaustavlja rad Društva, da bi ono bilo obnovljeno odmah po ustrojstvu nove Jugoslavije. RKUD „Rad“ je bilo snažan faktor formiranja ličnosti svojih članova. Omogućilo je, uz to, mnogim članovima značajniju afirmaciju u oblasti kulturno-umjetničkog stvaralaštva.¹⁶ Društvo je djelovalo kroz različite sekcije: horsku, folklornu, muzičku, baletsku, dramsko-recitatorsku i likovnu. Članstvo je omasovljivano kroz nastupe u organizacijama udruženog rada, selima i školama nastojeći tako afirmirati kulturno-umjetničko djelovanje među omladinom i radnicima. Međutim, nije uvijek bilo zainteresiranosti publike za aktivnosti Društva, pa se dešavalo da se određene predstave igraju pred tridesetak ljudi o čemu se govori u kritičko-polemičkom tekstu „Kako organizovati kulturno-umjetnički rad u Zavidovićima?“ Branka Trkulje iz 1955. godine:

„U našem mjestu postoji kulturno-umjetničko društvo „Rad“. Društvo koje već 17 godina postoji, društvo koje ima izvjesne tradicije, pa ipak danas rad društva, po mišljenju nekih građana nije na visini, a zašto? Na ovo pitanje teško ćete dobiti pravilan i dobar odgovor. U većini dolazimo do zaključka da ljudi koji najmanje daju društvu najviše viču i stavljaju primjedbe na rad društva. Čini nam se da jedan dobar dio građana potcjenjuje vlastite snage. Da je to tačno ima mnogo činjenica, koje smo vidjeli kroz izvjesno vrijeme. [...] Zar nam posljednja premijera „Bez trećega“ ne govori o tome. Možda je malo čudno, ali istinito da je

¹⁴ Ibid.

¹⁵ J.B., „Pola stoljeća stvaralaštva“, *Krivaja*, 21. april 1988, str. 11.

¹⁶ Ibid.

društvo dalo komad pred trideset posjetilaca. [...] Za to vrijeme naši građani traže druge zabave. Jedni su u kafani drugi šetaju gradom treći sjede kod kuće.¹⁷

I pored spomenutih problema RKUD „Rad“ je dalo ogroman doprinos razvoju kulturno-umjetničkog života u Zavidovićima. Na poticaj ovog društva, u većim seoskim sredinama, organizirana su kulturno-umjetnička društva: „Sloga“ u Vozućoj, „Stojan Mišanović“ u Gostoviću i „Veseljak“ u Mahoju.¹⁸ Za svoje zasluge i djelovanje RKUD „Rad“ dobilo je niz društvenih priznanja od kojih se izdvajaju Spomen-plaketa općine Zavidovići i Zlatna značka Opštinskog vijeća Saveza sindikata Zavidovići.

KUD „Sloga“

Na inicijativu Dragiše Orlovića, upravnika Osmogodišnje škole u Vozućoj, 1955. godine oformljeno je Kulturno umjetničko-društvo „Sloga“. Društvo je imalo budžet od 200.000 dinara i dvoranu u sklopu zadružnog doma.¹⁹ U svojim prostorijama KUD „Sloga“ je svake nedjelje organizirala kraći umjetnički program ili igranku.

KUD „Stojan Mišanović“

Svrstani u pet sekcija, oko 250 članova Kulturno-umjetničkog društva „Stojan Mišanović“, djelovalo je na afirmaciji i promociji kulturnog rada u Gostoviću. Ovo amatersko društvo imalo je folklornu, muzičku, dramsku, ritmičku i tehničku sekciju, a nastupalo je i van Bosne i Hercegovine. Među nastupima treba, svakako, spomenuti organizaciju vrlo uspješnih audicija narodne i izvorne muzike, koje su pravilu privlačile dosta učesnika, pjevača-amatera kao i gledatelja koji su voljeli ovakvu vrstu amaterskog stvaralaštva.²⁰

Pored ova tri društva na području Zavidovića djelovalo je i Kulturno-umjetničko društvo „Veseljak“ na Mahoju. Kao što vidimo kulturno-umjetnička društva u Zavidovićima su i nakon uspostavljanja socijalističke vlasti bila glavni nosioci kulturnog i umjetničkog života. Zahvaljujući ovim društvima kulturni život u gradu i na selu razvijao se u određenim kapacitetima, ali nikako nije moguće osporiti njegovo postojanje i značaj u historiji Zavidovića.

Dom kulture

Domovi kulture u socijalističkoj Jugoslaviji bili su ustanove koje se profesionalno bave organizacijom kulturnih aktivnosti. Prema zamislima njihovih osnivača, posebno u manjim mjestima, ove institucije trebale su biti glavna žarišta kulture.²¹ Inicijativa za izgradnju jednog ovakvog objekta u Zavidovićima javlja se 50-ih godina. Idejni pokretač za izgradnju Doma kulture u Zavidovićima bio je Džirlo Džebail. Njegovo uporište za navedeno bilo je u činjenici da Zavidovići, mada radnički centar, nemaju nijednu adekvatnu zgradu koja bi mogla pružiti mogućnosti za prezentaciju raznovrsnih kulturnih sadržaja koji bi zadovoljili duhovne interese i

¹⁷ Branko Trkulja, „Kako organizovati kulturno-umjetnički rad u Zavidovićima?“, *Krivaja*, 30. juni 1955, str. 5.

¹⁸ Mujkić, *Zavidovići kroz historiju. Društveno-ekonomski i kulturni razvoj područja zavidovičke općine od polovine XV do kraja XX vijeka. - II. Tom, od 1941. do 1991. godine*, 487.

¹⁹ Ljubo Petrović, „Oformljeno je KUD „Sloga““, *Krivaja*, 31. maj 1955, str. 7.

²⁰ „KUD „Stojan Mišanović“ Gostović: Održani izbori“, *Krivaja*, 7. april 1988, str. 10.

²¹ Idrizović i dr., *Kulturni život u opštinama Bosne i Hercegovine*, 27.

potrebe radnika i svih građana.²² Ovu ideju podržale su političke strukture Sreskog narodnog odbora Zavidovići, gradske općine Zavidovići i direkcija industrijskog kombinata „Krivaja“. Ideja je dobila i podršku građana koji su dobrovoljnim radom učestvovali u izgradnji Doma. Objekat je projektirao Jovan Savić iz Sarajeva, a gradnja je počela 16. jula 1952. godine na čelu s direktorom radova Dojmich Friedrichom. Trajala je ukupno četiri godine, a 26. augusta 1956. održano je svečano otvaranje objekta.²³ Ideja izgradnje Doma kulture bila je kritizirana s različitih strana. S mnogobrojnih nivoa vlasti govorilo se o tome kako radnici Krivaje žive u trošnim barakama, dok se s druge strane gradi jedan ovakav objekat. Kritike su dolazile i iz općina odakle je „Krivaja“ eksploatirala sirovine. Glavnina tih kritika govorila je o tome da se Zavidovići odnose kolonijalno prema tim općinama jer se na njihovom području siječe i odvozi šuma te se na osnovu toga gradi Dom kulture, a u tim općinama se ne gradi nijedan značajniji objekat.²⁴ Građani Zavidovića u Domu kulture imali su pristup raznovrsnim formama kulturnog sadržaja. Organizirane su različite aktivnosti kao što su predavanja, priredbe koje su uključivale pozorišne predstave, pjesme, muziku, recitacije, usmene i zidne novine te u konačnici književne večeri. Nakon njegove izgradnje, ovaj objekat postao je žarište kulturnog života Zavidovića. U prostorije objekta neposredno nakon izgradnje uselilo je RKUD „Rad“ i „Radnički univerzitet“, a kao samostalna ustanova u sklopu objekta djelovala je i biblioteka.

Pozorišni život

Izgradnjom Doma kulture stekli su se infrastrukturni preduslovi za razvoj pozorišnog života u Zavidovićima. Kao centralni dio objekta izdvaja se pozorišna sala koja je projektirana za različite aktivnosti, a ne samo za održavanje predstava. Sala je tradicionalnim razvodom podijeljena na dva dijela: parter i balkon. Dimenzije bine prilagođene su dramskom pozorištu kao i operi.²⁵ Zavidovići nisu imali profesionalno pozorište pa su predstave nastajale u okviru dramske sekcije RKUD „Rad“. Neposredno pred otvaranje Doma kulture ova sekcija brojala je dvadesetak amaterskih glumaca.²⁶ Članovi sekcije su uglavnom bili u radnom odnosu što se odražavalo na njihovu aktivnost kada je u pitanju rad na predstavama. Sekcija je također imala tehničkih poteškoća kao što su nedostatak šminke i šminkera, garderobe, rekvizita itd.²⁷ I pored svih poteškoća članovi ovog Društva imali su niz uspješnih premijera. Ova sekcija u vlastitoj produkciji izvela je predstave: „Hasanaginica“, „Dvije kristalne čaše“, „Ljudi“, „Dr“, „Uzoran muž“, „Dva cvancika“ i druge. Važnu ulogu u realizaciji ovih predstava imao je dugogodišnji i značajan član sekcije Boro Abramušić, koji je ostavio značajan trag kada je u pitanju pozorište i pozorišni život u Zavidovićima.²⁸ Abramušić je u jednom periodu bio i direktor Centra za kulturu. Pored predstava iz domaće produkcije u Domu kulture igrale su se predstave pozorišta iz različitih krajeva zemlje.

²² Mujkić, *Zavidovići kroz historiju. Društveno-ekonomski i kulturni razvoj područja zavidovičke općine od polovine XV do kraja XX vijeka. - II. Tom, od 1941. do 1991. godine*, 475.

²³ Barbara Badiani i Eleonora Chiaf, *Dom Kulture, jedno moguće mjesto* (Zavidovići: Ambasada lokalne demokratije, 2002), 7.

²⁴ Mujkić, *Zavidovići kroz historiju. Društveno-ekonomski i kulturni razvoj područja zavidovičke općine od polovine XV do kraja XX vijeka. - II. Tom, od 1941. do 1991. godine*, 478.

²⁵ Badiani i Chiaf, *Dom Kulture, jedno moguće mjesto*, 11.

²⁶ S.H., „Srećno, Boro!“, *Krivaja*, 14. januar 1955, str. 5.

²⁷ Ibid.

²⁸ Ibid.

Tako su prvu zvaničnu predstavu na sceni Doma kulture izveli su članovi Ansambla dramskog kazališta iz Zagreba, 9. septembra 1956. godine.²⁹

Kino i film

U periodu prije Drugog svjetskog rata u Zavidovićima su postajala dva kina. Radi se o kinima „Brodić“ i „Šeper“ koje se nalazilo u istoimenom hotelu. Nakon okončanja rata kino „Brodić“ nastavilo je s radom pod nazivom „14. april“.³⁰ U kontekstu kulture i umjetnosti poratne godine u zemlji obilježio je jak ideološki utjecaj socijalizma. Izričaji popularne kulture (tiskovine, mediji, umjetnost...) su do 1948. godine bili pod sovjetskim utjecajem, a bili su odgojni i ideološki. Nakon Titovog suprotstavljanja Staljinu, nastupaju burne političke promjene, ali ne i kulturne. Tek ulaskom u pedesete dolazi do postupnog napuštanja socrealizma.³¹ Ovo je značilo da se jugoslavensko društvo otvara prema zapadnoj popularnoj kulturi. Pod novim okolnostima filmski distributeri kupuju filmove na osnovu njihovog komercijalnog potencijala, najčešće američke kriminalističke filmove i vesterne. Osim američkih, za distributere su bili profitabilni britanski, francuski i italijanski filmovi. S druge strane, istočnoevropski filmovi donosili su gubitak jer jednom kad je stvorena mogućnost izbora gledatelji su se radije odlučivali za ona bezbrižna ostvarenja, nego za ona sumorna s dubokoumnom porukom.³² Kulturne tendencije iz zemlje odrazile su se i na Zavidoviće gdje su svakoga dana organizirane kinopredstave na kojima su reproducirani, uglavnom strani, filmovi. Tako je u junu 1955. godine u kinu „Romanija“, u Zavidovićima, prikazano devet filmova, od kojih je osam bilo stranih. Radi se o filmovima: „Prijateljice noć“ i „Nezahvalno srce“ (italijanski), „Hobson u neprilici“ i „Kapetanov raj“ (britanski), „Magija“, „Skaramuš“ i „Prognanici iz Pokerfelta“ (američki) te „Venecijanski lopov“ rađen u italijansko-američkoj produkciji. Prikazan je i jedan domaći film „Ešalon od dr. M.“³³ Nakon izgradnje Doma kulture stvoreni su infrastrukturni preduslovi za bogatiji i masovniji razvoj kinokulture. Kinosala Doma kulture imala je ukupno 520 sjedišta, a popularnost stranih filmova rasla je i u narednom periodu. Tako je 1973. godine u zavidovićkom kinu prikazan ukupno 221 film od kojih su 203 bila strana i 18 domaćih. Tokom iste godine organizirane su 752 filmske predstave.³⁴ Kulturni trendovi u zemlji prenijeli su se i na Zavidoviće. Prema tome, govoreći u ovome kontekstu možemo zaključiti kako su građani Zavidovića pratili kulturne navike stanovništva cijele zemlje.

Biblioteke

Socijalistička Jugoslavija posebnu pažnju posvećivala je razvoju interesa za književnost i čitanje od strane stanovništva. Vlast je kroz zakonske akte nastojala institucionalno poticati na

²⁹ Mujkić, *Zavidovići kroz historiju. Društveno-ekonomski i kulturni razvoj područja zavidovičke općine od polovine XV do kraja XX vijeka. - II. Tom, od 1941. do 1991. godine*, 478.

³⁰ Ibid.

³¹ Katarina Pokrajac „Popularna kultura u Hrvatskoj 1970-ih i 1980-ih“ (magistarski rad, Filozofski fakultet Sveučilišta Jurja Dobrile u Puli, 2018), 19.

³² Ibid.

³³ „Filmovi koji dolaze“, *Krivaja*, 31. maj 1955, str 5.

³⁴ Idrizović i dr., *Kulturni život u opštinama Bosne i Hercegovine*, 437.

čitanje otvarajući biblioteke u svim općinama u Bosni i Hercegovini. U tom kontekstu treba posmatrati i Zakon o bibliotekama koji je donesen 1957. godine u kojem je određeno da svaka općina treba imati po jednu samostalnu biblioteku.³⁵ Na području Zavidovića otvorene su četiri javne biblioteke, a ponegdje su otvarane i u sklopu firmi. Već 50-tih godina, pored biblioteke u Zavidovićima, osnovane su biblioteke u Vozućoj, Hajderovićima i Gostoviću.³⁶ Paralelno, povećanjem broja učenika i fakultetski obrazovanih građana, povećavao se interes za knjigu. Prema podacima iz 1973. godine, Narodna biblioteka u Zavidovićima imala je fond od ukupno 16.338 knjiga. U istoj godini pročitano je 29.683 knjiga.³⁷ Najbrojnije članstvo činili su učenici i studenti, zatim službenici i radnici. Ukupan broj članova Narodne biblioteke 1973. godine iznosi 1.645, od čega je bilo: 1.274 učenika i studenata, 236 službenika i 103 radnika, dva poljoprivrednika i tri člana kategorizirana kao ostali.³⁸ Prema ovim podacima, svaki čitatelj pročitao je u prosjeku 18 knjiga godišnje. Ideja popularizacije knjige i čitanja kod radničkog stanovništva u Zavidovićima nije zaživjela što možemo vidjeti na osnovu broja radnika koji su bili upisani kao članovi Narodne biblioteke. U prilog toj činjenici govori i stanje biblioteke koja je otvorena u sklopu SOUR³⁹ „Krivaja“. Iako otvorena s velikim ambicijama da oformi knjižni fond časopisa od više desetina hiljada jedinica potrebnih za stručno usavršavanje, biblioteka je 1984. godine imala nekoliko hiljada jedinica koje su formirane ranije, u zanosu novih ideja.⁴⁰ Radnici skoro i nisu posjećivali biblioteku. „Krivaja“ je 1984. godine brojala 14.600 radnika, od toga i nekoliko hiljada intelektualaca od kojih se očekivalo da vode računa o svome obrazovanju. No, oni nisu koristili biblioteku. Upravo iz tog razloga, rijetko su se nabavljale nove knjige.⁴¹

List „Krivaja“

List „Krivaja“ bio je glavni hroničar rasta i razvoja istoimenog preduzeća. Iako prvobitno osnovan kao bilten Glavnog štaba frontovskih brigada pri poduzeću industrije drveta „Krivaja“, list je bio i glavni, jedno vrijeme i jedini, hroničar zbivanja na području Zavidovića. Prvi broj izlazi 25. maja 1949. godine, a ovaj i 11 narednih listova uredila je Momirka Ivković.⁴² S obzirom na godinu štampanja prvog broja lista, „Krivaja“ spada u jedan od najstarijih listova radnih kolektiva socijalističke Jugoslavije. List je u početku izlazio povremeno, potom tri puta mjesečno da bi se u konačnici taj broj reducirao na dva mjesečna izdanja. Mada s ograničenim brojem strana, a u početku i neadekvatnim novinarskim kadrom, list je donio napise o svim bitnim pitanjima iz rada pojedinih fabrika. Registrirao je značajnije događaje u zavidovićkoj općini, posebno kada je riječ o izgradnji infrastrukturnih objekata kojima su se poboljšavali uslovi života i radnika.⁴³

³⁵ Idrizović i dr., *Kulturni život u opštinama Bosne i Hercegovine*, 18.

³⁶ Mujkić, Zavidovići kroz historiju. Društveno-ekonomski i kulturni razvoj područja zavidovičke općine od polovine XV do kraja XX vijeka. - II. Tom, od 1941. do 1991. godine, 483.

³⁷ Idrizović i dr., *Kulturni život u opštinama Bosne i Hercegovine*, 18.

³⁸ Ibid.

³⁹ SOUR – Složena organizacija udruženog rada

⁴⁰ „U očekivanju čitalaca“, *Krivaja*, 19. januar 1984, str. 9.

⁴¹ Ibid.

⁴² Branko Ključarić, „Svake druge godine novi urednik *Krivaje*“, *Krivaja*, 8. novembar 1979, str. 6.

⁴³ Mujkić, Zavidovići kroz historiju. Društveno-ekonomski i kulturni razvoj područja zavidovičke općine od polovine XV do kraja XX vijeka. - II. Tom, od 1941. do 1991. godine, 482.

Jedna od karakteristika ovoga lista bilo je stalno mijenjanje urednika. Momirka Ivković uredila je prvih 11 brojeva. Od 12. broja glavni urednik lista postaje Branko Trkulja koji se najduže zadržao na ovoj poziciji, a list uređuje sve do broja 256.⁴⁴ Trkulja je list uređivao sve do šestogodišnje stanke štampanja lista. Naime, nigdje u listu nije zabilježeno zašto se list „Krivaja“ prestao štampati u periodu od 1958. do 1964. godine. Nakon ponovnog pokretanja urednici su stalno mijenjani, a neki od njih su uredili svega sedam brojeva. Nakon Trkulje list su uređivali: Ćirilo Zornija, Kasim Deraković, Ostoja Todorović, Milutin Krstić, Esad Jabuković, Rajko Škvarica, Ferid Čehić, Iso Kriješarac, Avdo Mujkić, Momo Bojević, Mirsad Đerzić i Božo Divković.⁴⁵ Praktično, list je svake druge godine imao novog urednika. Kao jedan od razloga ovakvog stanja, kada je u pitanju pozicija glavnog urednika lista, svakako može biti i finansijsko pitanje. Naime, glavni urednik lista na platnom preduzeća „Krivaja“ nalazio se na 13. mjestu s jednakim primanjima kao blagajnik i planer preduzeća s platom od 11.024 dinara.⁴⁶

Historijski doprinos lista očituje se u povezivanju jugoslavenske privrede. Naime, list je otvorio rubriku pod nazivom „Vijesti iz drugih listova“ gdje je prenosio probleme i iskustva iz drugih velikih preduzeća širom zemlje. Prvu takvu vijest list „Krivaja“ objavljuje u broju 25, štampanom 1950. godine kada prenosi nekoliko rečenica iz lista „Trudbenik“, o tome kako su još tri radnika u Borovu izvršili svoj petogodišnji plan.⁴⁷ Drugi veliki doprinos lista je na nivou cijele zemlje je inicijativa za uvezivanje listova radnih kolektiva cijele zemlje. Zajedničkom inicijativom radnih kolektiva, došlo je do prvog savjetovanja predstavnika listova radnih kolektiva Jugoslavije u Borovu 1955. godine, što će kasnije rezultirati formiranjem „Štampe“ – organizacije udruženog rada.⁴⁸ Ova organizacija bavila se problemima radnih kolektiva u cijeloj zemlji kao što su: nedostatak novinarskog kadra, slaba tehnička opremljenost stamparija, problemi s kliširanjem i sl. Dakle, iako lokalnog kraktera list „Krivaja“ nije bio samo hroničar zbivanja u Zavidovićima već je njegov značaj i utjecaj mnogo šireg opsega.

Radio i TV

Radiostanica „Zavidovići“, formirana je kao samostalna radna organizacija Odlukom Skupštine opštine Zavidovići 25. septembra 1969. godine.⁴⁹ Potrebe za ovakvim medijem iskazane su u obrazloženju gdje se kao osnovni razlog formiranja Novinsko-izdavačke i radio-difuzne ustanove „Krivaja“ navodi ustavno pravo i obaveza radnih ljudi i građana da budu informirani na objektivan način o svim važnim dešavanjima na području Zavidovića. Radio „Zavidovići“ su u svojim programskim blokovima njegovali tradiciju razvoja demokratske misli kroz različite oblike i forme izražavanja. Objedinjavajući informiranje na jednom mjestu, ovaj medij je osiguravao brzo informiranje građana u svim krajevima grada. Radio je afirmirao pjevače amatere ustupajući im svoj studio i puštajući njihove pjesme u svome programu. Zbog potreba da bude efikasna i da obavlja funkciju radiostanica je sopstvenim sredstvima izvršila instaliranje

⁴⁴ Branko Ključarić, „Svake druge godine novi urednik Krivaje“, *Krivaja*, 8. novembar 1979, str. 6.

⁴⁵ Ibid.

⁴⁶ Ibid.

⁴⁷ Ibid.

⁴⁸ Branko Ključarić, „Veliki doprinos Krivaje“, *Krivaja*, 9. maj 1985, str. 12.

⁴⁹ „Ulazak u 21. godinu“, *Krivaja*, 29. mart 1990, str. 7.

jednokilovatnog predajnika i antenskog sistema, nakon čega je cjelokupan grad bio pokriven zavidovićkim radiosignalom.⁵⁰ Tokom rada, jedini dnevni medij u Zavidovićima suočavao se s nedostatkom finansiranja. Ovaj problem će kulminirati 1989. godine kada se radio našao pred zatvaranjem zbog nedostatka finansiranja.⁵¹ Problem je riješen tako što je radiostanica izdvojena iz radne organizacije Centra za kulturu, obrazovanje, informisanje i sport i postala samostalno javno preduzeće. Ova odluka donesena je na posljednjoj sjednici Skupštine opštine 1990. godine.⁵² Na ovaj način radio je po prvi puta u svom postojanju od 22 godine postao djelimično finansiran iz javnog budžeta. Radio djeluje sve do danas.

Televizija u socijalističkoj Jugoslaviji počela je s radom krajem pedesetih godina. Prve ideje o njenom osnivanju došle su iz redova tehničara s radija, koji su eksperimentirali s prenosom slike na daljinu i bili u toku sa savremenim tehnološkim razvojem u ovoj oblasti u svijetu.⁵³ Razvojem privrede, u prvom redu drvnog kombinata „Krivaja“ rasla je i kupovna moć stanovnika Zavidovića pa je bilo sve više onih građana koji su mogli priuštiti TV u svome domu. Tako je 1973. godine u Zavidovićima bilo 2.435 pretplatnika na TV prijemnik.⁵⁴ Međutim, javljali su se različiti problemi kada je u pitanju prijem televizijskog signala, posebno kada je riječ o seoskim područjima. U tom kontekstu izdvaja se slučaj stanovnika vozučkog područja koji su vlastitim prihodima finansirali izgradnju TV pretvarača. No, ni nakon toga nisu imali sliku na svom TV prijemniku.⁵⁵ Generalno gledajući, razvojni put masovnih medija u Zavidovićima obilježen je različitim poteškoćama finansijske i tehničke prirode što utjecalo na masovnije korištenje.

Muzički život

U poratnim godinama, muzički život u Zavidovićima uglavnom je bio skoncentriran oko kulturno-umjetničkih društava. Kroz različite sekcije poput tamburaške, horske i muzičke razvijao se amaterski muzički život Zavidovića. RKUD „Rad“ imao je tamburašku i horsku sekciju. KUD „Stojan Mišanović“ imalo je muzičku sekciju i organiziralo je audicije za pjevače-amatere. U tim poratnim godinama u Zavidovićima nije bilo obrazovanih muzičara. Iz tog razloga javila se inicijativa za otvaranje Niže muzičke škole koja je trebala pristupiti muzičkom odgoju mlađih generacija i tako riješiti problem deficitarnosti obrazovanog muzičkog kadra te voditi ka formiranju orkestra Doma kulture.⁵⁶ Međutim, ta ideja nije zaživjela prije svega zbog nedostatka nastavnog kadra u gradu, a muzičari iz većih sredina teško su se odlučivali doći u manje sredine. Tek osamdesetih godina u Zavidoviće pristižu muzički obrazovani ljudi koji se organiziraju Muzički klub „Krivaja“ koji je imao orkestar limene glazbe, zabavni orkestar, narodni orkestar i tamburaški orkestar. Klub je materijalno pomagao industrijski kombinat „Krivaja“ koji je

⁵⁰ Ibid.

⁵¹ „Zrelo i promišljeno o informisanju“, *Krivaja*, 26. januar 1989, str. 11.

⁵² Mirsad Đeržić, „Radio stanica – javno preduzeće“, *Krivaja*, 22. novembar 1990, str. 5.

⁵³ Ildiko Erdei. "Novi život na malom ekranu i oko njega: počeci televizije u socijalističkoj Jugoslaviji (1955-1970)". Етноантрополошки проблеми 2:405-426.

⁵⁴ Idrizović i dr., Kulturni život u opštinama Bosne i Hercegovine, 438.

⁵⁵ „Pravo na informaciju“, *Krivaja*, 13. februar 1986, str. 9.

⁵⁶ „Potreba i mogućnosti otvaranja Niže muzičke škole u Zavidovićima“, *Krivaja*, 14. maj 1955, str. 5.

muzičare snabdijevao modernim instrumentima i razglasnim uređajima.⁵⁷ Kasnije će iz Muzičkog kluba izaći i vokalno-instrumentalni pop-rok sastav Sjenke koji je nastupao i van Zavidovića, a zabilježen je i njihov nastup u sarajevskoj Skenderiji. Vođa grupe bio je Miralem Slipić, a uz njega grupu su činili: Amir Ćatić, Erni Lipić, Dragan Bekez, Zijad Sinanović i Nedim Mehić.⁵⁸ U Zavidovićima su osamdesetih godina postojala dva pank i rok sastava grupe pod nazivom BUF i Pauk. „Paukovci“ su osvojili značajne nagrade u zemlji, od kojih se izdvaja prvo mjesto na Zaječarskoj gitarijadi i drugo mjesto na Subotičkom festivalu zabavne muzike koji je nosio zvanični naziv „Omladina 80“.⁵⁹ Grupu su sačinjavali: Željko Selak, Branko Dabić, Ešref Hamzić i Nenad Simić, svi osim Simića radnici kombinata „Krivaja“. „Paukovci“ Željko Selak i Brano Dabić imat će važnu ulogu u organiziranju prvog, a danas najdugovječnijeg muzičkog festivala u Zavidovićima – *Raspjevana jesen*. Naime, idejni tvorac i začetnik manifestacije „Raspjevane jeseni“ bio je Željko Selak, a kao stručnjak i aktivni muzičar pomoć je pružio Branko Dabić.⁶⁰ Nakon što je inicirano održavanje festivala i podrške koju je dobio od strane lokalne vlasti organizirana je prva u nizu „Raspjevana jesen“. Na prvi festival 1983. godine prijavilo se tridesetak kandidata, a nakon audicija održane su u Domu kulture u Zavidovićima, dvije takmičarske večeri – polufinalna i finalna. U finalu je nastupilo 12 učesnika, a prema ocjeni žirija najbolja učesnica festivala bila je Sanja Đurić iz Doboja.⁶¹ Naredne godine festival nije održan iz nepoznatih razloga, da bi se od 1986. godine organizirao sve do ratnih sukoba na području Bosne i Hercegovine. Kao što smo mogli vidjeti osamdesete godine 20. stoljeća bile godine intenzivnog razvoja i bogatog muzičkog života u Zavidovićima.

Likovno stvaralaštvo

Sedamdesetih godina u Zavidovićima javljaju se značajni likovni umjetnici. Likovno stvaralaštvo u gradu tih godina obogaćuju: Enis Bato Hasandžiković, Mustafa Faljić, Biljana Vrbić, Ramiz Vejzović i drugi. Vrlo produktivan umjetnik bio je Mustafa Faljić koji je slikao pejzaže zavidovićkog kraja u kojima su prevladavale zelene rijeke, vodopadi, brzaci i četinari.⁶² Zavidovići su bili inspiracija i umjetnicima iz drugih republika kao što je Ružica Šolaja slikarka naive. „Panj cvata“, „Radnik za strojem“ i „Kratak predah“, slike su koje je Šolaja naslikala inspirirana onime što je vidjela tokom posjete Zavidovićima.⁶³ Sve izložbe su uglavnom organizirane u Domu kulture, a 1990. godine javlja se i neformalna galerija u kafiću „Miki“ koju inicira Zlatan Alispahić. Galerija je svečano otvorena 22. juna izložbom Ramiza Vejzovića – Proka, te izložbom fotografija starih Zavidovića Vinka Duspera.⁶⁴ Uzimajući u obzir karakter

⁵⁷ Mujkić, *Zavidovići kroz historiju. Društveno-ekonomski i kulturni razvoj područja zavidovičke općine od polovine XV do kraja XX vijeka. - II. Tom, od 1941. do 1991. godine*, 488.

⁵⁸ „Sjenke iz Sjenke“, *Krivaja*, 21. septembar 1989, str. 5.

⁵⁹ „Paukovci na stazama uspjeha“, *Krivaja*, 11. decembar 1980, str. 8.

⁶⁰ Dragan Šimšić, *25 raspjevanih jeseni : zavidovički festival zabavne muzike : monografija* (Zavidovići: Centar za kulturu, 2017), 8.

⁶¹ Ibid.

⁶² „Teća samostalna izložba“, *Krivaja*, 12. april 1978, str. 8.

⁶³ Mirsad Đerzić, „Ružica među radnicima“, *List Krivaja*, 5. juli 1978, 7.

⁶⁴ Edin Tursić, „Čežnja zvana galerija“, *List Krivaja*, 5. juli 1990, 7.

industrijskog grada gdje se sve dešava oko kombinata, može se kazati da su Zavidovići imali relativno razvijeno likovno stvaralaštvo koje je sačinjavalo nekoliko značajnih slikara.

Zaključak

Prije Drugog svjetskog rata kulturni života u Zavidovićima bio je skoncentriran oko kulturno-umjetničkih društava s nacionalnim ili vjerskim predznakom. Nakon uspostavljanja socijalističke vlasti nacionalna i vjerska društva nestaju s društvene scene, a glavnu ulogu u razvoju kulturne ideje preuzima Radničko kulturno umjetničko društvo „Rad“. Ovo društvo postaje polazna tačka razvoja drugih kulturno umjetničkih društava, muzičkog, likovnog i pozorišnog života u gradu. Pored ovog društva, na selima djeluju KUD „Sloga“, KUD „Stojan Mišanović“ i KUD „Veseljak“. Izgradnjom Doma kulture 1956. godine, ova ustanova postaje glavno žarište kulture u Zavidovićima. Njegovom izgradnjom stvaraju se pretpostavke za razvoj pozorišnog života. Zavidovići nisu imali profesionalno pozorište pa su predstave nastajale u okviru dramske sekcije RKUD „Rad“. Uz različite tehničke probleme i čestu nezainteresiranost publike, sekcija je uspjela realizirati nekoliko uspješnih predstava. Pored domaćih predstava, na sceni Doma kulture svoje predstave igrala su i gostujuća pozorišta. Izgradnja Doma kulture stvorila je pretpostavke i za razvoj kinokulture, a kinopredstave, na kojima su uglavnom prikazivani strani filmovi, organizirane su svakodnevno. U sklopu Doma kulture, ali kao zasebna institucija, djelovala je Narodna biblioteka koja je imala fond od preko 16 hiljada knjiga. Članovi biblioteke su uglavnom bili učesnici i studenti. Nosilac pisane riječi u Zavidovićima bio je list istoimenog radnog kolektiva „Krivaja“ koji je jedno vrijeme bio i jedini hroničar događanja u gradu. Historijski doprinos lista očituje se u povezivanju jugoslavenske privrede tako što je inicirao formiranje Štampe organizacija udruženog rada. Time njegov značaj prevazilazi okvire Zavidovića. U razvoju kritičke misli i objektivnog izražavanja u gradu, značajan doprinos dala je novinsko-izdavačka i radiodifuzna ustanova „Krivaja“. Objedinjavajući informiranje na jednom mjestu, ovaj medij je osiguravao brzo informiranje građana u svim krajevima grada. Pored toga, radio je afirmirao pjevače amatere. Formiranje Muzičkog kluba „Krivaja“ predstavlja prekretnicu u razvoju muzičkog života grada. U klubu su djelovali članovi uspješnih grupa PAUK i Sjenke. Inače, osamdesete godine XX stoljeća predstavljaju period potpune muzičke afirmacije u gradu. Tada grupa PAUK osvaja prvo mjesto na gitarijadi u Zaječaru, a isto tako organizira se prvi muzički festival „Raspjevana jesen“. Likovnu umjetnost Zavidovića afirmirali su lokalni umjetnici: Enis Bato Hasandžiković, Mustafa Faljić, Biljana Vrbić, Ramiz Vejzović i drugi. Izložbe su postavljane u Domu kulture. Kao što smo imali priliku vidjeti kroz ovaj rad nosilac kulturnog života u Zavidovićima, za vrijeme socijalističke Jugoslavije, bilo je Radničko kulturno-umjetničko društvo „Rad“ u sadržajnom smislu. U pogledu infrastrukture kao presudan izdvaja se Dom kulture. Pojedinci i članovi koji su djelovali u i oko RKUD-a „Rad“ i Doma kulture postavili su temelje budućeg razvoja kulturnog života u Zavidovićima.

Izvori

Objavljeni izvori

1. Duda Igor ur. *Stvaranje socijalističkoga čovjeka: Hrvatsko društvo i ideologija jugoslavenskoga socijalizma*, Zagreb: Srednja Evropa, 2017.
2. Mejrić, Fehim. *Zavidovići na tragu prošlosti*. Zenica: Dom štampe, 2009.
3. Petranović, Branko, *Istorija Jugoslavije 1918 – 1988 III – Socijalistička Jugoslavija 1955-1988*, Beograd: Nolit, 1988.

Štampa

1. List *Krivaja*, Zavidovići, 1949.
2. *Kulturni radnik*, Zagreb, 1948.

Literatura

Knjige

1. Badiani, Barbara i Chiaf Eleonora. *Dom Kulture, jedno moguće mjesto*. Zavidovići: Ambasada lokalne demokratije, 2002.
2. Mujkić, H. Jusuf. *Zavidovići kroz historiju: Društveno-ekonomski i kulturni razvoj područja zavidovičke općine od polovine XV do kraja XX vijeka. - II. Tom, od 1941. do 1991. godine*. Zavidovići: Općina Zavidovići, IP Krivaja DD Zavidovići, 2003.
3. Idrizović, Muris i Velimir Milošević i Vlatko Raguz i Nedo Šipovac. *Kulturni život u opštinama Bosne i Hercegovine*. Sarajevo: Veselin Masleša, 1974.
4. Šimšić, Dragan. *25 raspjevanih jeseni: zavidovički festival zabavne muzike: monografija*. Zavidovići: Centar za kulturu Zavidovići, 2018.

Članci

1. Erdei, Ildiko. „Novi život na malom ekranu i oko njega: počeci televizije u socijalističkoj Jugoslaviji (1955-1970)“. *Etnoantropološki problemi* br. 10 (2015): 405-426.

Neobjavljeni magistarski radovi i doktorski radovi

1. Pokrajac, Katarina. „Popularna kultura u Hrvatskoj 1970-ih i 1980-ih“. Magistarski rad, Filozofski fakultet Sveučilišta Jurja Dobrile u Puli, 2018.

Sadržaji sa www. (World Wide Web)

1. “Period 1902-1949, Vizionari budućnosti i nosioci luči prosvjetiteljstva”, SPKD *Prosvjeta* http://www.prosvjeta.com.ba/prosvjeta/bosanski/o_nama/period1902_1949.html (preuzeto 10. oktobra 2020).

THE MAIN FEATURES OF THE CULTURAL LIFE OF ZAVIDOVICI IN SOCIALIST YUGOSLAVIA

Abstract

With the end of the Second World War and the establishment of the socialist authorities, the holder of most cultural activities in Zavidovici became the Workers Cultural and Artistic Association "Rad", which would retain that role until 1956, when the Dom kulture was built. The construction of this facility has created the preconditions for further development of cultural activities. The paper follows the development of cultural life in Zavidovici during socialist Yugoslavia, bringing its main features, prominent collectives, organizations and individuals.

Keywords: *Zavidovici, cultural life, RKUD Rad, Dom kulture, newspaper Krivaja, Yugoslavia*

PEDAGOGIJA

Dr. sc. Izet Pehlić

Dr. sc. Nermin Tufekčić

PERCEPCIJA KVALITETA ŠKOLSKOG ŽIVOTA UČENIKA U REDOVNOJ I ONLAJN NASTAVI U TOKU PANDEMIJE KORONAVIRUSA

Sažetak

Znanstvenoistraživački okvir i podsticaj za ovo istraživanje bio je prelazak sa klasične nastave na realizaciju onlajn nastave u osnovnim i srednjim školama u Bosni i Hercegovini, uzrokovan proglašenom pandemijom koronavirusa. Cilj ovog istraživanja bio je da se na osnovu stavova učenika osnovne i srednje škole ustanovi postoji li statistički značajna razlika u kvalitetu školskog života u redovnoj nastavi i onlajn nastavi u toku pandemije koronavirusa. Od istraživačkih metoda korištene su metoda teorijske analize i deskriptivno-analitička servej metoda, od istraživačkih tehnika anketiranje, a od istraživačkih instrumenata korišten je Upitnik kvaliteta školskog života (Ainley i Bourke 1992; Leonard, 2002). Uzorak je sačinjavalo ukupno 600 učenika (300 učenika redovne nastave i 300 učenika onlajn nastave). U uzorku učenika redovne i onlajn nastave bilo je po 150 učenika osnovne i 150 učenika srednje škole iz Grada Zenica. Istraživački rezultati pokazali su kako učenici procjenjuju statistički značajno boljim kvalitet školskog života u redovnoj nastavi nego onlajn nastavi u toku pandemije koronavirusa na svim supskalama: veće je opće zadovoljstvo školom, manji su negativni osjećaji prema školi, bolji odnos s nastavnicima, bolja socijalna integriranost, u većoj mjeri se škola doživljava kao prostor pripreme za budućnost, ostvaruje se veće školsko postignuće i bolji je doživljaj učenja. Također, rezultati istraživanja pokazali su da učenici osnovne škole procjenjuju statistički značajno boljim kvalitet školskog života od učenika srednje škole.

Ključne riječi: *zadovoljstvo školom, odnos nastavnika, socijalna integriranost, školsko postignuće, doživljaj učenja*

Uvod

Usljed proglašenja pandemije koronavirusa i u Bosni i Hercegovini uvedena je onlajn nastava u osnovnim i srednjim školama i fakultetima. Učenici, roditelji, nastavnici i institucije različito su se snašli u novonastaloj situaciji. Stoga, bitno je naglasiti da u ovom radu ne govorimo generalno o kvalitetu onlajn nastave, nego samo o onlajn nastavi koja je organizirana usljed nemogućnosti izvođenja redovne nastave zbog proglašenja pandemije koronavirusa. Ovo naročito zbog toga što nastavnici, učenici i roditelji uopće nisu bili pripremljeni za njezinu kvalitetnu realizaciju, nego su se 'u hodu' snalazili, odgovarali na izazove i rješavali novonastale probleme.

Midhat Dedić za *Al Jazeera Balkans* 15. aprila 2020. godine izvijestio je da su „u jeku najvećeg iskušenja s kojim se susreće moderni svijet u vidu pandemije korona virusa mjere totalnog socijalnog distanciranja generirale neizbježan pokušaj da se kako-tako dovrše nastavni i odgojno-obrazovni procesi za učenike osnovnih, srednjih škola i fakulteta u Bosni i Hercegovini“ (Dedić, 2020). U oba entiteta zbog prekida redovne organizirana je nastava posredstvom televizije, interneta i na druge načine. Digitalna alternativa redovnoj nastavi postala je nužnost, a realno je moguće da će ubuduće postati i sastavni dio redovnog odgojno-obrazovnog procesa, kako kod nas

tako i u našem bliskom okruženju i svijetu općenito. U Hrvatskoj uz tehničku podršku CARNeta, teleoperatera i televizije funkcioniralo je više od 40.000 virtuelnih učionica, dok je u Sloveniji bilo određenih problema s internetskom nastavom, pa je odgojno-obrazovni proces funkcionirao posredstvom elektronske pošte. U Srbiji na kanalu RTS 3 emitirala se nastava za sve razrede osnovnih škola od 17. marta, a za srednje škole posredstvom internetske platforme RTS Planeta (Dedić, 2020). Slijedi poseban fokus na organizaciju onlajn nastave u Bosni i Hercegovini.

Redovne učionice zamijenile su virtuelne učionice

U bosanskohercegovačkom entitetu Federacija Bosne i Hercegovine obrazovanje je u nadležnosti kantona, pa postoje određene razlike u pristupima održavanju nastavnog procesa. Ovdje ćemo navesti samo neke primjere njegove organizacije. U Kantonu Sarajevo, naprimjer, odlukom Vlade internetska nastava uspostavljena je 12. marta. Već ranije, realizirane su obuke za tu nastavu, ali ne u svim školama, a problemi su se rješavali "u hodu". Čak 98% učenika imalo je stalni pristup internetu, a za porodice koje nisu bile u mogućnosti da djeci pripreme uvjete za taj alternativni oblik nastave pobrinule su se škole, Ministarstvo obrazovanja i telekomunikacijski operatori (Dedić, 2020).

U Unsko-sanskom kantonu za učenike osnovnih i srednjih škola, naredbom Ministarstva obrazovanja, nauke, kulture i sporta, od 23. marta odvijao se obrazovni proces posredstvom interneta primjenom aplikacije zum. Oblikovane su upute za praćenje internetske nastave, te urađen priručnik za nastavnike i učenike za rad na internetskoj platformi. Resorno ministarstvo radilo je na unutrašnjoj preraspodjeli novca za nabavku tehničke opreme za ovaj novi, fleksibilni vid nastave za djecu čiji roditelji nisu mogli osigurati uvjete za praćenje nastavnog procesa. Aplikacija zum postala je lider u modernim videokomunikacijama i u ovom kantonu s vrlo jednostavnom i pouzdanom klaud platformom za video i audionastavu, a instalacija je bila moguća na gotovo sve elektronske uređaje (Dedić, 2020).

U jednoj osnovnoj školi u Sanskom Mostu, naprimjer, učenici su u toku jednog vikenda uz pomoć razrednice na laptope, tablete, računare ili smart-telefone instalirali aplikaciju zum, napravili profile, uradili probe i odmah u ponedjeljak iz svojih domova počeli pratiti redovnu nastavu prema rasporedu sati. Svaki učenik imao je svoj ID-kod koji je dobio od nastavnika. Čas je počinjao kad nastavnik 'pokrene' sobu, a učenici su se uključivali ili preko linka ili unošenjem šifre nastavnika i isključivali su mikrofone dok traje predavanje da se bolje čuje glas nastavnika. Zahvaljujući ovoj aplikaciji, učenici su imali audio-video prikaz, mogli su se vidjeti, a nastavnik je mogao pratiti ko je na času i u svakom momentu znati da li se neko isključio, odnosno 'izišao' iz *onlajn* učionice (Dedić, 2020).

Internetska nastava u Krajini počela je dobro i uz minimalne tehničke probleme, poput sporadičnih nemogućnosti skidanja videomaterijala, "šuštanja" ili opterećenosti interneta. Za učenike nižih razreda (od prvog do četvrtog) nastava "kod kuće" organizirana je u kombinaciji TV-škole, koja je počinjala u 10:15 na RTVUSK i preko vibera, gdje su nastavnici davali zadatke, a učenici ih radili uz pomoć roditelja i slali posredstvom vibera na ocjenu. Iako je taj vid nastave

izgledao jednostavniji, predstavljao je veliko opterećenje i učenicima i roditeljima. Sve škole bile su dužne slati Ministarstvu sedmične izvještaje o izvedenoj internetskoj nastavi (Dedić, 2020).

U Tuzlanskom kantonu internetska nastava odvijala se u 86 osnovnih i 26 srednjih škola posredstvom modul-platforme u čiju su pripremu bili uključeni firma "Leftor" i Elektrotehnička škola Tuzla. Snimani materijal, gotova predavanja, dostavljani su firmi "Leftor", koja je to objavljivala na svojoj platformi, a nastavnici su odatle mogli povlačiti sadržaje. Riječ je o općeobrazovnim predmetima, tzv. zajedničkoj jezgri, koju su snimili po nastavnom planu i programu, a nastavnici su po rasporedu preuzimali snimljene nastavne jedinice umjesto svog časa. Stručnu nastavu škole su radile interno postavljajući sadržaje na modul-platformu (Dedić, 2020).

U Srednjobosanskom kantonu internetska nastava je na vrijeme počela, u većoj mjeri kao oblik samoučenja. Djeca su uz pomoć nastavnika, koji su im bili dostupni putem interneta preko obrazovnih platformi ili vibera, samostalno usvajali određene odgojno-obrazovne sadržaje (Dedić, 2020).

Internetska nastava u Zapadnohercegovačkom kantonu odvijala se preko sajta Ministarstva obrazovanja, nauke, kulture i sporta, na kojem su se svakodnevno objavljivali materijali za učenike osnovnih škola i gimnazija, dok su srednje strukovne škole organizirale nastavu preko drugih alata (na nivou razreda). Materijali su raspodijeljeni po razredima i predmetima, osim za razrednu nastavu gdje su bili razvrstani samo po razredima (Dedić, 2020).

Nastava na daljinu organizirana je i u Hercegovačko-neretvanskom kantonu prema instrukciji Ministarstva obrazovanja, nauke, kulture i sporta. Nastavnici su morali dolaziti na posao i na dnevnoj bazi komunicirati s učenicima, a nastavni proces organizirati posredstvom interneta, tj. sajta škole, elektronske pošte i društvenih mreža (Dedić, 2020).

Internetska nastava u Brčko Distriktu odvijala se preko aplikacije viber za učenike od prvog do petog razreda, u čemu im je trebala i pomoć roditelja, dok su stariji razredi uspostavljali učionice preko određenih aplikacija. U srednjim školama, gdje se teoretska nastava izvodila preko internetskih aplikacija, bio je problem s praktičnom nastavom. Zanimljivo je broj učenika koji nisu bili uključeni u nastavu, ali se nastojalo pomoći i njima (Dedić, 2020).

U bosanskohercegovačkom entitetu Republika Srpska od 17. marta nastava za osnovnu školu odvijala se posredstvom javnog servisa RTRS-a, uz dodatnu nastavničku podršku telefonom ili preko interneta, dok su srednjoškolci bili lišeni tog vida nastave zbog različitih struka, zanimanja i praktične nastave. Nastavnici su bili u kontaktu sa učenicima najviše preko viber grupa, fejsbuka i mesindžera. Učenici su rješavali zadatke koje su im nastavnici slali, zatim su ih slikali i nastavnicima vraćali. Nakon toga nastavnici su im davali povratne informacije i sortirali radove. Obavezna je bila isključivo nastava koja se pratila preko RTRS-a. Instrukcija je bila takva da se nisu smjeli davati dodatni zadaci osim onih iz programa RTRS-a, a nastavnici su bili u obavezi da u internoj komunikaciji učenicima pomažu (Dedić, 2020).

Kvalitet školskog života učenika

Kvalitet školskog života definira se kao skup pozitivnih i negativnih iskustava u školi te ostalih osjećaja povezanih sa specifičnim područjima i posljedicama života u školi (Leonard, 2002; Raboteg-Šarić, Šakić i Brajša-Žganec, 2009).

Prema Huebneru (2004), zadovoljstvo životom kod adolescenata može se mjeriti sa globalnog aspekta zadovoljstva životom ili obuhvatiti različite domene. Prema njemu, najvažniji aspekti zadovoljstva životom kod adolescenata izdvajaju se u domenu zadovoljstva porodicom, prijateljima, školom, sobom i životnim okruženjem.

U procesima odgojno-obrazovnih reformi ustroj škole se mijenjao od (pre)naglašenog razvoja spoznajnog (kognitivnog) područja prema razvoju emocionalnih i socijalnih vještina, jačanju socijalnih odnosa, demokratskoj participaciji i saradničkom učenju (Hrvatić i Piršl, 2007; Blažević, 2015; Buljubašić-Kuzmanović i Blažević, 2015). U istraživanjima u školskom okruženju kriterij uspješnosti škola i učenika najčešće su učenička postignuća na raznim nivoima znanja i njihov školski uspjeh (Leonard i sar, 2004; Raboteg-Šarić, Šakić i Brajša-Žganec, 2009).

Jedan od prvih modela kvaliteta školskog života predložili su Epstein i McPartland (1976, prema Raboteg-Šarić, Šakić i Brajša-Žganec, 2009). Njihov izvorni model kvaliteta školskog života zasniva se na tri dimenzije učeničkih reakcija: općem zadovoljstvu školom, predanosti školskim obavezama i reakcijama na nastavnike. Oni su razvili i skalu za mjerenje opisanih dimenzija kvaliteta školskog života koju su potvrdila istraživanja u školskom okruženju.

Kvalitet školskog života dolazi do izražaja u ukupnom opsegu svega što čini školu: kurikulum, prostor, odnosi, sadržaji i drugo. Previšić (2005: 170) naglašava da, u nastojanju da se odgoj i obrazovanje učine što kvalitetnijim, kreativnijim i prosocijalnim činom, ključnu ulogu imaju svi učesnici odgojno-obrazovnog procesa: učenici, učitelji, stručno-razvojna služba, direktori, roditelji, zajednica i drugi potencijalni partneri i preduzetnici, te ustanove.

Istraživanja (Raboteg-Šarić, Šakić i Brajša-Žganec, 2009) pokazuju da je percepcija kvaliteta školskog života povezana sa razrednom klimom i iskustvima učenja i poučavanja u učionici, kao i sa individualnim karakteristikama učenika. Rezultati istraživanja Vesne Buljubašić-Kuzmanović (2012) pokazali su koliko škole kao zajednice odrastanja školskim kurikulumom kroz različite školske aktivnosti utječu na socijalni razvoj učenika, odnosno koliko učenici imaju prilika da pokažu svoje vještine i sposobnosti, razviju saradnju i uspješne odnose s drugima, poštuju druge, budu tolerantniji, nenasilno rješavaju sukobe, osjećaju se slobodno, uspješno i zadovoljno, uče kreativno i zanimljivo, te stečena znanja i iskustva primjenjuju u svakodnevnom životu (Buljubašić-Kuzmanović, 2012: 43).

Metod

Po svojoj naravi ovo istraživanje je deskriptivno neeksperimentalno. Od istraživačkih metoda korištene su metoda teorijske analize (u oblikovanju teorijskog okvira) i deskriptivno-analitička servej metoda (u oblikovanju empirijskog istraživanja). Od istraživačkih tehnika korišteno je anketiranje.

Cilj ovoga istraživanja bio je da se na osnovu stavova učenika osnovne i srednje škole ustanovi postoji li statistički značajna razlika u kvalitetu školskog života u redovnoj nastavi i onlajn nastavi u toku pandemije koronavirusa.

Hipoteza: „Postoji statistički značajna razlika u kvalitetu školskog života u redovnoj nastavi i onlajn nastavi u toku pandemije koronavirusa: bolji je kvalitet školskog života učenika u redovnoj nastavi nego u onlajn nastavi u toku pandemije koronavirusa“.

Od istraživačkih instrumenata korišten je Upitnik kvaliteta školskog života (*Quality of school life Questionnaire*), koji su konstruirali Ainley i Bourke (1992; Leonard, 2002) u ispitivanju s australskim učenicima osnovnih škola. Upitnik sadrži 40 tvrdnji koje čine sedam skala (dvije opće i pet specifičnih) dobivenih faktorskom analizom, a koje mjere specifične domene kvaliteta školskog života:

- *Opće zadovoljstvo školom (General satisfaction)* – mjeri opće pozitivne osjećaje prema školi, pozitivan stav prema školi (6 tvrdnji, $\alpha=0,87$);
- *Negativni osjećaji prema školi (Negative affect)* – mjeri opće negativne osjećaje prema školi, stres zbog škole (5 tvrdnji, $\alpha=0,89$);
- *Nastavnici (Teacher)* – ispituje percepciju kvaliteta odnosa nastavnika prema učenicima, zadovoljstvo učenika odnosom s nastavnicima (5 tvrdnji, $\alpha=0,91$);
- *Socijalna integriranost (Social integration)* – ispituje odnose učenika s drugim ljudima i učenicima u školi, percepciju kvaliteta društvenog života u školi (5 tvrdnji, $\alpha=0,81$);
- *Priprema za budućnost (Opportunity)* – odnosi se na percepciju relevantnosti školovanja, percepciju učenika o tome koliko im prilika pruža škola za razvoj u budućnosti i koliko ih priprema za život (6 tvrdnji, $\alpha=0,92$);
- *Školsko postignuće (Achievement)* – ispituje učenikov doživljaj školske kompetentnosti, osjećaj postignuća i uspješnosti u školskom radu (4 tvrdnje, $\alpha=0,89$);
- *Doživljaj učenja (Adventure)* – ispituje u kojoj mjeri učenici uživaju u samoučenju, percipiraju učenje izazovnim i zabavnim (4 tvrdnje, $\alpha=0,87$).

Provjerili smo pouzdanost instrumenta na našem uzorku, a koeficijent unutarnje konzistencije Cronbach alpha naveden je uz svaku supskalu u zagradi i upućuje na zadovoljavajuću pouzdanost skala.

Pimjer ajtema: “*Opće zadovoljstvo školom: Za mene je škola mjesto gdje uživam da budem.*” Ispitanici su označavali svoj stepen slaganja sa sadržajem pojedine tvrdnje na skali od četiri stepena: 1 – “uopće se ne slažem”, 2 – “uglavnom se ne slažem”, 3 – “uglavnom se slažem”, 4 – “potpuno se slažem”.

Istraživački uzorak je slučajni stratificirani. Sačinjavalo ga je ukupno 600 učenika (300 učenika redovne nastave i 300 učenika onlajn nastave) iz Grada Zenica. U uzorku učenika redovne i onlajn nastave bilo je po 150 učenika osnovne i 150 učenika srednje škole. Istraživanje stavova učenika redovne nastave obavljeno je direktnim anketiranjem prije proglašenja pandemije koronavirusa, a stavovi učenika onlajn nastave dobiveni su putem onlajn ankete nakon završene onlajn nastave u šk. 2019/20. godini. Po varijabli spol uzorak je sačinjavalo 278 (46,3%) ispitanika muškog i 322 (53,7%) ženskog spola. Po varijabli školski uspjeh istraživački uzorak sačinjavalo

je 26 (4,3%) ispitanika s dovoljnim, 155 (25,8%) s dobrim, 230 (38,3%) s vrlo dobrim i 189 (31,5%) s odličnim uspjehom.

Obrada podataka vršena je kompjuterski u statističkom programu (IBM SPSS Statistics). Obrada je bazirana na primjeni tehnika neparametrijske statistike: Mann-Whitney testa, Kruskal Wallis testa, te testa pouzdanosti istraživačkih instrumenata. Mann-Whitney test korišten je za testiranje značajnosti razlika između aritmetičkih sredina kod bipolarnih varijabli i rađen je u funkciji testiranja razlika između aritmetičkih sredina dva nezavisna uzorka. Kruskal Wallis test korišten je u testiranju razlike aritmetičkih sredina više uzoraka.

Rezultati

Prije nego što se pristupilo navođenju istraživačkih rezultata po varijablama i definiranju odnosa između izabranih istraživačkih varijabli, utvrđeni su osnovni statistički parametri i parametri deskriptivne statistike, a potom i distribucija rezultata dobijenih na skalama istraživačkih varijabli.

Tabela 1. *Osnovni statistički parametri i parametri deskriptivne statistike utvrđeni pri ispitivanju izabranih istraživačkih varijabli*

Descriptive Statistics					
	N	Minimum	Maximum	Mean	Std. Deviation
Opće zadovoljstvo školom	600	5,00	20,00	13,3550	3,90569
Negativni osjećaji prema školi	600	5,00	20,00	9,6833	4,17318
Odnos sa nastavnicima	600	5,00	20,00	14,8050	4,05187
Socijalna integriranost	600	5,00	20,00	15,8317	3,29161
Priprema za budućnost	600	6,00	24,00	19,6167	4,41046
Školsko postignuće	600	4,00	16,00	12,5667	2,84940
Doživljaj učenja	600	4,00	16,00	9,6183	3,31527

U prethodnoj tabeli vidljive su ostvarene prosječne vrijednosti i standardne devijacije unutar izabranih istraživačkih varijabli.

Kako bismo se opredijelili da li će u statističkoj analizi biti korištena parametrijska ili neparametrijska statistika, provjerili smo da li podaci odstupaju od normalne distribucije. Slijedi tabelarni prikaz.

Tabela 2. *Odstupanje distribucije rezultata od normalne raspodjele*

Tests of Normality						
	Kolmogorov-Smirnov ^a			Shapiro-Wilk		
	Statistic	df	Sig.	Statistic	df	Sig.
Opće zadovoljstvo školom	,102	599	,000	,969	599	,000
Negativni osjećaji prema školi	,131	599	,000	,909	599	,000
Odnos sa nastavnicima	,120	599	,000	,933	599	,000
Socijalna integriranost	,136	599	,000	,923	599	,000

Priprema za budućnost	,160	599	,000	,870	599	,000
Školsko postignuće	,148	599	,000	,916	599	,000
Doživljaj učenja	,079	599	,000	,965	599	,000

Rezultati predstavljeni u tabeli 2, dobijeni putem Kolmogorov-Smirnovog i Shapiro-Wilkovog testa, ukazuju na stepen odstupanja dobijenih rezultata od normalne raspodjele unutar svih varijabli. Na osnovu navedenih istraživačkih rezultata zaključeno je kako će se u statističkoj analizi istraživačkih rezultata koristiti neparametrijska statistika.

Kvalitet školskog života u redovnoj nastavi i onlajn nastavi

Kvalitet školskog okruženja može biti značajan faktor u razvoju socijalnih kompetencija: samokontrole, samopoštovanja, odnosa sa vršnjacima, međuljudskih odnosa i općeg zadovoljstva školom. Stoga je i postavljeno pitanje postoji li u tom segmentu razlika u redovnoj nastavi i onlajn nastavi. Naročito zbog toga što školsko iskustvo može biti značajan prediktor za dalje usmjeravanje u školovanju, modeliranje vlastitih želja, sposobnosti i motiviranosti. Iskustva učenika mogu usmjeriti u određeno područje djelovanja, a učenička iskustva u učionici povezana su s njihovom motivacijom (Pintrich, Roeser & de Groot, 1994; Raboteg-Šarić, Šakić i Brajša-Žganec, 2009). Nadalje, škole mogu kreirati klimu koja može biti snažnija od bilo kojeg pojedinačnog utjecaja – učitelja, razreda, porodice, komšiluka – toliko snažno da za najmanje 6 sati dnevno može nadjačati sve drugo u životima djece (Edmonds 1982, prema Kranželić-Tavra, 2002).

Da bismo ustanovili postoji li razlika u percepciji učenika osnovne i srednje škole o kvalitetu školskog života u redovnoj nastavi i onlajn nastavi u toku pandemije koronavirusa, uradili smo Mann-Whitney test. Slijedi tabelarni prikaz i interpretacija.

Tabela 3. Rang vrijednosti stavova o kvalitetu školskog života u odnosu na varijablu vrsta nastave

Ranks				
	Vrsta nastave	N	Srednji rang	Suma rangova
Opće zadovoljstvo školom	redovna nastava	300	330,77	99231,00
	onlajn nastava	300	270,23	81069,00
Negativni osjećaji prema školi	redovna nastava	300	272,50	81750,50
	onlajn nastava	300	328,50	98549,50
Odnos sa nastavnicima	redovna nastava	300	349,85	104955,00
	onlajn nastava	300	251,15	75345,00
Socijalna integriranost	redovna nastava	300	318,81	95644,00
	onlajn nastava	300	282,19	84656,00
Priprema za budućnost	redovna nastava	300	328,37	98511,00
	onlajn nastava	300	272,63	81789,00
Školsko postignuće	redovna nastava	300	324,34	97302,00
	onlajn nastava	300	276,66	82998,00

Doživljaj učenja	redovna nastava	300	347,41	104224,00
	onlajn nastava	300	253,59	76076,00

Tabela 4. *Tabela statističkih neparametrijskih testova za nezavisnu varijablu vrsta nastave*

Test Statistics ^a							
	Opće zadovoljstvo školom	Negativni osjećaji prema školi	Odnos sa nastavnicima	Socijalna integriranost	Priprema za budućnost	Školsko postignuće	Doživljaj učenja
Mann-Whitney U	35919,00	36600,50	30195,00	39506,00	36639,00	37848,00	30926,00
Wilcoxon W	81069,00	81750,50	75345,00	84656,00	81789,00	82998,00	76076,00
Z	-4,29	-3,99	-7,00	-2,60	-3,98	-3,41	-6,66
Asymp. Sig. (2-tailed)	,000	,000	,000	,009	,000	,001	,000
a. Grouping Variable: Vrsta nastave							

Rezultati Mann-Whitney testa (tabela 4) pokazali su kako postoji statistički značajna razlika u stavovima učenika o kvalitetu školskog života u redovnoj nastavi i onlajn nastavi u toku pandemije koronavirusa. Uvidom u srednji rang (tabela 3), možemo zaključiti kako učenici u redovnoj nastavi pokazuju statistički značajno viši srednji rang nego učenici u onlajn nastavi na supskalama: opće zadovoljstvo školom, odnos sa nastavnicima, socijalna integriranost, priprema za budućnost, školsko postignuće i doživljaj učenja, a niži srednji rang nego učenici u onlajn nastavi na supskali negativni osjećaji prema školi. Dakle, učenici procjenjuju da je kvalitet školskog života u redovnoj nastavi statistički značajno veći od kvaliteta školskog života u onlajn nastavi u toku pandemije koronavirusa: veće je opće zadovoljstvo školom, manji su negativni osjećaji prema školi, bolji je odnos sa nastavnicima, bolja je socijalna integriranost, u većoj mjeri se škola doživljava kao prostor pripreme za budućnost, ostvaruje se veće školsko postignuće i bolji je doživljaj učenja.

Također, da bismo ustanovili postoji li razlika u percepciji učenika osnovne i srednje škole o kvalitetu školskog života u redovnoj nastavi i onlajn nastavi u toku pandemije koronavirusa, uradili smo Mann-Whitney test. Slijedi tabelarni prikaz i interpretacija.

Tabela 5. *Rang vrijednosti stavova o kvalitetu školskog života u odnosu na varijablu vrsta škole*

Ranks				
	Vrsta škole	N	Srednji rang	Suma rangova
Opće zadovoljstvo školom	osnovna škola	300	330,77	99231,00
	srednja škola	300	270,23	81069,00
Negativni osjećaji prema školi	osnovna škola	300	272,50	81750,50
	srednja škola	300	328,50	98549,50
Odnos sa nastavnicima	osnovna škola	300	349,85	104955,00
	srednja škola	300	251,15	75345,00
Socijalna integriranost	osnovna škola	300	318,81	95644,00
	srednja škola	300	282,19	84656,00

Priprema za budućnost	osnovna škola	300	328,37	98511,00
	srednja škola	300	272,63	81789,00
Školsko postignuće	osnovna škola	300	324,34	97302,00
	srednja škola	300	276,66	82998,00
Doživljaj učenja	osnovna škola	300	347,41	104224,00
	srednja škola	300	253,59	76076,00

Tabela 6. Tabela statističkih neparametrijskih testova za nezavisnu varijablu vrsta škole

Test Statistics ^a							
	Opće zadovoljstvo školom	Negativni osjećaji prema školi	Odnos sa nastavnicima	Socijalna integriranost	Priprema za budućnost	Školsko postignuće	Doživljaj učenja
Mann-Whitney U	35919,00	36600,50	30195,00	39506,00	36639,00	37848,00	30926,00
Wilcoxon W	81069,00	81750,50	75345,00	84656,00	81789,00	82998,00	76076,00
Z	-4,29	-3,99	-7,00	-2,60	-3,98	-3,41	-6,66
Asymp. Sig. (2-tailed)	,000	,000	,000	,009	,000	,001	,000
a. Grouping Variable: Vrsta škole							

Rezultati Mann-Whitney testa (tabela 6) pokazali su kako postoji statistički značajna razlika u stavovima učenika osnovne i srednje škole o kvalitetu školskog života. Uvidom u srednji rang (tabela 5), možemo zaključiti kako učenici u osnovnoj školi pokazuju statistički značajno viši srednji rang nego učenici u srednjoj školi na supskalama: opće zadovoljstvo školom, odnos sa nastavnicima, socijalna integriranost, priprema za budućnost, školsko postignuće i doživljaj učenja, a niži srednji rang nego učenici u srednjoj školi na supskali negativni osjećaji prema školi. Dakle, učenici procjenjuju da je kvalitet školskog života u osnovnoj školi statistički značajno veći od kvaliteta školskog života u srednjoj školi: veće je opće zadovoljstvo školom, manji su negativni osjećaji prema školi, bolji je odnos sa nastavnicima, bolja je socijalna integriranost, u većoj mjeri se škola doživljava kao prostor pripreme za budućnost, ostvaruje se veće školsko postignuće i bolji je doživljaj učenja.

Interesiralo nas je da li je varijabla spol statistički značajno povezana sa procjenom kvaliteta školskog života. U tu svrhu uradili smo Mann-Whitney test. Slijedi tabelarni prikaz i interpretacija.

Tabela 7. Rang vrijednosti stavova o kvalitetu školskog života u odnosu na varijablu spol

Ranks				
	Spol	N	Srednji rang	Suma rangova
Opće zadovoljstvo školom	muški	278	274,24	76240,00
	ženski	322	323,17	104060,00
Negativni osjećaji prema školi	muški	278	306,45	85193,00
	ženski	322	295,36	95107,00
Odnos sa nastavnicima	muški	278	304,09	84538,00
	ženski	322	297,40	95762,00

Socijalna integriranost	muški	278	301,47	83809,50
	ženski	322	299,66	96490,50
Priprema za budućnost	muški	278	271,35	75434,00
	ženski	322	325,67	104866,00
Školsko postignuće	muški	278	271,49	75473,00
	ženski	322	325,55	104827,00
Doživljaj učenja	muški	278	288,69	80254,50
	ženski	322	310,70	100045,50

Tabela 8. Tabela statističkih neparametrijskih testova za nezavisnu varijablu spol

Test Statistics ^a							
	Opće zadovoljstvo školom	Negativni osjećaji prema školi	Odnos sa nastavnicima	Socijalna integriranost	Priprema za budućnost	Školsko postignuće	Doživljaj učenja
Mann-Whitney U	37459,00	43104,00	43759,00	44487,50	36653,00	36692,00	41473,50
Wilcoxon W	76240,00	95107,00	95762,00	96490,50	75434,00	75473,00	80254,50
Z	-3,46	-,79	-,47	-,13	-3,87	-3,86	-1,56
Asymp. Sig. (2-tailed)	,001	,431	,636	,898	,000	,000	,119

a. Grouping Variable: Spol

Rezultati Mann-Whitney testa (tabela 8) pokazali su kako postoji samo djelimična statistički značajna razlika u stavovima učenika različitog spola o kvalitetu školskog života. Uvidom u srednji rang (tabela 7), možemo zaključiti kako učenici ženskog spola pokazuju statistički značajno viši srednji rang nego učenici muškog spola na supskalama: opće zadovoljstvo školom, priprema za budućnost i školsko postignuće. Ostale razlike u stavovima nisu statistički značajne. Dakle, učenici ženskog spola procjenjuju da je statistički značajno veći kvalitet školskog života nego učenici muškog spola: veće je opće zadovoljstvo školom, u većoj se mjeri škola doživljava kao prostor pripreme za budućnost i ostvaruje se veće školsko postignuće.

I na kraju, interesiralo nas je da li je varijabla školski uspjeh statistički značajno povezana sa procjenom kvaliteta školskog života. U tu svrhu uradili smo Kruskal Wallis test. Slijedi tabelarni prikaz i interpretacija.

Tabela 9. Rang vrijednosti stavova o kvalitetu školskog života u odnosu na varijablu školski uspjeh

Ranks			
	Školski uspjeh	N	Srednji rang
Opće zadovoljstvo školom	dovoljan	26	292,50
	dobar	155	251,75
	vrlo dobar	230	294,43
	odličan	189	348,97
	dovoljan	26	295,77

Negativni osjećaji prema školi	dobar	155	349,95
	vrlo dobar	230	295,63
	odličan	189	266,52
Odnos sa nastavnicima	dovoljan	26	287,67
	dobar	155	247,38
	vrlo dobar	230	301,75
	odličan	189	344,31
Socijalna integriranost	dovoljan	26	274,94
	dobar	155	254,93
	vrlo dobar	230	310,70
	odličan	189	328,98
Priprema za budućnost	dovoljan	26	271,23
	dobar	155	249,67
	vrlo dobar	230	312,15
	odličan	189	332,03
Školsko postignuće	dovoljan	26	190,00
	dobar	155	191,85
	vrlo dobar	230	291,97
	odličan	189	415,19
Doživljaj učenja	dovoljan	26	255,27
	dobar	155	245,63
	vrlo dobar	230	302,63
	odličan	189	349,13

Tabela 10. Tabela statističkih neparametrijskih testova za nezavisnu varijablu školski uspjeh

Test Statistics ^a							
	Opće zadovoljstvo školom	Negativni osjećaji prema školi	Odnos sa nastavnicima	Socijalna integriranost	Priprema za budućnost	Školsko postignuće	Doživljaj učenja
Chi-Square	27,552	20,405	27,018	17,367	21,828	158,503	32,501
df	3	3	3	3	3	3	3
Asymp. Sig.	,000	,000	,000	,001	,000	,000	,000
a. Kruskal Wallis Test							
b. Grouping Variable: Školski uspjeh							

Rezultati Kruskal Wallis testa (tabela 10) pokazali su kako postoji statistički značajna razlika u stavovima učenika različitog školskog uspjeha o kvalitetu školskog života. Uvidom u srednji rang (tabela 9), možemo zaključiti kako učenici koji imaju odličan školski uspjeh pokazuju statistički značajno najviši srednji rang na supskalama: opće zadovoljstvo školom, odnos sa nastavnicima, socijalna integriranost, priprema za budućnost, školsko postignuće i doživljaj učenja, a najniži srednji rang na supskali negativni osjećaji prema školi. Dakle, učenici koji imaju odličan školski uspjeh procjenjuju statistički značajno većim kvalitet školskog života: imaju veće

opće zadovoljstvo školom, imaju manje negativne osjećaje prema školi, ostvaruju bolji odnos sa nastavnicima, osjećaju bolju socijalnu integriranost, u većoj mjeri školu doživljavaju kao prostor pripreme za budućnost, ostvaruju veće školsko postignuće i imaju bolji doživljaj učenja.

Diskusija

Rezultati našeg istraživanja pokazali su da je veće opće zadovoljstvo školom u redovnoj nastavi nego u onlajn nastavi u toku pandemije koronavirusa. Koliko je važno zadovoljstvo životom kod adolescenata pokazuju i brojne studije, koje pronalaze da individualne razlike u zadovoljstvu životom kod adolescenata mogu predvidjeti važne životne ishode, kao što su razvoj internaliziranih i eksternaliziranih problema u ponašanju (McKnight, Huebner i Suldo, 2002; Park, 2004), vršnjačko nasilje (Valois i sar., 2001), usamljenost (Ozben, 2013), samopouzdanje i prihvatanje od strane vršnjaka (Shin i sar., 2011), popularnost i omiljenost (Boehm i Lyubomirsky, 2008), ljubavni i drugi socijalni odnosi (Diener i Seligman, 2002). Ovi su nalazi u skladu i s tvrdnjama Dienera (2012), po kojima se zadovoljstvo životom kod adolescenata može posmatrati kao važan psihološki resurs koji olakšava postizanje adaptivnog razvoja. Rezultati ranijih istraživanja (Raboteg-Šarić, Šakić i Brajša-Žganec, 2009) pokazali su da su učenici uglavnom zadovoljni školom, te da uglavnom ne razvijaju negativne osjećaje prema školi. Nadalje, istraživanja potvrđuju da djevojčice općenito imaju pozitivniji odnos prema školi u odnosu na dječake (Raboteg-Šarić, Šakić i Brajša-Žganec, 2009; Slavnić i Zečević, 2015). U domenu povezanosti sa školom istraživanja potvrđuju da su učenici koji su povezani sa osobama u školi (osobljem, nastavnicima i vršnjacima) sretniji i osjećaju da školi pripadaju (Whiteside-Masnell i sar., 2014). Primjeri povezanosti uključuju osjećaj pripadnosti, ponosa školom, ugođe za sve u školi. Učenici koji su duboko povezani sa školom, osjećaju se sigurno, osjećaju podršku u školi i vjeruju da im škola nudi stimulirajuće okruženje (Whiteside-Masnell i sar., 2014).

Rezultati našeg istraživanja pokazali su da su manji negativni osjećaji prema školi u redovnoj nastavi nego u onlajn nastavi u toku pandemije koronavirusa. Inače, negativni osjećaji prema školi mogu se vezati za slabu vezanost sa školom koja je povezana s nizom rizičnih ponašanja poput delinkvencije, ovisnosti, napuštanja obrazovnog sistema, maloljetničke trudnoće, antisocijalnog ponašanja i niskog samopouzdanja (Hawkins, Catalano i Miller, 2001; Roviš i Bezinović, 2011). Maddox i Prinz (2003) smatraju da visoka privrženost školi može odgoditi pojavu rizičnih ponašanja, a njezin nedostatak može biti vezan uz korištenje sredstava ovisnosti (Roviš i Bezinović, 2011). Dakle, neuspjeh u međusobnim odnosima s vršnjacima i nastavnicima, između ostalog, može rezultirati i antisocijalnim stavovima i ponašanjem.

Rezultati našeg istraživanja pokazali su da je kvalitetniji odnos sa nastavnicima u redovnoj nastavi nego u onlajn nastavi u toku pandemije koronavirusa. Značaj nastavnika u formiranju cjelokupne slike o školi kod učenika nije zanemariv. Roeser, Eccles i Sameroff (1998, prema Zvizdić, 2015) utvrdili su da je za adolescente koji su svoje nastavnike doživljavali kao izvore akademske i emocionalne podrške postojala manja vjerojatnoća za doživljavanje emocionalne uznemirenosti ili alijenacije od škole. U istraživanju Zvizdića (2003) utvrđeno je da najveći doprinos u objašnjenju školskog samopoštovanja, te percipirane samoeфикаsnosti u školskom

učenju i reguliranju vlastitog procesa učenja ima socijalna podrška nastavnika. To znači da će ukoliko mladi adolescenti percipiraju postojanje višeg nivoa podrške od nastavnika, i nivo njihovog školskog samopoštovanja i percipirane samoefikasnosti u školskom učenju i reguliranju vlastitog procesa učenja biti veći (Zvizdić, 2003).

Rezultati našeg istraživanja pokazali su da je bolja socijalna integriranost učenika u redovnoj nastavi nego u onlajn nastavi u toku pandemije koronavirusa. Vlasta Vizek-Vidović (1994; prema Ajduković, 1995) smatra da dječija socijalna okolina uključuje porodicu, školu i vršnjake. Disfunkcija unutar jedne od ovih kategorija može interferirati s dječijim razvojem. Međutim, poznato je i da jedan izvor socijalne podrške može utjecati na drugi, naprimjer u vidu ublažavanja problema koje dijete ima s nekim drugim izvorom socijalne podrške. Tako Masten, Best i Garmezy (1991, prema Zvizdić, 2015) navode da socijalne interakcije djece unutar škole i šire zajednice, a koje ne zavise od odnosa sa starateljima, mogu kompenzirati porodičnu neadekvatnost. Također, tokom rane adolescencije, prijatelji vršnjaci djeci mogu pružiti kognitivno bogata objašnjenja socijalnih i fizičkih izazova s kojim se suočavaju (Zvizdić, 2015), što potvrđuju Gordon i Wraith (1993; prema Zvizdić, 2015), koji tvrde da djeca kroz odnose s vršnjacima evaluiraju i razumijevaju kritične aspekte svojih iskustava. Nadalje, poznato je da prijatelji djetetu mogu osigurati emocionalnu podršku i sigurnost naročito u situacijama stresa kod kuće ili u školi (Zvizdić 2015), pomoći u prilagodbi u školi, te stimulirati njegov školski uspjeh (Masten i Coatsworth, 1998).

Rezultati našeg istraživanja pokazali su da se škola više doživljava kao prostor pripreme za budućnost u redovnoj nastavi nego u onlajn nastavi u toku pandemije koronavirusa. Reakcije učenika na školu indikatori su kvaliteta školskog života, a pozitivne reakcije na školu mogu povećati vjerovatnoću da će učenici razviti trajnu predanost učenju (Raboteg-Šarić, Šakić i Brajša-Žganec, 2009). Također, Puževski (2002) navodi da škola u budućnosti neće biti samo izvršilac različitih odgojno-obrazovnih programa nego prvenstveno organizator, stimulator i koordinator njihove realizacije.

Rezultati našeg istraživanja pokazali su da je bolje školsko postignuće u redovnoj nastavi nego u onlajn nastavi u toku pandemije koronavirusa. Za školski uspjeh podjednako su važni intelektualna sposobnost, motivacija i osobine ličnosti (Buljubašić-Kuzmanović i Botić, 2012). U kontekstu škole važno je istaknuti kako učenici koji imaju pozitivnija uvjerenja o svojim socijalnim sposobnostima, odnosno višu socijalnu samoefikasnost vrlo često postižu i bolje rezultate na akademskom planu, te pozitivnije doživljavaju svoje akademske sposobnosti (Bubić i Goreta 2015). Doživljaj školske (ne)kompetencije važan je aspekt dječije slike o sebi, a iskustva neuspjeha u ovom području ugrožavaju samopouzdanje učenika, što dovodi do slabije motivacije za učenje i još slabijih rezultata u učenju (Raboteg-Šarić, Šakić i Brajša-Žganec, 2009). Učenici nižeg samopoštovanja obično imaju lošiji školski uspjeh (Rijavec, Raboteg-Šarić i Franc, 1999).

I na kraju, rezultati našeg istraživanja pokazali su da je bolji doživljaj učenja u redovnoj nastavi nego u onlajn nastavi u toku pandemije koronavirusa. Učenici koji su usmjereni prema učenju, znanju ili zadatku žele unaprijediti svoje sposobnosti i razumijevanje gradiva, odnosno učenje je za njih samo po sebi cilj. S druge strane, učenici koji su usmjereni prema izvedbi nastoje

demonstrirati svoje visoke sposobnosti i dobiti pozitivne procjene od drugih ljudi. Motivacija je od ključne važnosti za učenje i povezana je sa školskim uspjehom, pozitivnim stavovima prema školi, boljom disciplinom i većim zadovoljstvom učenika i nastavnika (Raboteg-Šarić, Šakić i Brajša-Žganec, 2009). Ako se u učionicama izgradi stimulirajuće okruženje u kojem učenici i nastavnici rado borave, učenici će školu doživljavati kao mjesto u kojem su sigurni i sretni, te će to biti podsticaj za bolji uspjeh u učenju (Raboteg-Šarić, Šakić i Brajša-Žganec, 2009).

Zaključci

Uvidi u relevantne teorijske izvore, rezultate našeg i drugih istraživanja nedvosmisleno potvrđuju kako je kvalitetan odgojno-obrazovni proces u funkciji razvoja kvaliteta školskog života učenika.

Rezultati našeg istraživanja pokazali su sljedeće:

- kvalitet školskog života u redovnoj nastavi statistički je značajno veći od kvaliteta školskog života u onlajn nastavi u toku pandemije koronavirusa: veće je opće zadovoljstvo školom, manji su negativni osjećaji prema školi, bolji je odnos sa nastavnicima, bolja je socijalna integriranost, u većoj mjeri se škola doživljava kao prostor pripreme za budućnost, ostvaruje se veće školsko postignuće i bolji je doživljaj učenja;
- kvalitet školskog života u osnovnoj školi statistički je značajno veći od kvaliteta školskog života u srednjoj školi: veće je opće zadovoljstvo školom, manji su negativni osjećaji prema školi, bolji je odnos sa nastavnicima, bolja je socijalna integriranost, u većoj mjeri se škola doživljava kao prostor pripreme za budućnost, ostvaruje se veće školsko postignuće i bolji je doživljaj učenja;
- učenici ženskog spola procjenjuju da je statistički značajno veći kvalitet školskog života nego učenici muškog spola: veće je opće zadovoljstvo školom, u većoj mjeri se škola doživljava kao prostor pripreme za budućnost i ostvaruje se veće školsko postignuće;
- učenici koji imaju odličan školski uspjeh procjenjuju statistički značajno većim kvalitet školskog života: imaju veće opće zadovoljstvo školom, imaju manje negativne osjećaje prema školi, ostvaruju bolji odnos sa nastavnicima, osjećaju bolju socijalnu integriranost, u većoj mjeri školu doživljavaju kao prostor pripreme za budućnost, ostvaruju veće školsko postignuće i imaju bolji doživljaj učenja.

U potpunosti je potvrđena hipoteza koja je glasila: Postoji statistički značajna razlika u kvalitetu školskog života u redovnoj nastavi i onlajn nastavi u toku pandemije koronavirusa: bolji je kvalitet školskog života učenika u redovnoj nastavi nego u onlajn nastavi u toku pandemije koronavirusa.

Implikacije istraživačkih rezultata:

- činjenica da je kvalitet školskog života u redovnoj nastavi statistički značajno veći od kvaliteta školskog života u onlajn nastavi potvrđuje potrebu bolje pripreme,

organizacije i realizacije onlajn nastave ukoliko se ustali njezino korištenje u odgojno-obrazovnom procesu;

- činjenica po kojoj je kvalitet školskog života u osnovnoj školi statistički značajno veći od kvaliteta školskog života u srednjoj školi potvrđuje potrebu kreiranja programa edukacije srednjoškolskih nastavnika koji će biti u funkciji razvoja njihovih kompetencija za osnaženje kvaliteta školskog života učenika u srednjoj školi.

U potpunosti je ostvaren istraživački cilj da se na osnovu stavova učenika osnovne i srednje škole ustanovi postoji li statistički značajna razlika u kvalitetu školskog života u redovnoj nastavi i onlajn nastavi u toku pandemije koronavirusa. S ciljem relevantnijeg zaključivanja o kvalitetu realizacije onlajn nastave istraživanje bi trebalo ponoviti nakon što se onlajn nastava, eventualno, ponovo organizira, budući da će i učenici i nastavnici i roditelji spremnije dočekati njezinu realizaciju.

Literatura

2. Ainley, J., & Bourke, S. (1992). Student views of primary schooling, *Research Papers in Education*, 7(2), 107–28.
3. Ajduković, D. (1995). *Program psihosocijalne pomoći prognanoj i izbjegloj djeci*, Priručnik za pomagače-nestručnjake, Zagreb: Društvo za psihološku pomoć.
4. Blažević, I. (2015). *Utjecaj školskoga kurikuluma na socijalni razvoj učenika*, doktorski rad, Zagreb: Filozofski fakultet.
5. Boehm, J. K., & Lyubomirsky, S. (2008). Does happiness lead to career success?, *Journal of Career Assessment*, 16, 101–116.
6. Bubić, A. i Goreta, I. (2015). Akademske i socijalne odrednice općeg zadovoljstva školom, *Psihologijske teme*, 24, 473–493.
7. Buljubašić-Kuzmanović, V. i Blažević, I. (2015). Školski kurikulum u funkciji razvoja socijalnih vještina učenika. *Pedagogijska istraživanja*, 12 (1–2), 55–70.
8. Dedić, M. (15. april 2020). *Internetska nastava u BiH: Roditelji najvažnija karika između škole i djece*, Al Jazeera Balkans, dostupno na: <http://balkans.aljazeera.net/vijesti/internetska-nastava-u-bih-roditelji-najvaznija-karika-izmedu-skole-i-djece>, Pristupljeno: 21. 7. 2020.
9. Diener, E. (2012). New findings and future directions for subjective well-being research. *American Psychologist*, 67(8), 590–597.
10. Diener, E., & Seligman, M. E. P. (2002). Very happy people, *Psychological Science*, 13(1), 81–84.
11. Hawkins, J. D., Catalano, R. E., & Miller, J. Y. (1992). Risk and Protective Factors for Alcohol and Other Drug Problems in Adolescence and Early Adulthood: Implications for Substance Abuse Prevention. *Psychological Bulletin*, 112, 64–105.
12. Hrvatić, N. i Piršl, E. (2007). Interkulturalne kompetencije učitelja. U: Babić, N. (ur.) *Kompetencije i kompetentnost učitelja* (str. 221–228). Osijek: Učiteljski fakultet Sveučilišta Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku.

13. Huebner, E. S. (2004). Research on assessment of life satisfaction of children and adolescents, *Social Indicators Research*, 66, 3–33.
14. Kong, C. (2008). Classroom learning experiences and students' perceptions of quality of school life, *Learning Environment Research*, 11, 111–129.
15. Kranželić-Tavra, V. (2002). Rizični i zaštitni čimbenici u školskom okruženju kao temelji uspješne prevencije poremećaja u ponašanju djece i mladih, *Hrvatska revija za rehabilitacijska istraživanja*, Vol. 38, br.1, 1–12.
16. Leonard, C. (2002). *Quality of school life and attendance in primary school*, Newcastle: University of Newcastle, Australian Digital Thesis Program.
17. Leonard, M., Graham, S. & Bonacum, D. (2004). The human factor: the critical importance of effective teamwork and communication in providing safe care. *Quality and Safety in Health Care*, 13, 85–90.
18. Maddox, S. J., & Prinz, R. J. (2003). School bonding in children and adolescents: Conceptualization, assessment, and associated variables. *Clinical Child and Family Psychology Review*, 6, 31–49.
19. Masten, A. S., & Coatsworth, J. D. (1998). The development of competence in favorable and unfavorable environments: Lessons from research on successful children. *American Psychologist*, 53(2), 205–220.
20. McKnight, C. G., Huebner, E. S., & Suldo, S. (2002). Relationships among stressful life events, temperament, problem behavior, and global life satisfaction in adolescents, *Psychology in the Schools*, 39(6), 677–687.
21. Mok, M., & Flynn, M. (2002). Determinants of students' quality of school life: A path model, *Learning Environment Research*, 5: 275–300.
22. Ozben, S. (2013). Social skills, life satisfaction and loneliness in Turkish university students, *Social Behavior and Personality: An International Journal*, 41(2), 203–213.
23. Park, N. (2004). The role of subjective well-being in positive youth development, *The ANNALS of the American Academy of Political and Social Science*, 591(1), 25–39.
24. Pintrich, P. R., Roeser, R. W., & de Groot, E. V. (1994). Classroom and individual differences in early adolescents' motivation and self-regulated learning. *Journal of Early Adolescence*, 14(2), 139–161.
25. Previšić, V. (2005). Kurikulum savremenog odgoja i škole: metodologija i struktura. *Pedagoški istraživanja*, 2 (2), 165–173.
26. Raboteg-Šarić, Z., Šakić, M. i Brajša-Žganec, A. (2009). Kvaliteta života u osnovnoj školi: povezanost sa školskim uspjehom, motivacijom i ponašanjem učenika, *Društvena istraživanja*, br. 4–5 (102–103), 697–716.
27. Rijavec, M., Raboteg-Šarić, Z. i Franc, R. (1999). Komponente samoreguliranog učenja i školski uspjeh, *Društvena istraživanja*, 8(4), 529–541.
28. Roviš, D. i Bezinović, P. (2011). Vezanost za školu – analiza privrženosti školi i predanosti školskim obvezama kod srednjoškolaca. *Sociologija i prostor*, 49 (2), 185–208.

29. Shin, N., Vaughn, B. E., Akers, V., Kim, M., Stevens, S., Krzysik, L., & Korth, B. (2011). Are happy children socially successful? Testing a central premise of positive psychology in a sample of preschool children, *Journal of Positive Psychology*, 6(5), 355–367.
30. Slavnić, D. i Zečević, I. (2015). Učeničko zadovoljstvo životom, školom i samopoštovanje, U: Subotić, S. (ur.). *STED 2015. zbornika radova iz psihologije*, (str. 75–86), Banja Luka: Univerzitet za poslovni inženjering i menadžment.
31. Valois, R. F., Zullig, K. J., Huebner, E. S., & Drane, J. W. (2001). Relationship between lifesatisfaction and violent behaviors among adolescents, *American Journal of Health Behavior*, 25(4), 353–366.
32. Whiteside-Mansell, L., Weber, J. L., Moore, P. C., Johnson, D., Williams, E., Ward, W., Robbins, J. M., & Phillips, B. A. (2014). School Bonding in Early Adolescence: Psychometrics of the Brief Survey of School Bonding, *Journal of Early Adolescence*, 1–31.
33. Zvizdić, S. (2003). *Percipirana socijalna podrška kao prediktor psihološke otpornosti mlađih adolescenata nakon rata*, Doktorska disertacija, Sarajevo: Filozofski fakultet.
34. Zvizdić, S. (2015). *Socijalna podrška i rezilijencija kod djece i adolescenata*. Sarajevo: Filozofski fakultet. Elektronsko izdanje <http://www.ff-eizdavastvo.ba/Knjige.aspx>

PERCEPTION OF QUALITY OF STUDENTS' SCHOOL LIFE IN REGULAR AND ONLINE CLASSES DURING THE CORONAVIRUS PANDEMIC

Abstract

The scientific research framework and incentives for this research was the transition from classical education to the realisation of online education in elementary and secondary schools in Bosnia and Herzegovina caused by the announcement of the coronavirus pandemic. The aim of this research was to determine on the basis of the attitudes of elementary and secondary school students whether there is a statistically significant difference in the quality of school life in regular and online classes during the coronavirus pandemic. Research methods included the theoretical analysis and the descriptive and analytical survey method. Surveying was used as a research technique. The Quality of School Life Questionnaire (Ainley and Bourke 1992; Leonard, 2002) was used as a research instrument. The sample included in total 600 students (300 regular classes students and 300 online classes students). The sample of regular and online classes students consisted of each 150 elementary school students and 150 secondary school students. The research results have shown that students evaluated the quality of school life to be statistically better during regular classes than it was during online classes during the coronavirus pandemic in all subscales: the general enjoyment of school is bigger, there are less negative feelings about school, there is a better relationship towards teachers, there is a better social integrity of students, school is experienced to a greater extent as a preparation space for the future, higher school achievements are made and there is a better learning experience. In addition, the research results showed that elementary school students evaluated school life to be statistically of better quality than did secondary school students.

Key words: *general satisfaction, teacher relationship, social integration, school achievement, learning adventure*

Dr. sc. Amina Pehlić
Aida Teljigović, MA

MOGUĆNOSTI PREVENCIJE GOVORNIH POREMEĆAJA U VRTIĆU

Sažetak

Predmet istraživanja ovog rada bile su mogućnosti prevencije govornih poremećaja u vrtiću. Pošlo se od činjenice da greške koje se javljaju u govoru djece, a koje su dio prirodnog, normalnog govornog razvoja, prerastaju u govorni poremećaj ako se zadrže nakon perioda tolerancije. Cilj istraživanja bio je da se ispituju mogućnosti prevencije govornih poremećaja u vrtićima. Pretpostavljeno je da će rezultati istraživanja stavova eksperata za rani odgoj pokazati koje su mogućnosti prevencije govornih poremećaja u vrtićima. Od istraživačkih metoda korištene su metoda teorijske analize i ekspertni intervju. Od istraživačkih instrumenata korišten je polustrukturirani ekspertni intervju. Intervju je obavljen s tri logopeda eksperta za rani odgoj iz Zenice. Rezultati istraživanja ukazali na mogućnosti prevencije govornih poremećaja u vrtićima: povećanjem broja logopeda koji rade u predškolskim ustanovama, kontinuiranom angažovanošću i saradnjom roditelja sa stručnjacima, dodatnim edukacijama za postojeći odgajateljski kadar iz područja govornog razvoja, edukacijom budućih roditelja na polju prevencije, osiguravanjem mišljenja stomatologa i logopeda pri upisu djece u vrtić, te timskim radom odgajatelja, logopeda i roditelja.

Ključne riječi: govorne greške, govorni poremećaji, prevencija, vrtić

Uvod

Kada se u literaturi govori o nepravilnostima koje se javljaju u govoru, autori koriste različitu terminologiju. Tako, Vasić (1968: 12), ukoliko se javi neka nepravilnost koja je normalna za određeni uzrast djeteta, govori o *razvojnoj pojavi*. Međutim, ukoliko je nepravilnost prisutna u periodu u kojem bi je dijete već trebalo prevazići, onda govori o *odstupanju u govoru*, tj. o odstupanju (devijaciji) koje nije razvojne prirode i koje autorica još naziva i *poremećajem u govoru* i izdvaja nekoliko vrsta poremećaja:

- a) *poremećaji artikulacije* (poremećaji načina na koji se pojedini glasovi obrazuju i upotrebljavaju u govoru, poput distorzije – oštećenja glasa, supstitucije – zamjenjivanja jednog glasa drugim, omisije – ispuštanja glasa);
- b) *poremećaji ritma* (poremećaji vremenskog odnosa koji postoji kada se izgovaraju pojedini glasovi u riječima ili riječi u rečenicama – mucanje, zajeckivanje, brzoplet govor);
- c) *poremećaji glasa* (poremećaji koji nastaju usljed nepravilnog mijenjanja tona u rezonatorima i artikulatorima, kao što su obezvučavanje glasova, bezglasnost, afonija, unjkanje itd.);
- d) *poremećaji upotrebe jezika* (teškoće koje se javljaju u shvatanju govora drugih i izražavanju sopstvenih misli) (Vasić, 1968: 37).

Također, Vasić (1968: 38) navodi razliku između *artikulacione greške* (npr. ako neko zamjenjuje glas *h* glasom *s*, pa kaže *oras*, ili glasom *j* pa kaže *oraj* kao posljedica lošeg govornog uzora, budući da u drugim položajima ovaj glas ista osoba može izgovoriti i izgovara ga) i *artikulacionog poremećaja* (ako osoba dosljedno zamjenjuje jedan glas drugim glasom, npr. *r* zamjenjuje glasom *l*).

Matić (1986: 32–34) koristi pojmove *razvojna pojava*, *govorna greška*, *govorni poremećaj* i *govorna mahana*. Naime, prema ovom autoru, govorne greške mogu biti razvojne prirode – ako se javljaju u periodu razvoja djeteta u kojem su prihvatljive kao normalne i uobičajene. Ukoliko se javljaju u periodu u kojem ne bi trebalo da su prisutne, onda govori o govornom poremećaju, koji zahtijeva pravovremeni i odgovarajući angažman stručnjaka. Ukoliko se govorni poremećaj ne tretira na vrijeme i na odgovarajući način, onda on može prerasti u govornu mahanu, koja je karakteristična po tome što ju je kasnije teško ili nemoguće ispraviti.

Slično kao Vasić (1968) i Matić (1986) navodi podjelu poremećaja govora (*poremećaji u obliku artikulacije, fonacije, ritma i tempa govora i upotrebe jezika*) uz određene razlike.

Također, Matić u greške u artikulaciji ubraja i *haplologiju* (ispuštanje slogova: *koška < kokoška*), *adiciju* (dodavanje glasova i slogova: *perevrne < prevrne, prekogolema < pregolema*) i *metatezu* (zamjenu mjesta slogova: *Begorad < Beograd*).

Neki autori prave distinkciju između *govornog poremećaja* i *zaostajanja u govoru*. Popović (1998: 26) govoreći o ulozi odgajatelja u predškolskoj ustanovi, ističe da djeca koja imaju govorni poremećaj zahtijevaju stručnu pomoć, dok djeca koja zaostaju u govoru ne zahtijevaju tu vrstu pomoći, već s njima radi odgajatelj i određenim odgojnim postupcima nastoji utjecati na razvoj govora tako da dijete dostigne onaj stepen govornog razvoja koji je tipičan za njegov uzrast.

Vuletić (1987: 25–28) govoreći o poremećajima artikulacije navodi različite definicije i zaključuje da se na osnovu definicija autora većine djela koje je konsultirao može reći kako se nazivi: *dislalija, poremećaji izgovora, poremećaji artikulacije, zakašnjeli razvoj govora* odnose na isti poremećaj, tj. *poremećaj artikulacije glasova*.

Salihović, Junuzović-Žunić i Ibrahimagić (2006) koriste sintagme *poremećaj govora, poremećaj artikulacije, fonološki poremećaji, razvojni govorno-jezički poremećaji, poremećaji glasa* i *poremećaji tečnosti govora*.

U ovom radu koristimo sintagmu *govorne greške* u značenju grešaka u govoru djece koje su dio prirodnog, normalnog govornog razvoja, te sintagmu *govorni poremećaj* koja se odnosi na govorne greške koje se zadrže i nakon perioda tolerancije.

Polazeći od govornih grešaka prije svega kao prirodnih pojava u govoru djece, autorice Teljigović i Pehlić u svome istraživanju (2019: 332–343) izdvojile su tri vrste govornih grešaka: *greške u artikulaciji glasova, greške u gramatičkoj strukturi i dijalektizme*.

Greške u artikulaciji glasova

Od svih grešaka koje se javljaju u govoru djece i koje su dio prirodnog govornog razvoja najučestalije su greške u artikulaciji (izgovoru) glasova, za koje se u literaturi koristi i naziv *dislalija* (Vuletić, 1987: 8). Dislalija se javlja u obliku *omisije, supstitucije* ili u obliku *distorzije*.

Omisija podrazumijeva nečujnu realizaciju nekog glasa, koja iako je nečujna, ostavlja trag koji se može ispoljiti u vidu pauze, pojačane napetosti ili produžavanja glasa ispred ili iza izostavljenog glasa (npr. dijete umjesto *truba* izgovara *tuuba*, umjesto *klupa* – *kuupa* i sl.).

Supstitucija podrazumijeva zamjenu glasova (npr. dijete umjesto *žaba* govori *zaba*, umjesto *haljina* – *hajina* i sl.).

Distorzija podrazumijeva nepravilan, iskrivljen izgovor nekog glasa ili skupine glasova (tj. glas je prisutan, ali njegov je izgovor drugačiji od uobičajenog, npr. “francuski”, odnosno grleni izgovor glasa *r*; umekšan izgovor glasova *š, ž, č, dž* i sl.).

Prema većini istraživanja najučestalije su greške u izgovoru glasova *s, z, c, š, ž, č, dž, ć i đ*, koje imaju zajednički naziv *sigmatizam*. Prema glasovnim skupinama razlikuju se još i: *rotacizam* (greške u izgovoru glasa *r*), *lambdacizam* (greške u izgovoru glasova *l* i *lj*), *kapacizam* (greške u izgovoru glasa *k*), *gamacizam* (greške u izgovoru glasa *g*), *tetacizam* (greške u izgovoru glasa *t*), *deltacizam* (greške u izgovoru glasa *d*), *tetizam* (konsonanti *s, c, š, č, ć, k* prelaze u glas *t*, dok konsonanti *z, ž, dž, đ, g* prelaze u glas *d*) i *etacizam* (greške u izgovoru glasa *e*) (Salihović, Junuzović-Žunić i Ibrahimagić, 2006, str. 51–55; Vuletić, 1987, str. 50–66).

Izgovorne norme

Na osnovu istraživanja grešaka u artikulaciji glasova utvrđuju se izgovorne norme, koje govore o tome na kojem bi uzrastu dijete trebalo da ovlada ispravnom artikulacijom pojedinih glasova. Autori se uglavnom slažu u pogledu redoslijeda (razvojne linije) usvajanja glasova, dok postoje manja neslaganja o tome koji glas dijete treba da usvoji na kojem uzrastu. S tim u vezi, autori navode i različitu dob do koje bi dijete trebalo da savlada pravilnu artikulaciju svih glasova – sa pet i po godina, sa šest godina, sedam, a po nekima osam godina (Salihović, Junuzović-Žunić i Ibrahimagić, 2006: 25–29).

Inače, ovladavanje pravilnom artikulacijom glasova individualno je obilježje svakog djeteta. Neka djeca već sa četiri godine znaju pravilno artikulirati sve glasove maternjeg jezika, dok drugima treba mnogo više vremena, tako da pravilnom artikulacijom ovladaju tek u sedmoj-osmoj godini života.

Obično djeca i u drugim jezicima najprije usvoje pravilan izgovor vokala, a što se tiče konsonanata, najprije se usvajaju eksplozivi, a nešto kasnije frikativi, afrikati, glas *r* i glas *lj* (Salihović i Junuzović-Žunić, 2009, 20).

Na osnovu istraživanja koje je izvršeno u Bosni i Hercegovini na uzorku od 1600 djece u toku 2003/2005. godine utvrđene su izgovorne norme za djecu uzrasta od tri do sedam godina, koje su predstavljene u sljedećoj tabeli (Salihović i Junuzović-Žunić, 2009, str. 20–22).

Tabela 1: *Izgovorne norme prema Salihović i Junuzović-Žunić*

3–3,5 god.	3,5–4 god.	4–4,5 god.	4,5–5 god.	5–5,5 god.	5,5–6 god.
a, e, i, o, u p, b, t, d, k, g m, n f, h, v, j	l	nj	c z, s, r	ć, đ	š, ž č, dž lj

Prema ovim podacima među posljednjim glasovima usvajaju se afrikati *č, ć, dž, đ*, frikativi *š i ž* i lateral *lj*. Prije ovih, ali ipak kasnije u odnosu na ostale glasove, usvajaju se afrikat *c*, frikativi *s, z* i vibrant *r*; dok sa šest godina, tj. do polaska u školu djeca treba da pravilno izgovaraju sve glasove.

Ostale greške u govoru djece

U govoru djece javljaju se i greške u gramatičkoj strukturi koje su, kao dio prirodnog toka usvajanja jezika, rezultat usvajanja gramatičkih pravila. Naime, dijete slušajući govor odraslih na osnovu oblika koje čuje, svojom logikom izdvaja pravila, međutim u tom procesu primjenom analogije dolazi do miješanja nekih oblika, odnosno paradigmi. Takve primjere grešaka imamo u sljedećim rečenicama:

- Ja ću *bùti* (biti) ovde;
- *Ponèsíću* (ponijet ću) sebi vode;
- Nemoj njemu *dájati* (davati), meni daj;
- To se bilo *pèralo* (pralo);
- Prvo ću jesti pa ću onda *opèriti* (oprati) zube;
- De, nemoj mi poruke *šàljati* (slati);
- Mama, hoću da *òprām* (operem) ruke;
- De *òbrisāj* (obriši) oči!;
- Kome da *nàpīsāš* (napišeš)?;
- I oni ništa *nè vidū* (ne vide);
- Želim sa babom i sa *těbōm* (tobom) da jedem; i sl. (Pehlić, 2018: 323–328).

Osim grešaka u artikulaciji glasova i grešaka u gramatičkoj strukturi jezika, u govoru djece javljaju se i dijalektizmi, tj. greške koje su posljedica utjecaja dijalekatske sredine – usvajanja dijalekatskih oblika iz sredine u kojoj dijete odrasta. Naime, dijete sluša govor odraslih i usvaja i standardnojezički pravilne i nepravilne oblike, onako kako ih čuje u svojoj okolini. Naprimjer, dijete će usvojiti umekšan izgovor afrikata *č* i *dž*, ako takav izgovor sluša u svome okruženju. Neke od dijalektizama zabilježene u govoru djece imamo u sljedećim rečenicama:

- I rekla je da će se *ubost'* (ubosti) na trn. I onda će dugo *spavat'* (spavati);
- Desi se da se oni *tol'ko* (toliko) potruče da mogu i *spašavat'* (spašavati) ljude sa svojim super vozilima i super odijelima;
- Nije bila *'vako* (ovako) mala;
- I *odma'* (odmah) je *rek'o* (rekao) da ubere cvijeća malo za svoju baku;
- A on se šalio i *htjeo* (htio) je *pojest'* (pojesti) baku;
- Kapetan Amerike *je se* (se) borio protiv vojnika; i sl. (Teljigović i Pehlić, 2019: 341–343)

Greške u gramatičkoj strukturi, kao i dijalektizme djeca postepeno ispravljaju savladavajući gramatičku strukturu maternjeg jezika i standardni jezik.

I greške u artikulaciji glasova postepeno nestaju iz dječijeg govora – ukoliko se ne zadrže i nakon perioda tolerancije kada se tretiraju kao govorni poremećaji i zahtijevaju tretman stručnjaka (logopeda).

Predškolski odgajatelji svojim radom u vrtićima treba da podstiču pravilan govorni razvoj djece i na taj način preveniraju prerastanje govornih grešaka u govorne poremećaje. Programom

predškolskog odgoja i obrazovanja (*Cjeloviti razvojni program predškolskog odgoja i obrazovanja*) u okviru vrtićkih usmjerenih aktivnosti, ali i van njih – u ostalim svakodnevnim aktivnostima koje odgajatelji provode u vrtićima, planiran je i rad na razvoju govora i komunikacije, odnosno rad na razvoju svih elemenata govora (razvoj glasa, rječnika i rečenice), na različite načine (kroz govorne igre za usvajanje pravilne artikulacije glasova, govorne igre za bogaćenje rječnika i razvoj rečenice; putem komunikacije s djecom primjenom različitih metoda rada i sl.)

Također, odgajatelj treba da poznaje izgovorne norme kako bi mogao zaključivati da li se greške u govoru djece mogu tolerisati ili su prerasle u govorni poremećaj. S tim u vezi odgajatelj treba da ostvaruje saradnju s logopedom.

Metod

Cilj istraživanja bio je da se na temelju stavova eksperata za rani odgoj ispituju mogućnosti prevencije govornih poremećaja u vrtićima. Pretpostavljeno je da će rezultati istraživanja stavova eksperata za rani odgoj pokazati koje su mogućnosti prevencije govornih poremećaja u vrtićima.

Od istraživačkih metoda korištena je metoda teorijske analize u analizi relevantnih teorijskih izvora i ekspertni intervju za prikupljanje stavova eksperata za rani odgoj o mogućnostima prevencije govornih poremećaja u predškolskim ustanovama.

Uzorak za ekspertni intervju činila su tri logopeda iz Zenice – jedan je zaposlen u JU Predškolskog odgoja i obrazovanja Zenica, a druga dva u logopedskim organizacijama koje također sarađuju sa javnim predškolskim ustanovama.

Od istraživačkih instrumenata korišten je polustrukturirani ekspertni intervju koji je kreiran za potrebe ovog istraživanja s ciljem ispitivanja stavova eksperata za rani odgoj o mogućnostima prevencije govornih poremećaja u predškolskim ustanovama. Osnovnu strukturu činilo je šest istraživačkih pitanja fokusiranih na izabrani istraživački problem.

Na kraju intervju ostavljena je mogućnost da ekspert izdvoji ono što misli da nije pitanje, a da je značajno za zaključivanje o mogućnostima prevencije govornih poremećaja u predškolskim ustanovama.

Rezultati istraživanja

Intervju je obavljen sa tri logopeda: ekspert 1 (E1), ekspert 2 (E2), ekspert 3 (E3). Slijedi analiza rezultata dobivenih putem intervju, po postavljenim pitanjima.

Prisutnost grešaka u govoru djece

Na prvo pitanje: *Šta mislite o tome u kojoj mjeri su prisutne greške u govoru djece uzrasta od 5 do 6 godina*, eksperti su odgovorili da su greške prisutne u velikoj mjeri (E2: 1), odnosno samo greške u artikulaciji glasova zauzimaju 15–20% ukupnog procenta grešaka (E1: 1a), dok je jedan ekspert (E3: 1) istakao razliku između govornih grešaka razvojne prirode i govornih poremećaja navodeći da se govornim greškama i ne pridaje važnost, jer se svake godine povećava

broj govornih poremećaja, na osnovu čega možemo zaključiti da se prevenciji govornih poremećaja ne pridaje pažnja, već se samo tretiraju već nastali govorni poremećaji.

Prerastanje govornih grešaka u govorne poremećaje

S obzirom na drugo pitanje: *Da li i u kojoj mjeri u našoj vrtićkoj svakodnevnici govorne greške prerastaju u govorne poremećaje*, eksperti se slažu da govorne greške prerastaju u govorne poremećaje u velikoj mjeri (E2: 2, E3: 2), što zavisi i od oblika i vrste poremećaja, kao i broja zahvaćenih glasova (E1: 2).

Usmjerenost odgojnih aktivnosti na podsticanju pravilnog govornog razvoja

Na treće pitanje: *Na osnovu Vašeg uvida u „Cjeloviti razvojni program predškolskog odgoja i obrazovanja“ možete li zaključiti u kojoj mjeri su u njemu planirane aktivnosti usmjerene na podsticanje pravilnog govornog razvoja djece*, eksperti ističu da su, na osnovu njihovog ličnog uvida u „Cjeloviti razvojni program predškolskog odgoja i obrazovanja“, aktivnosti usmjerene na podsticanje pravilnog govornog razvoja djece zastupljene, međutim nedovoljno (E1: 3, E2: 3, E3: 3).

Realizacija aktivnosti usmjerenih na podsticanje pravilnog govornog razvoja

A što se tiče pitanja: *U kojoj mjeri se u obdaništima realiziraju planirane aktivnosti usmjerene na podsticanje pravilnog govornog razvoja djece*, eksperti smatraju da se realiziraju prema planu (E1: 4, E2: 4a), ali i da planove treba revidirati shodno poteškoćama koje se javljaju kod djece u području govora i jezika (E1: 4), odnosno treba povećati aktivnosti usmjerene na podsticanje pravilnog govornog razvoja (E2: 4a) i s tim u vezi angažirati veći broj stručnog kadra (E2: 4b).

Problemi u prevenciji govornih poremećaja u vrtiću

Na pitanje: *Koji su najčešći problemi u prevenciji govornih poremećaja u predškolskoj ustanovi?*, sva tri eksperta ističu da je to nedovoljan broj stručnog kadra, odnosno logopeda koji rade u predškolskim ustanovama (E1: 5, E2: 5, E3: 5), tako da su oni prinuđeni da se bave samo posljedicama, tj. poremećajima koji su već razvijeni (E1: 5b), na osnovu čega zaključujemo da je u radu logopeda, iz objektivnih razloga, prevencija govornih poremećaja u predškolskoj ustanovi zapostavljena.

Kao problem navedena je i činjenica da se, opet zbog nedostatka stručnog kadra, ne radi sa roditeljima kao ključnim osobama u razvoju djece (E1: 5a), jer bi upravo oni mogli puno učiniti na polju prevencije. Također, problem je i nedovoljan broj dodatnih edukacija za već postojeći kadar iz područja govornog razvoja (E2: 5).

Nivo osposobljenosti odgajatelja za prevenciju govornih poremećaja u vrtiću

Na pitanje: *U kojoj mjeri su odgajatelji stručno osposobljeni za prevenciju govornih poremećaja?*: a) nikako, b) vrlo malo, c) nedovoljno, d) u dovoljnoj mjeri, e) izuzetno; eksperti su zaokružili odgovor c) nedovoljno (E1: 6a, E3: 6), odnosno b) vrlo malo (E2: 6).

Zaključujemo da odgajatelji jesu osposobljeni za prevenciju govornih poremećaja, ali nedovoljno / vrlo malo i tu bi im značajno mogli pomoći stručnjaci na tom polju – logopedi, kroz timski rad (odgajatelji, roditelji i logopedi) na prevenciji i stjecanju većih kompetencija.

Također, stručna osposobljenost budućih odgajatelja, svršenika Predškolskog odgoja i obrazovanja na Islamskom pedagoškom fakultetu u Zenici, trebala bi se povećati i novim nastavnim predmetom *Logopedija* uvedenim inoviranjem studijskog programa Predškolskog odgoja i obrazovanja 2016. godine.

Mogućnosti prevencije govornih poremećaja u predškolskim ustanovama

Na molbu *da navedu ono za što nisu dobili pitanje, a značajno je za izvođenje zaključka o mogućnostima prevencije govornih poremećaja u predškolskim ustanovama*, eksperti su istakli da je za prevenciju značajno sljedeće:

- Kontinuirana angažovanost i saradnja roditelja sa stručnjacima (E2: 7), kao i edukacija budućih roditelja (E1: 7a);
- Izbjegavanje učenja stranog jezika djece kod koje postoje govorno-jezičke poteškoće (E1: 7b);
- Pri upisu djece u vrtić uputiti ih stomatologu i logopedu (E3: 7);
- Izdavanje ljekarskog uvjerenja i za upis u vrtić, a ne samo kada se djeca upisuju u školu (E3: 8).

Budući da je obavezno dostavljanje ljekarskog uvjerenja pri upisu djece u vrtiće, posljednji prijedlog je suvišan. Što se tiče preporuke za izbjegavanje učenja stranog jezika djece kod koje postoje govorno-jezičke poteškoće, ona se prije svega odnosi na roditelje, koji treba da vode računa o tome i da ne insistiraju na učenju drugog jezika ukoliko dijete ima govorno-jezičkih teškoća. Ostale prijedloge smatramo veoma korisnim te bi ih svakako trebalo primijeniti u praksi.

U potpunosti je potvrđena postavljena hipoteza: "Pretpostavljamo da će rezultati istraživanja stavova eksperata za rani odgoj pokazati koje su mogućnosti prevencije govornih poremećaja u vrtićima", budući da su stavovi eksperata ukazali na mogućnosti prevencije govornih poremećaja u vrtićima realizacijom sljedećeg:

- povećanjem broja logopeda koji rade u predškolskim ustanovama;
- kontinuiranom angažovanošću i saradnjom roditelja sa stručnjacima;
- dodatnim edukacijama za postojeći odgajateljski kadar iz područja govornog razvoja;
- edukacijom budućih roditelja na polju prevencije;
- osiguravanjem mišljenja stomatologa i logopeda pri upisu djece u vrtić;
- timskim radom odgajatelja, logopeda i roditelja.

Zaključak

U ovom radu analiziraju se greške u govoru djece koje kao dio prirodnog toka govorno-jezičkog razvoja s vremenom nestaju ili se zadrže i nakon perioda tolerancije te se smatraju govornim poremećajima.

Rezultati istraživanja stavova eksperata za rani odgoj o mogućnostima prevencije govornih poremećaja kod djece u vrtićima ukazali su na mogućnosti prevencije poremećaja realizacijom sljedećeg: povećanjem broja logopeda koji rade u predškolskim ustanovama; kontinuiranom angažovanošću i saradnjom roditelja sa stručnjacima; dodatnim edukacijama za postojeći odgajateljski kadar iz područja govornog razvoja; edukacijom budućih roditelja na polju prevencije; osiguravanjem mišljenja stomatologa i logopeda pri upisu djece u vrtić; timskim radom odgajatelja, logopeda i roditelja.

Implikacije istraživačkih rezultata: S ciljem prevencije govornih poremećaja u vrtićima trebalo bi:

1. povećati broj logopeda koji rade na prevenciji govornih poremećaja u predškolskim ustanovama, kako se ne bi bavili samo već nastalim govornim poremećajima, već i sprečavanjem prerastanja govornih grešaka u govorne poremećaje;
2. u kontekstu saradnje vrtića i porodice osigurati kvalitetniju saradnju roditelja sa stručnjacima u razvijanju senzibiliteta za pravilan pristup u prevenciji govornih poremećaja kod djece;
3. osigurati permanentnu edukaciju za postojeći odgajateljski kadar iz područja prevencije govornih poremećaja;
4. osnažiti kvalitet pristupa upisu djece u vrtić osiguravanjem mišljenja stomatologa i logopeda;
5. osigurati kvalitetno partnersvo porodice i vrtića kroz timski rad odgajatelja, logopeda i roditelja u prevenciji govornih poremećaja kod djece.

Također, smatramo da bi značajno bilo osigurati besplatne logopedске tretmane u predškolskim ustanovama za djecu kod koje se ustanovi da dolazi do prerastanja govornih grešaka u govorne poremećaje kako bi se na vrijeme djelovalo i preveniralo učvršćivanje poremećaja. Naime, iako eksperti to nisu istakli u intervjuu, prema informacijama kojima raspolažemo, u JU Predškolski odgoj i obrazovanje u Zenici problem je i činjenica da usluge logopeda nisu obuhvaćene cijenom pohađanja predškolske ustanove, tako da djeca često ostaju uskraćena za pravovremeni i potrebni tretman jer mnogi roditelji nisu u mogućnosti izdvajati dodatna finansijska sredstva.

S ciljem potpunije naučnoistraživačke spoznaje značajno bi bilo istraživanje provesti na većem uzorku eksperata za rani odgoj, te ispitati i stavove odgajatelja koji rade u predškolskim odgojnim ustanovama o mogućnostima prevencije govornih poremećaja u vrtićima.

Literatura

1. *Cjeloviti razvojni program predškolskog odgoja i obrazovanja*, Službene novine Zeničko-dobojskog kantona, god. XVI, br. 8.

2. Matić, R. (1986). *Metodika razvoja govora djece (do polaska u školu)*, Beograd: Nova prosveta.
3. Pehlić, A. (2018). Razvojne pojave u govoru djece – greške u gramatičkoj strukturi, u: Arnaut, A. (ur.). *Zbornik radova 7. međunarodnog naučno-stručnog skupa "Obrazovanje, jezik, kultura: tendencije i izazovi"*, str. 321–329, Zenica: Filozofski fakultet Univerziteta u Zenici.
4. Popović, T. (ur.) (1998). *Govor u predškolskoj ustanovi*, Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
5. Salihović, N. i Junuzović-Žunić, L. (2009). *Procjena i dijagnosticiranje artikulacijskih poremećaja*, Tuzla: PrintCom.
6. Salihović, N., Junuzović-Žunić, L. i Ibrahimagić, A. (2006). *Poremećaji glasa, govora i jezika*, Harfo-graf: Tuzla.
7. Teljigović, A. i Pehlić, A. (2019). Greške u govoru djece pred polazak u školu, u: Pehlić, I. (ur.). *Zbornik radova islamskog pedagoškog fakulteta u Zenici*, br. 17/2019, str. 327–345, Zenica: Islamski pedagoški fakultet u Zenici.
8. Vasić, S. (1968). *Govor vašeg deteta*, Beograd: Prosveta.
9. Vuletić, D. (1987). *Govorni poremećaji*, Školska knjiga: Zagreb.

POSSIBILITIES FOR PREVENTION OF SPEECH DISORDERS IN KINDERGARTEN

Abstract

The subject of this paper was the possibilities for prevention of speech disorders in kindergarten. The starting point is the fact that errors that occur in children's speech, which are part of natural, normal speech development, grow into a speech disorder if they keep occurring after a period of tolerance. The aim of the research was to examine the possibilities for prevention of speech disorders in kindergartens. It is assumed that the results of the research of the attitudes of early childhood experts will show what are the possibilities for prevention of speech disorders in kindergartens. Among the research methods, the method of theoretical analysis and expert interview were used. Of the research instruments, a semi-structured expert interview was used. The interview was conducted with three speech therapists, experts in early childhood education from Zenica. The results of the research indicated the possibilities of prevention of speech disorders in kindergartens: increasing the number of speech therapists working in preschool institutions, continuous engagement and cooperation of parents with experts, additional education for existing educators in the field of speech development, educating future parents in the field of prevention, ensuring the opinion of dentists and speech therapists when enrolling children in kindergarten, and teamwork of educators, speech therapists and parents.

Keywords: *speech errors, speech disorders, prevention, kindergarten*

Estela Hadžikadunić, MA
Dr. sc. Vanesa Delalić

PRIMJENA ELEMENTARNIH IGARA U NASTAVI SPORTA I TJELESNOG ODGOJA

Sažetak

Klasične teorije igre pokušavaju da odrede suštinu igre nezavisno od drugih ljudskih aktivnosti, što je dovelo do toga da je svaka teorija skoro uvijek naglašavala samo jedan od njenih aspekata, zapostavljajući ostale. Savremene teorije igre teže da igru tretiraju samo kao aspekt široke skale ponašanja životinja ili ljudi. Ovaj fenomen se mnogo istražuje filozofski i teorijski, tako da ima raznih pristupa igri, kao što su sociološki, antropološki, pedagoški, medicinski, ekološki, razvojni itd. Igre se istražuju u okviru psiholoških teorija, koje se odnose na cjelovito ponašanje i razvoj djeteta. Igra je područje na kome se objašnjavaju teorije razvoja. Postoje dva aspekta igre: kognitivni i razvojni (u pedagoškom smislu). Igra svojom atmosferom opuštenosti i neobaveznosti pogoduje sticanju složenijih vještina, za razliku od tradicionalnih načina učenja. Ona ostaje životna, konkretna, aktuelna djelatnost i onda kada su načini zadovoljavanja njenih pravila misaone prirode i angažuju više kognitivne sfere. U radu želimo predstaviti elementarne igre kao osnovni vid igara, kao načina razvoja djece sa sociološkog, antropološkog i odgojnog aspekta, te primjenu elementarnih igara u nastavi sporta i tjelesnog odgoja kroz koju djeca uče da aktivno doživljavaju svoju okolinu, da se brže prilagođavaju novim situacijama kroz razvoj socioloških, antropoloških i pedagoških obilježja..

Ključne riječi: igra, razvoj, motoričke sposobnosti, odgoj

Uvod

Pod igrama podrazumijevamo one dječije igre koje pored toga što posjeduju sva opšta svojstva igara, sadrže i na poseban način prilagođene i u njihova pravila ugrađene aktivnosti (perceptivne, otkrivačke, logičke, govorne, muzičke i dr.) radi unapređivanja općeg, a posebno intelektualnog razvoja djece. Igre predstavljaju aktivnost zahvaljujući kojima djeca, uz strukturiranje i integraciju iskustva koja posjeduju, pribavljaju sebi nova, krećući se na ljestvici kognitivnog razvoja ka njegovim višim i savršenijim formama. Kroz njih je dijete motivisano da na spontan, stvaralački i sebi primjeren način djeluje na svijet oko sebe, usavršavajući svoje mentalne i ostale sposobnosti, čime se ujedinjuje pozitivno djelovanje odgoja.

Učenje u igri ima svojih specifičnosti i zbog toga što je spontano, uzgredno i nenamjerno od strane onoga koji uči, čime se razlikuje od ostalih vrsta učenja i podučavanja, posebno školskog. Osim što se o igri govori kao o „načinu na koji djeca uče ono što ih niko drugi ne može naučiti“, igra, u iskustvima stečenim u njoj i van nje, ima i značajnu integrativnu ulogu, što znači da se niz činjenica koje je dijete upoznavao pojedinačno i izdvojeno iz konteksta, povezuje u smisaone cjeline, budući da se stavlja naglasak na njihove međusobne odnose i mogućnosti kombinacije. Značajno je i to da se prilikom učenja u igri, za razliku od nekih drugih vrsta učenja, ne guše već razvijaju ljubopitljivost i sazajni interesi.

Elementarne igre kao sadržaj nastave tjelesnog i zdravstvenog odgoja, u cilju razvoja antropoloških karakteristika djece, najčešće se koriste u glavnom B dijelu sata. Isto tako, u cilju podizanja fiziološke i emotivne krivulje učenika, primjena elementarnih igara nalaze svoju ulogu u uvodnom dijelu sata. Elementarne igre vrlo čestu primjenu imaju i u završnom dijelu sata, a u cilju vraćanja fiziološke i emotivne krivulje u stanje prije početka nastavnog sata tjelesnog i zdravstvenog odgoja. Kada govorimo o usavršavanju stečenog znanja iz pojedinih oblasti tjelesnog i zdravstvenog odgoja, definisanih nastavnim planom i programom svoju ulogu mogu pronaći i u glavnom A dijelu sata.

Mnogi autori su se bavili istraživanjima teorijskog modela igara, kao što su: Detre, Szigeti, (1977); Kamenov, (1990); Neljak, Hadžikadunić, Husejnović, Halvadžija, (2008); Turković, Novaković, Budimlić, (2014) i drugi.

Osnovni zadatak ovoga rada jeste objasniti značaj elementarnih igara u nastavi sporta i tjelesnog odgoja i to kroz definisanje:

1. Sociološkog aspekta primjene elementarnih igara u nastavi sporta i tjelesnog odgoja,
2. Antropološkog aspekta elementarnih igara u nastavi sporta i tjelesnog odgoja i
3. Odgojnog aspekta elementarnih igara u nastavi sporta i tjelesnog odgoja.

Značaj primjene elementarnih igara u nastavi sporta i tjelesnog odgoja na sociološke karakteristike učenika

Igra kao društvena aktivnost pruža izvanredne mogućnosti za razvoj socijalne svijesti kod djece i izazivanje pozitivnih emocija koje djeluju integrativno na njihovu ličnost. Ona omogućava djetetu da ulazi u aktivne odnose sa drugom djecom i odraslima, da u njih unosi smisao i tako mu pomaže da proširuje, sređuje i osmišlja svoje socijalno iskustvo. Sva obilježja igre kao društvene aktivnosti možemo na početku naći već u funkcionalnoj igri bebe sa odraslom osobom, koja je podstiče i usklađuje sa njenim mogućnostima, na šta beba reaguje saradnički. Nešto kasnije, javljaju se počeci saradničke igre među vršnjacima.

Neke igre same po sebi zahtjevaju saradnju i vođenje računa o partneru. Igra je društvena aktivnost naročito u raznim društvenim igrama sa gotovim pravilima, bilo da u njima svaki igrač teži ostvarenju sopstvenih ciljeva (igre kartama, žmire itd.), bilo da se igra u timu u kojem svako od igrača može da doprinese zajedničkoj pobjedi. Najveći doprinos osmišljanju emocija i prerađivanju socijalnih odnosa, koji dijete dovode do shvatanja društva i svoje uloge u njemu, daju simboličke igre uloga sa sižeom i dramske igre. Igre sa pravilima pružaju relativno bezbjedne i socijalno prihvaćene mogućnosti za ispoljavanje takvih vrsta ponašanja kao što je udruživanje i suprotstavljanje, odnosno saradnja sa i saigračima i sukob sa protivnicima.

Međutim, socijalni odnosi i emocije, koje nastaju tokom ove igre, ne sadrže u sebi određene rizike jer se javljaju u simboličkom kontekstu. Na taj način ove igre pomažu djeci da ovladavaju postupcima za snalaženje u socijalnim konfliktima. Igra sa pravilima omogućava uključivanje pojedinca u društvenu grupu u kojoj će se osjećati prihvaćen i bezbjedan, što znači da prvenstveno doprinosi njegovom socio-emocionalnom razvoju.

Organizovanje igre dodjeljuju gotove uloge i određuju pravila ponašanja svim igračima, kao i zajednički cilj, kojem svako od njih može da doprinosi prema sopstvenoj želji i odluci. U ovoj igri, igrač ostvaruje dvije funkcije: sa jedne strane igra svoju ulogu, a sa druge strane kontroliše svoje ponašanje. Takođe se u igri razvija i samokontrola, vladanje svojim impulsima i usklađivanje sa ponašanjem ostalih članova grupe, što se prenosi i na ostale situacije života.

Igra sa vršnjacima podrazumjeva međusobne odnose jednakih. To je sa jedne strane oslobađajuće, jer se dijete oslobađa potčinjenosti prema odraslom, ali sa druge strane zahtjeva posebne napore u ostvarivanju sopstvenog identiteta i socijalnog položaja među drugim koji se za to bore. Za dijete je poziv da se uključi u igru više nego prilika za bavljenje privlačnom aktivnošću, koja za njega ima egzistencijalni smisao.

Igre uloga se javljaju jer dijete nema mogućnosti da učestvuje u okolnoj stvarnosti ravnopravno sa odraslima, zbog čega ono to čini na zamišljenom planu, u igrama uloga. Iako sadržaj ovih igara često predstavlja rad odraslih ljudi, one se još više bave predstavljanjem društvenih odnosa zapaženih kod njih. Na početku ove igre, djeca se dogovaraju o ulogama, ko će ko biti i kako će se međusobno odnositi. Ovi odnosi imaju izražen društveni pečat i značenje koje može da se razlikuje od značenja u stvarnosti.

Igre uloga, zahvaljujući svojim sadržajima, pravilima i odnosu prema njima, postaju svojevrsan način uvođenja u život odraslih. Djeca otkrivaju da se odraslim postavljaju određeni zahtjevi i obaveze, ali i da na osnovu njih imaju niz prava. U igri to praktično znači da se moraju poštovati pravila koja proističu iz preuzete uloge, ali da ona obezbjeđuje i neka prava u odnosu na ostale učesnike igre. Učestvovanje u raznim vrstama igara, posebno, simboličkim igrama ili igrama mašte, postepeno oslobađa djecu od egocentrizma, povećava se samokontrola i saradnja među djecom, a smanjuje agresivnost u njihovom ponašanju, djeca su sposobnija za koncentraciju pažnje.

Jedan od glavnih kvaliteta igre u odgoju i obrazovanju je da pruža priliku za rješavanje opisnog problema, dok u nastavi disciplina često podrazumijeva pasivan i receptivan odnos, u igri ona dolazi iz nje same. Cilj prihvaćen u igri podrazumjeva potčinjavanje djeteta određenim pravilima i disciplini igre. Pravila igre omogućavaju i podstiču improvizacije i kombinacije zbog čega se dijete uči fluentnosti sa pravilima i konvencijama, značajnoj za razvoj.

Disciplina u igri dolazi iz same nje, postajući generator i regulator aktivnosti, omogućavajući slobodu unutar bogate i stvaralačke samoaktivnosti. U njoj se djeca staraju o nesmetanom toku aktivnosti, što u školi obično nije slučaj. Značajna socijalna funkcija igre je da je takmičenje prožeto duhom fer – pleja i uvodi djecu u saradnju.

Moralnom razvoju posebno doprinose igre u kojima se pojavljuje simbolička imitacija, siže koji podrazumijeva različite uloge, kao i dramske igre, zahvaljujući tome što kao svoj bitni elemenat sadrže odnose među ljudima. Zahvaljujući tome što je „škola morala“, igra je značajna i za formiranje složene dječije zajednice i za formiranje samostalnosti i za formiranje pozitivnog odnosa prema radu. Svi ovi odgojni efekti oslanjaju se na onaj uticaj koji igra vrši na psihički razvoj djeteta, na formiranje njegove ličnosti. U igri se prevazilaze negativna emocionalna stanja,

posebno osjećanje strepnje izazvano ograničenjima i preprekama na koje dijete nailazi u zadovoljavanju svojih potreba, koje može da zadovolji u iluzionom planu.

Veliki značaj igara je i njihova uloga u oslobađanju djece od unutrašnje napetosti, jer putem njih ona eksternalizuje sopstvenu unutrašnju dramu, što doprinosi uravnoteženju njihove ličnosti i mentalnom zdravlju. U igri djeluje i faktor slučajnosti koji sa jedne strane izjednačava igrače u startu, a sa druge strane, poslije odigrane partije daje mogućnost razionalizacije neuspjeha i realnu nadu u pobjedu u narednom pokušaju. Za odgajatelja je važno što se kroz igru gubi otpor koji djeca imaju prema odraslima, jer ih osjećaju kao nadređene sebi.

Za razliku od aktivnosti kakve se organizuju u klasičnoj nastavi, vrijednost pravih igara je u tome što neuspjeh u vršenju određenih operacija ne izaziva stres i rezignaciju, jer igra ograničena u vremenu i prostoru, svakome daje novu mogućnost da postigne uspjeh.

Za socio-emocionalni i moralni razvoj djece koriste se i razne vrste usmjerenih, tj. didaktičkih igara. Postoje programi kroz koje se ostvaruju programi socijalnog odgoja, čiji je cilj da se pomogne djeci da se bolje razumiju međusobno i sa drugim ljudima, da se utiče na razvoj njihove samostalnosti i samosvjesti. U ove igre spadaju:

- Igre opuštanja – putem kojih se djeca uče da kontrolišu svoje pokrete, uključuju u igru bez ustezanja, osjećaju se slobodna i raduju se;
- Igre razumijevanja – razvoj čulne osjetljivosti, raspoznavanje i razumijevanje gestova, uočavanje i procjenjivanje tuđeg držanja i promjena u njemu;
- Igre u kojima se koriste razni znaci - unapređivanje različitih mogućnosti izražavanja, prepoznavanja, podražavanja i verbalnog opisivanja gestova, predstavljanje gestovima i njihovo analiziranje;
- Igre zahvaljujući kojima djeca upoznaju sebe – razvijanje senzibiliteta i pozitivnog identiteta kod djece, uz korigovanje negativnog identiteta;
- Igre u kojima se djeca osposobljavaju da prevazilaze razočarenja i propuste – shvatanje da mnoge želje ne mogu da se ispune, razvoj samokontrole i volje;
- Igre tolerancije – upućivanje djece da sve nije za svakog isto, odnosno da postoje i suprotnosti, usklađivanje razlika u mišljenjima i upućivanje na pokušaje da se prevazilaze napete situacije;
- Igre koje sadrže zajednički rad i pomoć, odnosno kooperaciju – razvijanje shvatanja o korisnosti i zadovoljstvu zbog zajedničkog rada i igre, spremnost za uključivanje u njih i potčinjavanje sopstvenih interesa interesima grupe, nastojanje da djeca shvate i prepoznaju potrebu da pomognu drugom;
- Igre za uspostavljanje pozitivne komunikacije – razvoj različitih načina međusobnog sporazumijevanja, reagovanje na diskretne načine opštenja kao što su mimika, pogled, intonacija govora i pomoć djeci da uočavaju greške u ponašanju i prevazilaze ih;
- Igre slušanja i razumijevanja drugih – upućivanje djece da budu pažljivi slušaoci, da razlikuju različita osjećanja i saosjećanja sa drugima;
- Igre rješavanja konflikata – obezbjeđivanje atmosfere sa što manje konfliktnih situacija, traganje sa djecom za rješavanjima konflikata i pomoć u ovom razrješavanju.

Značaj primjene elementarnih igara u nastavi sporta i tjelesnog odgoja na antropološke karakteristike učenika

Kamenov, E. ističe da tjelesni odgoj djece treba posmatrati u kontinuitetu sa tjelesnim odgojem na ostalim stepenima sistema obrazovanja i odgoja. Ono u okviru odgoja uopšte značajno doprinosi cjelovitom razvoju ličnosti. „Budući da je tjelesni odgoj najuže povezan sa čitavim razvojem ličnosti, on ima brojne i složene zadatke koji se povezuju sa svim aspektima na koje se djeluje u odgojno-obrazovnom procesu.“¹ Kamenov, E. zatim navodi sljedeće zadatke tjelesnog odgoja:

- povoljan uticaj na rast i razvoj organizma i jačanje dječije zdravlja;
- obezbjeđivanje normalnog stanja aparata za kretanje, posebno zglobova, veza i mišića;
- formiranje pravilnog držanja tijela i otklanjanje nastalih poremećaja;
- uticaj na „čeličenje“ organizma stvaranjem otpornosti na promjenljive klimatske uslove;
- doprinos stvaranju i učvršćivanju higijenskih navika;
- svestrano obrazovanje motorike razvijanjem koordinacionih elemenata kretanja, formiranje i učvršćivanje motornih navika i sposobnosti;
- razvijanje stvaralačkih aktivnosti;
- usavršavanje funkcije čulnih organa;
- doprinos razvoju intelektualnih sposobnosti;
- formiranje interesa i smisla za lijepo.

Funkcije tjelesnog odgoja u cjelini se umnožavaju i proširuju paralelno sa sticanjem novih naučnih saznanja o mogućim pozitivnim efektima sistematske primjene motoričkih aktivnosti na različite aspekte razvoja djeteta.

Uticaj primjene elementarnih igara na rast i razvoj

U svakodnevnom životu možemo vidjeti, da djeca pojedine igre pokreta dugi niz godina rado igraju, ali je očigledna razlika u dječijoj igri u zavisnosti od uzrasta i razvoja djeteta. Istu igru sasvim drugačije igra malo dijete i dijete školskog uzrasta, drugačije dječak i djevojčica. Nekome naporni zadaci prčinjavaju veliku radost, izvor zadovoljstva, a drugog ne interesuje, jer je za njega to suviše lako i dosadno. Igra uvijek služi razvoju ličnosti, međutim i sama igra se razvija. Moramo bezuslovno uzeti u obzir uzrast djeteta, da bi u daljem razvoju primjenjivali najdjelotvornije igre.

Osnovna škola, 1-2. razred

Promjena pokreta može se desiti postepeno kada dijete dopije u školu. Privlačnost prema dječijoj igri i potrebi pokreta je nepromijenjen, ali znatno se smanjuje vrijeme provedeno u igri. Harmonični razvoj možemo obezbijediti samo ako na časovima tjelesnog i zdravstvenog odgoja dajemo više mogućnosti za igru.

U nastavnom planu 1-2. razreda igra dolazi do izražaja u potpunosti, učenici prvenstveno uče da se igraju, igrom razvijamo najvažnije osnovne vještine.

¹ Kamenov, E. (1990). Predškolska pedagogija, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd

Najveći dio igre je zadatak – odnosno igra uloga. Sadržaj određuje didaktička ambicija, da bi razvijali osnovne vještine pokreta kod djece. Zadaci su jednostavni, sadrže svega 1-2 oblika pokreta, nekoliko razumljivih, jednostavnih pravila tako da učenici bez poteškoća znaju da ih primijene.

Trajanje igre ne treba da bude dugo, energično kretanje treba da prate kratki odmori (pauze). Organizam učenika ne može da izdrži jednostrana i duga opterećenja, brzo se umara. U zadacima igre prvenstveno treba da se trudimo na razvijanju osnovnih vještina, jer u slučaju nedostatka (manjkavosti) ni igru ne možemo uspješno igrati.

Osnovna škola, 3-5. razred

Djeca od 8 do 10 godina pokazuju sve veće interesovanje za kolektivne igre. Najomiljenije igre su takmičarskog karaktera, a počinju primjenjivati i jednostavnija rješenja uzajamne saradnje. Pretjerano diferencirane zadatke još ne znaju uspješno rješavati, uglavnom su im pogodne timske igre, gdje igrači rješavaju jednake i djelimično različite zadatke (borilačke igre, igre potiskivanja, igre dodavanja, takmičenje u gađanju u cilj itd.).

U igri učenika 3-4. razreda je mnogo manji značaj igre uloga nego kod djece od 7-8 godina, ali hvatalice sa složenijim zadacima još može biti privlačna. Jako vole lovačke igre, takmičenja i prevashodno igre sa loptom, gdje treba da pogode pokretni cilj ().

Igre mogu zahtijevati duži napor nego kod igara mlađe djece. Zadaci mogu biti složeniji i uslove pravila detaljnije i tačnije određivati, jer učenici sada već mogu primjenjivati i složenija pravila.

Osnova škola, 6-9. razred

Djeca uzrasta od 10 do 14 godina dolaze do stepena tjelesnog i psihičkog razvoja, kada interesovanje i sklonost, postepeno prelaze u viši stepen sportskih igara. Najveći dio igre su grupne borilačke igre, gdje u zadatku dominira spretnost, koordinirani pokreti i saradnja igrača.

Učenici mogu uspješno da riješe složenije oblike diferenciranih zadataka ekipne igre i postepeno se razvija i osjećaj za taktiku. U igrama sve svjesnije usklađuju svoju igru u interesu zajedničkog cilja i pobjede ekipe. U najomiljenijim igrama ostvaruje se saradnja, uzajamno ispomaganje, pružanje pomoći, podređivanje ličnog interesa u korist zajedničkog, privrženost pravilima i disciplina. Ne samo da znaju da primjenjuju složena pravila, već i sama zajednica zahtijeva djelatnost.

Ekipna igra djece u pubertetu sve više se približava nivou sportske igre. Sve više vole borilačke ekipne igre, koje im pružaju priliku da se takmiče da uporede učinačku sposobnost i izžive sklonost prema romantici i junaštvu. Mnoge igre su neposredna priprema za nastavu sportskih igara, jer u njima nauče tehničke elemente, pravila i osnovne principe sportske igre. Istovremeno ove igre omogućavaju da učenici upoznaju ne samo jedan tip sportke igre, već da razlikuju tehnički element od izabranog sporta, potrebna je primjena ličnog taktičnog postupanja.

U pubertetu, djeca u igri sklona su krajnostima, pretjerivanjima (na svoju snagu, precjenjivanje sposobnosti učenika, prihvatanje opterećenja koja prelaze njihove mogućnosti). Sa

povećanjem tjelesno razvojnog tempa često dolazi do poremećaja u razvoju, zato je u igri djece u pubertetu potrebna veća pažnja.

Djevojčice u pubertetu

Stupanjem u pubertet mišićna masa kod djevojčica je slabija, funkcija kardiovaskularnog sistema je manja u odnosu na dječake istog uzrasta. Učinak djevojčica izostaje u odnosu na dječake u svim igrama gdje je potrebna vještina stajanja, snage i brže kretanje. Bez obzira na sadržaj igre, cjelishodno je u svakoj ekipnoj borilačkoj igri, razdvojiti dječake od djevojčica, eventualno u igri smjena mogu igrati u kombinovanoj ekipi.

Za djevojčice su najprikladnije igre, koje pomažu opšte jačanje organizma, razvijaju spretnost, ritmično koordinirano kretanje (višestruko razvijanje osjećaja lopte, bacanje i hvatanje, dodavanje – takmičenje bacanja, raznovrsni zadaci koji razvijaju vještine u igrama hvatanja, takmičenje sa preponama). Kod djevojčica nije baš karakteristična pretjerana aktivnost, za prihvatanje zadataka koje prevazilaze (nadmašuju) sposobnosti pokreta. Češća je povučenost, nezainteresovanost, komoditet, pasivnost, osjetljivost, zato u odgoju važnu ulogu dobija podstrek, hrabrenje, nadahnjivanje, buđenje interesa.

Uticaj primjene elementarnih igara na motoričke sposobnosti učenika

Iako se u razvoju motoričkih sposobnosti i razvoju motoričkih navika ispoljavaju određene specifičnosti, treba naglasiti da ova dva oblika motoričkog ispoljavanja predstavljaju jedinstven proces motoričkog funkcionisanja čovjeka. Kod djece predškolskog uzrasta proces obučavanja i razvoja motoričkih navika i proces razvoja motoričkih sposobnosti najčešće se razvijaju paralelno kroz kompleksne motoričke sadržaje i oblike aktivnosti.

Razvoj motoričkih sposobnosti ima svoju uzrasnu dinamiku i veoma je važno već u predškolskom uzrastu pokloniti dovoljno pažnje podsticanju optimalnog razvoja snage, brzine, izdržljivosti, koordinacije, fleksibilnosti, sposobnosti održavanja ravnoteže. U ovom uzrastu postavljaju se osnove razvoja motoričkih sposobnosti koje treba razvijati i održavati kroz čitav život.

Motoričke sposobnosti su karakteristike čovjeka koje se ispoljavaju u rješavanju različitih motoričkih zadataka. Motoričke sposobnosti su značajnim dijelom genetski uslovljene, odnosno naslijeđene, a drugim dijelom njihov razvoj zavisi i na njega se može uticati kroz proces sistemskog fizičkog vaspitanja. U procesu fizičkog vaspitanja primjenjuju se specifična sredstva za razvoj pojedinih motoričkih sposobnosti.

Motorne ili kretne navike i umijeća predstavljaju određeni stepen vladanja načinom izvođenja određenih motornih aktivnosti. Pri tome je težište usmjereno najvećim dijelom na tehniku, način izvođenja pokreta, znači na sam akt kretanja. Motorna umijeća se posmatraju kao prelazna etapa u procesu formiranja motorne navike.

Motorna navika se definiše kao manje ili više automatizovan oblik određene motorne aktivnosti, odnosno kao automatizovano izvođenje vježbe, odnosno motorne aktivnosti. Razvoj i usavršavanje motornih navika odvija se u skladu sa složenim fiziološkim i drugim zakonitostima

i u metodici fizičkog vaspitanja primjenjuje se specifična metodika formiranja i usavršavanja motornih navika. U radu sa djecom predškolskog uzrasta, s obzirom na plastičnost dječijeg organizma i njegove uzrasne karakteristike primjenjuje se specifična metoda razvoja i metoda imitacije kod mlađih uzrasta.

Motorni razvoj djeteta odvija se u skladu sa opštim zakonitostima. Tempo i granice motoričkog razvoja slične su za svu djecu istog uzrasta. Motorni razvoj i motorne sposobnosti pokazuju sposobnost djeteta da kontroliše svoje pokrete. Motorni razvoj kod novorođenčeta odvija se po cefalokaudalnom redoslijedu. To znači da se kontrola tijela i usavršavanje same strukture kretanja najprije razvija kod glave, a potom se pomjera u pravcu oblasti koje su udaljenije od glave. U prvih 4-5 godina života motorički razvoj karakteriše se razvojem grubih pokreta u kojima učestvuju velike oblasti tijela. Takvi pokreti su, na primjer, hodanje, trčanje, plivanje i sl. Poslije pete godine razvija se sposobnost za fine koordinacije pokreta u kojima učestvuju manje mišićne grupe. Takvi pokreti su, na primjer, hvatanje, bacanje, rukovanje igračkama i alatom, pisanje. Motorika se razvija određenim redoslijedom od glave prema nogama. To znači da se najprije razvija motorika glave, zatim ruku, šaka i gornjeg dijela trupa, poslije toga motorika gornjeg dijela trupa i zatim motorika nogu i stopala.

Značaj primjene elementarnih igara u nastavi sporta i tjelesnog odgoja sa odgojnog aspekta

U svakom periodu historije pedagogije možemo naći podatke, da su igru upotrebljavali za ostvarivanje raznovrsnih odgojnih zadataka, smatrali su je odgojnim sredstvom. Analiza historije potvrđuje, da je igra prvenstveno bila nezamjenljivo sredstvo, ali su prepoznali i vrednovali i druge odgojne uticaje. Socijalistička pedagogija u cjelosti priznaje opšti odgojni značaj igre, i sredstva koja služe za ostvarivanje zadataka tjelesnog odgoja smatra najvrednijim. Pedagoškom ulogom ističe, da igra nije samo tjelesna, već je skoro u svim odgojnim oblastima nezamjenljivo sredstvo koje priprema omladinu za život, rad i narodnu odbranu.

Iako je proučavanje razvojnih potencijala igre počelo tek savremenijim psihološkim teorijama, ideja o odgoju igrom nije nova. Srećemo je od Platona, koji u igri vidi mogućnost za vježbanje djece i bolje upoznavanje njihovih prirodnih sklonosti, kao i kod Kvintilijana koji igru preporučuje kao metod uz čiju pomoć dijete uči sa zadovoljstvom. U ranom srednjem vijeku odnos prema igri, kao aktivnosti koja je suviše svjetovna, tjelesna i razdragana, se mijenja – ona postaje objekt anateme. Učenje, kao i rad, treba da bude po mišljenju crkve, oblik ispaštanja za praroditeljski grijeh, a ne izvor ovozemaljskih radosti i olakšanje. Humanistički ideali renesanse vraćaju igri, u potpunosti, značaj koji joj je bio osporavan. Komenski zahtjeva da se djeci omoguće igre kojima će vježbati zdravlje, okretnost i brzinu udova, svježinu i oštrinu duha, kao i učenje koje će im prirediti zadovoljstvo igre.

Za uvođenje igre u odgoj i obrazovanje predškolske djece najzaslužniji je Frebel, koji je igru postavio za okosnicu čitavog svog vaspitnog postupka, kome je cilj bio samorazvoj, uz oslobađanje dječijih unutrašnjih snaga. Bez obzira na sve nedostatke njegove koncepcije, on je doprinio da problematika igre postane nezaobilazna u daljnim razradama sistema predškolskog odgoja, ma koliko su bile različite polazne osnove njihovih autora.

Početkom XX vijeka, igre se sve više javljaju u okvirima školskih aktivnosti. Igra se smatra za jedan od najmoćnijih pokretača latentne energije kod djece i sva je vještina odgajatelja u tome da ono što želi zna da predstavi djeci kao igru. Učenje kroz igru, koja je zadovoljstvo, postaje i samo izvor sreće i motivacije, a njegova osnovna obilježja su spontanost i izostavljanje svake prinude. Igra se zasniva na interesu koji izaziva napor, zbog čega se odbacuju prigovori onih koji smatraju da igra služi za to da se napor izbjegne i zamjeni zabavom.

U obrazovanju se sve više ističe da se znanje ne može nametati strahom od autoriteta ili kazne, i da je za uspjeh potrebno probuditi interes i entuzijazam koje obezbjeđuju igre. Kod djece postoji snažna želja i sposobnost da shvataju i da uče, ali da ih guši teret tradicionalne nastave koja ih uči da odvajaju učenje od igre i znanje od života. Igra, kao odgojno sredstvo, uglavnom je vrijedno, jer dejstvo nikada nije jednostrano već višestruko složeno. I fiziološka dejstva višestruko dolaze do izražaja i sa tim se javljaju uticaji koji pomažu formiranje i razvoj ličnosti djeteta. Igra proističe iz specifičnog susreta motivacije djeteta i njegovih kognitivnih mogućnosti, i predstavlja aktivnost koja ima najviše izgleda da angažuje dijete jer ju je samo izabralo. Ukoliko su djeca mlađa, njihovo učenje je spontanije, a odgajatelj svojom vještinom treba da spontanost usmjeri u pravcu što korisnijem za dječiji razvoj, ne narušavajući igru. Kao što je Vigotski zapazio da dijete predškolskog uzrasta uči u onoj mjeri u kojoj je program učitelja postao njegov program, pri čemu se obrazovni efekat ne javlja kao razlog učenja, već kao nusprodukt igrovne aktivnosti.

Igra je uvijek povezana sa dječijim potrebama i predstavlja njihovo specifično zadovoljenje. Djeca se sasvim drugačije odnose prema zadacima koji se pojavljuju u igri, nego kad su im oni postavljeni na neki drugi način. To je izraženo posebno kod predškolske djece, kod koje je napor za njihovo rješenje uvijek povezan sa ličnom satisfakcijom u istraživanju i ispoljavanju svog ja.

Zahvaljujući visokoj motivaciji i aktivnoj ulozi djece u njima, igre mobilišu i usmjeravaju dječiju pažnju na predviđenu aktivnost, učeći ih da djeluju za jednu svrhu i savladavaju i ono što im je dosadno ili neprijatno. Igra je metod kojim se djeca uče da se koncentrišu, da teže jednom cilju bez obzira na teškoće. Stabilnost dječije pažnje u igri može se objasniti činjenicom da ona zadovoljava njihov afekt aktivnosti, svojom dinamikom, emocionalnom obojenošću, mogućnostima za samoorganizaciju i akcijom koju sadrži.

Svojstvo igre je da je u stanju da smanji ili neutrališe pritisak akcije usmjerene cilju. Igra svojom atmosferom opuštenosti i neobaveznosti pogoduje sticanju složenijih vještina, za razliku od tradicionalnih načina učenja. Ona ostaje životna, konkretna, aktuelna djelatnost i onda kada su načini zadovoljavanja njenim pravilima misaone prirode i angažuju više kognitivne sfere. Tako se savladava otpor koji je evidentan kod djece prema načinima i oblicima na koje su oni prezentirani djeci. Igrač je oslobođen unutrašnjeg i vanjskog pritiska, tako da može kombinovati akcije na način koji vodi fleksibilnosti, kojim se proširuje nivo njegove aktivnosti.

Igre zadržavaju pažnju sposobnijih igrača, jer imaju mogućnost da variraju njihovu strategiju i pravila, što dovodi do stvaralaštva. U igrama se mijenjaju i odnosi između djeteta i odraslog, koji prestaje da dominira, ograničavajući se na indirektno uticanje. Funkcija odraslog se vraća u prirodnoj ulozi učitelja, koji prestaje da bude sudija i porota, što izaziva strah,

ogorčenje i ljutnju, kao disciplinske probleme. Disciplina učenika je uslov da oni prate sistem izlaganja nastavne građe i sredstvo ograničavanja inicijative, stvaralaštva i interesa djece na one sadržaje i metode dijeljenja koji su sadržani u programu i koje je predvidio njihov učitelj.

Jedan od glavnih kvaliteta igre je u tome što pruža priliku za prevazilaženje ove suprotnosti. U igrama se ne postavlja pitanje discipline koja je jedan od najteže rješivih problema tradicionalne odgojno – obrazovne institucije. Igra, u koju su se uključila sva djeca po sopstvenoj odluci, motiviše ih da se pridržavaju pravila upravo zato da ne pokvare igru. Igra motive učenja pojačava takmičenjem i težnjom za uspjehom i samopotvrđivanjem, zbog čega se teškoće ne izbjegavaju, već traže.

U praktičnom odgoju okolnost je posebno značajna, da se dijete u igri ispoljava u potpunosti neprikriveno, ne vidi se otvoreno samo osobno vladanje, već odnos prema okolini i drugovima. Igra je najprikladnija prilika za nastavnika da savršeno upozna svoje učenike.

Igra nije samo prilika da u vladanju djeteta upoznamo pozitivne i negativne osobine, još je značajnija mogućnost, da uz pomoć igre i kroz igru svestrano i planski možemo vršiti uticaj na tjelesni i psihički razvoj djeteta. U tom smislu igra je i odgojni metod, jer u ponavljanju pokreta možemo izgraditi, po mjeri uzrasta djeteta, potrebne pozitivne moralne crte sklonosti, navike i boriti se protiv negativnih sklonosti i navika. U toj uzajamnoj povezanosti igra ima značaj i u takmičenju, jer takmičenja imaju podsticajnu snagu, bude živost i aktivnost u zajednici, snažno utiču na osjećanja i čeliče volju za pobjedom.

Prilikom takmičenja, koje mu omogućava da dokaže da je jednako drugima, dijete navija za sebe, ali stalno vodi računa i o prisustvu i mišljenju drugih, tako da je takmičenje uvod u saradnju. U igrama sa pravilama prema Pijažeu, postoji suptilna ravnoteža između asimilacije i ego kao principa svake igre, i društvene recipročnosti.

Ni odrasla osoba u svakidašnjem životu, nema često priliku da djeluje kao cjelovita ličnost, a djetetu je to uskraćeno. Za razliku od aktivnosti kojima upravljaju odrasli, dijete jedino u igri ima prilike da odlučuje i sagledava posljedice svog djelovanja. Igra se javlja kao izraz dječijeg otpora prema sopsvenim mogućnostima, kao i ograničenjima koja mu nameće okolina, prema rutini svakodnevnice. Po svemu sudeći sa pravom možemo tvrditi da je igra najvrednija tjelesna vježba koju možemo uspješno koristiti skoro u svakom segmentu odgoja.

Zaključak

Igra se skoro od rođenja prepliće kroz djetinjstvo, ovo je sigurno najvažnija forma u djetetovom rastu i razvoju. Kroz pokretne igre i vježbe dijete stiže do pravila igre njegovog organizma. Ovo je viši nivo pokretne igre, jer djeca već kroz osnovnoškolsko obrazovanje zaviruju u svijet odraslih. Duhovno vježbanje kao i tjelesna aktivnost odraslih ukorijenjena je u pokretne igre iz djetinjstva. Da, igra ima veliku važnost, jer osobu zdravog razuma prati kroz cijeli život. Ni jednostavno provođenje slobodnog vremena se ne može zamisliti bez igre i tjelesne aktivnosti. Neosporivo je da se igra iz djetinjstva ureže u sjećanje svake individue, i da je prati do duboke starosti.

Malo je boljih odgojnih sredstava od igre. Onaj ko se igra nauči se dobro i sigurno kretati, a isto tako naglasak stavlja na svoju vještinu i genijalnost. Igrom razvija reakciju i fina osjetila. Igrom razvija i socijalne vještine, razmišljanje, govor, u velikoj mjeri se bogaćuje rječnik i jača pažnja. Kroz igru uči radovati se od srca, ali isto tako da prihvati poraz.

Kroz igru se temeljno može upoznati ličnost djeteta. Isto tako igra nam pokazuje put, koje osobine kod djeteta trebamo jačati ili izraziti, a koje osobine trebamo "samljeti" ili promijeniti. Najveći uspjeh je ako dijete, samoinicijativno organizuje igru sebi ili svojim vršnjacima.

Literatura

1. Adams, J. A. (1971) A Closed-Loop Theory of Motor Learning, Journal of Motor Behavior, Volume 3, Issue 2
2. Bacić, Lj. (1983) Praćenje i opisno ocjenjivanje učenika u razrednoj nastavi: priručnik za nastavnike, Zavod za prosvjetno pedagošku službu SR Hrvatske, Zagreb
3. Detre, P., Szigeti, L. (1977) Játek, I kötet, Tankönyvkiadó, Budapest
4. Hadžikadunić, A., Husejnović, J., Halvadžija, L. (2008) Razvoj koordinacije i osjećaja u prostoru djece od 3 do 7 godina pomoću igara s loptom, Sportekspert, Vol. 1 (2008) br. 2
5. Kahriman, S. (2013) Završni master rad – II ciklus studija, Uzasne karakteristike predškolske, osnovno - školske i srednjo - školske djece, Fakultet sporta i tjelesnog odgoja Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo
6. Kamenov, E. (1990) Predškolska pedagogija, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd
7. Najšteter Đ. (1997) Kineziološka didaktika, Federalno ministarstvo obrazovanja, nauke, kulture i sporta, Sarajevo
8. Neljak, B. (2009) Kineziološka metodika u pedagoškom odgoju, Sveučilište u Zagrebu, Kineziološki fakultet, Zagreb
9. Rašidagić, F. (2012) Elementarne igre u nastavi sporta i tjelesnog odgoja, Fakultet sporta i tjelesnog odgoja Univerziteta u Sarajevu, Univerzitet u Sarajevu, Sarajevo
10. Turković, S., Novaković, R., Budimlić, J. (2014) Igra u nastavi tjelesnog i zdravstvenog odgoja, Univerzitet u Mostaru „Džemal Bijedić”, Mostar

APPLICATION OF ELEMENTARY GAMES IN SPORTS AND PHYSICAL EDUCATION

Abstract

Classical game theories attempt to determine the essence of the game independently of other human activities, which led to the fact that each theory usually emphasized only one of its aspects, ignoring the others. Modern game theories usually treat play only as an aspect of a wide range of animal or human behavior. This phenomenon is frequently investigated, both philosophically and theoretically. Hence, there are different approaches to the game, such as sociological, anthropological, pedagogical, medical, ecological, developmental, etc. Games are explored within psychological theories relating to holistic

behavior and child development. Play is an area in which theories of development are explained. There are two aspects to the game: cognitive and developmental (in a pedagogical sense). The game with its atmosphere of relaxation and non-commitment favors the acquisition of more complex skills, unlike traditional ways of learning. It remains a vital, concrete, instantaneous activity even when the ways of satisfying its rules are mental in nature and involve more cognitive spheres. In this paper, we present basic games as a basic form of games, as a way of developing children from sociological, anthropological and educational aspects, and the application of elementary games in sports and physical education through which children learn to actively live their environment, to adapt quickly to new situations, development of sociological, anthropological and pedagogical characteristics.

Key words: games, development, motor skills, education

PSIHOLOGIJA

Dr. sc. Aldin Goletić

POVEZANOST IZMEĐU OSOBINA LIČNOSTI I PSIHOLOŠKOG BLAGOSTANJA KOD ZATVORSKIH SLUŽBENIKA

Sažetak

Osobine ličnosti su se pokazale kao primarne determinante psihološkog blagostanja. Osnovni cilj ovog istraživanja bio je utvrđivanje relacija između osobina ličnosti i dimenzija psihološkog blagostanja kod zatvorskih službenika. U istraživanju su učestvovala 504 ispitanika, odnosno zatvorska službenika, različite starosti i spola, koji rade u kazneno-popravnim zavodima širom Bosne i Hercegovine. U istraživanju su korišteni slijedeći mjerni instrumenti: Upitnik općih podataka, Upitnik velikih pet plus dva (VP+2-70) i Skala psihološkog blagostanja (SPWB). Rezultati istraživanja su pokazali da postoji značajna statistička povezanost između osobina ličnosti i dimenzija psihološkog blagostanja. Dimenzije ličnosti Agresivnost, Neuroticizam i Negativna valenca su u negativnoj korelaciji sa svim dimenzijama psihološkog blagostanja, dok dimenzije Ekstraverzija, Savjesnost, Otvorenost i Pozitivna valenca pozitivno koreliraju sa svim dimenzijama psihološkog blagostanja.

Ključne riječi: *osobine ličnosti, psihološko blagostanje, zatvorski službenici*

Uvod

U sklopu relativno novoga područja pozitivne psihologije, zamjetan naučni interes za područje psihološkog blagostanja proizašao je velikim dijelom kao reakcija na dugotrajnu usredotočenost na psihopatologiju i negativna stanja. Psihologijska istraživanja koja se bave negativnim stanjima u literaturi prisutnija su gotovo 17 puta više nego ona koja istražuju pozitivna stanja (Diener, Oishi i Lucas, 2003). Istraživači psihološkog blagostanja drže da se ljudi aktivno kreću ka ostvarivanju pozitivnih iskustava i stanja te da nisu samo usredotočeni na izbjegavanje negativnih stanja, čime se koncepcija mentalnoga zdravlja proširila s puke odsutnosti psihopatološke simptomatologije na prisutnost sreće i zadovoljstva životom (Fredrickson, 2005.; Diener, Oishi i Lucas, 2003).

Ryff (1989) je, istražujući rad razvojne, humanističke i kliničke psihologije te objedinjujući različite ideje filozofa i psihologa koji su se bavili temama smislenog života, ustanovila šest bazičnih dimenzija pozitivnog funkcionisanja koje čine model psihološkog blagostanja (Ryff, 1989; Ryff i Keyes, 1995). Svaka dimenzija predstavlja različite izazove s kojima se pojedinac susreće u procesu razvoja osobe, odnosno odražavaju način na koji osoba percipira aspekte svojeg vlastitog funkcioniranja. Samoprihvatanje (*Self-acceptance*) se odnosi na središnji aspekt mentalnog zdravlja kao i na karakteristiku samoaktualizacije, optimalnog funkcioniranja i zrelosti. Posjedovanje pozitivnih stavova o sebi i prihvatanje različitih aspekata sebe uključujući i pozitivne i negativne kvalitete predstavljaju centralnu karakteristiku pozitivnog psihološkog funkcioniranja. Pozitivni odnosi s drugima (*Positive relations with others*) se odnose na važan aspekt zdravlja. Ova dimenzija podrazumijeva da osoba održava tople, zadovoljavajuće i povjerljive odnose s drugima, da je zabrinuta za blagostanje drugih, sposobna za empatiju i intimnost i da razumije

značenje uzimanja i davanja u ljudskim odnosima, te da je sposobna za duboku ljubav, dublja prijateljstva i potpuniju identifikaciju s drugima. Autonomija (*Autonomy*) se odnosi na samoodređenje, neovisnost i samoregulaciju prema ličnim standardima. Osobe s visokom autonomijom pokazuju autonomno i neovisno funkcioniranje, unutarnji lokus evaluacije pri čemu se ne traži potvrda od drugih, već se osoba procjenjuje prema vlastitim standardima te se pokazuje sposobnost nepopuštanju socijalnom pritisku. Individuacija se shvaća više kao oslobođenje od grupnih normi u kojem se osoba više ne drži kolektivnih načela, strahova, uvjerenja i zakona mase. Upravljanje okolinom (*Enviromental mastery*) predstavlja sposobnost izabiranja ili stvaranja okolinskih uslova prikladnih za psihološko stanje pojedinca kroz njegovo aktivno sudjelovanje. Ova dimenzija uključuje sposobnost manipuliranja i kontroliranja kompleksnom okolinom, sposobnost napredovanja u svijetu kojeg osoba mijenja na kreativan način kroz fizičke ili mentalne aktivnosti, posjedovanje osjećaja kontrole i kompetencije u upravljanju okolinom, efektivno iskorištavanje mogućnosti iz okruženja te sposobnost izabiranja ili stvaranja konteksta sukladnih ličnim potrebama i vrijednostima. Smisao života (*Purpose in life*) definira psihološko zdravlje posjedovanjem osjećaja svrhe i značenja u životu. Ova dimenzija odnosi se na ciljeve, namjere i osjećaj smjera koji svi zajedno doprinose osjećaju da je život smislen. Osoba koja ima objektivne ciljeve i osjećaj usmjerenosti u svom životu i koja osjeća da postoji značenje u sadašnjosti i prošlosti njenog života može se reći da pozitivno psihološki funkcionira. Lični rast (*Personal growth*) se odnosi na kontinuirani razvoj nečijeg potencijala kroz rast i ekspanziju kao osobe. Ova dimenzija označava otvorenost osobe za nova iskustva, konfrontiranje novim izazovima ili zadacima u različitim periodima života, sposobnost ostvarivanja vlastitih potencijala te sposobnost promjene u pravcu koji reflektira znanje o sebi i efektivnost (Rijavec, Miljković i Brdar, 2008).

Važnost ispitivanja psihološkog blagostanja najbolje ilustriraju podaci koji upućuju na velike prednosti doživljavanja pozitivnih emocija. Naime, u literaturi stalno nalazimo povezanost psihološkog blagostanja s poželjnim karakteristikama i ponašanjima, u smislu kvalitetnih socijalnih odnosa (Carstensen i sur., 1995; Berry i Willingham, 1997; prema Tadić, 2010), poticanja kreativnosti i stvaralaštva, širenja trenutačnog repertoara misli i aktivnosti, obogaćivanja života pojedinca i jačanja njegovih resursa (Fredrickson, 2005) – općenito govoreći, veće uspješnosti (Lyubomirsky, King i Diener, 2005). Savremene longitudinalne studije pokazuju i to da su pozitivne emocije povezane s pozitivnim ishodima kasnije u životu (Lyubomirsky i sur., 2005; Caprara i Steca, 2006; prema Alinčić Zorić, 2014).

U području istraživanja psihologije ličnosti, petofaktorski model je najrašireniji među dominantnim modelima dispozicijske domene ličnosti. Struktura petofaktorskih modela proizlazi iz teorija ličnosti i leksičkog pristupa, a koji podrazumijeva da rječnici svakodnevnog jezika adekvatno odražavaju individualne razlike koje se odnose na socijalnu i psihološku stvarnost (Larsen i Buss, 2008). Popularnost petofaktorskog modela ličnosti doprinjela je pojavi sve većeg broja njegovih kritičara. Sedmofaktorski model ili „Big Seven“ (Waller, 1999) razvijen je u cilju ukazivanja na postojanje pogrešnih premisa u pristupu osobinama ličnosti od samog početka, odnosno, od Allportovog i Odbertovog rada, koji su kasniji naučnici, zajedno sa predstavnicima petofaktorskog modela, jednostavno prihvatili. Kritike koje autori sedmofaktorskog modela

upućuju teorijama baziranim na leksičkom pristupu su isključivo metodološke prirode. Naime, Tellegen i Waller (Waller, 1999) smatraju da odabir opisa ličnosti do sada nije bio empirijski zasnovan i da je bio opterećen nizom subjektivnih odluka, što je doprinjelo iskrivljenom pogledu na broj i strukturu dimenzija koje u ovim modelima opisuju ličnost. Odluka da se samo stabilne i trajne osobine smatraju relevantnim za istraživanja ličnosti pratila je ova istraživanja od Allportove i Odbertove prve grupe termina, preko Catellovog preuzimanja tih termina i subjektivnog kriterijuma prilikom dodavanja novih termina, sve do savremenih leskičkih istraživanja. Tellegen i Waller su smatrali da se odabirom manje grupe reprezentativnih opisa može adekvatnije sagledati prostor ličnosti. Na taj način su razvili sedmofaktorski model koji, pored pet poznatih dimenzija ličnosti, uključuje dvije nove dimenzije, nazvane Pozitivna i Negativna valenca (Cervone, John i Pervin, 2008).

Ekstraverzija (*Extraversion*) procjenjuje količinu i intenzitet međuljudskih interakcija (Costa i McCrae, 1987). Visoki rezultat na skali ekstraverzije predstavljat će pojedinca koji aktivan, društven, govorljiv, orijentiran na sebe, srdačan, optimističan, dok, s druge strane, nizak rezultat će predstavljati pojedince koji su povučeni, zatvoreni, udaljeni, tihi i orijentisani na zadatke (Fulgosi, 1997). Emocionalna stabilnost (*Emotional stability*) mjeri stepen do kojeg su pojedinci skloni emocionalnoj nestabilnosti (Costa i McCrae, 1980). Osobe koje postižu visoke rezultate na crti neuroticizma su češće nervozni, nesigurni, zabrinuti i imaju osjećaj neadekvatnosti, dok pojedinci koji postižu niže rezultate su češće opušteni, izdržljivi, mirni, sigurni i zadovoljni sobom. Savjesnost (*Conscientiousness*) procjenjuje organizaciju i cilju usmjereno ponašanje (Costa i McCrae, 1980). Osobe koje su nisko na crti savjesnosti okarakterizirane su kao osobe koje nisu pouzdane, osobe koje brzo odustaju te su sklone rizičnim ponašanjima (Larsen i Buss, 2008). Otvorenost (*Openness*) procjenjuje tendenciju pojedinca da traži nova iskustva (Costa i McCrae, 1980). Osobe koje postižu niske rezultate na skali otvorenosti bit će u većoj mjeri konvencionalne, realistične, užih interesa, manje izražene analitičnosti i slabijega zanimanja za umjetnost. Agresivnost (*Aggressiveness*) možemo definirati kao sklonost pojedinaca da se upušta u agresivna ponašanja, da rezonira na hostilan način i da iskazuje ljutnju (Buss i Perry, 1992). Agresivnost se pokazala kao jedan od najvažnijih prediktora nepoželjnih organizacijskih ponašanja. Pozitivna valenca podrazumijeva prihvatanje svojih osobina i svijest o vlastitim vrijednostima, odnosno sklonosti pojedinca da u većoj mjeri prihvata svoje snage i prednosti, a slabosti i greške u manjoj mjeri. Negativna valenca podrazumijeva svijest o vlastitim negativnim osobinama i manjku pozitivnih osobina (Čolović, Smederevac i Mitrović, 2014).

Zatvor predstavlja specifičnu okolinu unutar koje živi priličan dio kako svjetske populacije, a čiji je primarni cilj izolacija osoba s kažnjivim neprilagođenim ponašanjem. Takvu složenu psihosocijalnu klimu, koja se razlikuje od bilo koje druge koja se može naći u zajednici na slobodi, čine odnosi među zatvorenicima, osobljem i administracijom zatvora, kao i brojne druge karakteristike zatvorskog života poput specifične fizičke okoline (Schaufeli i Peeters, 2000). Zbog specifičnih okolnosti u kojima zatvorski službenici rade bilo je korisno ispitati povezanost između osobina ličnosti i dimenzija psihološkog blagostanja ispitanika.

Osnovni cilj ovog istraživanja bio je utvrditi relacije između osobina ličnosti i dimenzija psihološkog blagostanja kod zatvorskih službenika. Konkretizacijom definiranog cilja pred ovo istraživanje postavljena je i glavna hipoteza istraživanja, koja glasi: „Postoji povezanost između osobina ličnosti i dimenzija psihološkog blagostanja kod zatvorskih službenika“. Navedena hipoteza proizilazi iz saznanja da su ranija istraživanja pokazala da osobine ličnosti predviđaju promjene u nivoima psihološkog blagostanja. Pojedinci koji su ekstravertiraniji, ugodniji, savjesniji i emocionalno stabilniji češće doživljavaju veće zadovoljstvo životom, učestalije doživljavaju ugodne, a rjeđe neugodne afekte (Ruini i sur., 2003). Najdosljedniji rezultati, vezani za relacije između osobina ličnosti i psihološkog blagostanja, tiču se ekstraverzije (visoka povezanost s pozitivnim afektom) i neuroticizma (visoka povezanost s negativnim afektom) (DeNeve i Cooper 1998; Lucas, 2007). Istraživanje Bratka i Sabol (2006) pokazalo je, osim jasnog uticaja ekstraverzije i neuroticizma, pozitivnu povezanost savjesnosti s procjenom zadovoljstva životom. Iako faktori ugodnosti i intelekta značajno koreliraju sa samoprocjenama zadovoljstva životom, oni nemaju jedinstven doprinos u predikciji zadovoljstva životom. Nalazi istraživanja za dimenziju otvorenost prema iskustvu ili intelekt nisu toliko jednoznačni kao za ostala četiri faktora, jer originalan model (Costa i McCrae, 1980) i njegova nadopuna (McCrae i Costa, 1991) ne potvrđuju pretpostavku da postoji povezanost otvorenosti i dimenzija psihološkog blagostanja, iako određena istraživanja takvu povezanost nalaze između otvorenosti i pojedinih komponenti psihološkog blagostanja, kao što je zadovoljstvo životom, učestale prisutnosti ugodnih i neugodnih afekata (Allik i Realo, 1997; van den Berg i Pitoriu, 2005; prema Padejski, 2010). Važnost teme ovog istraživanja ogleda se i u sve većem pridavanju važnosti pozitivnoj psihologiji i traženju načina za dostizanje većeg nivoa psihološkog blagostanja.

Metoda

Ispitanici i procedura

U ovom istraživanju je sudjelovala skupina od 504 ispitanika, odnosno zatvorska službenika, različite starosti i spola, zaposlenih u kazneno-popravnim zavodima širom BiH (Zenica, Busovača, Tuzla, Mostar, Banja Luka, Bihać). Ispitanika muškog spola ima 450 (89,29%), a ispitanika ženskog pola ima 54 (10,71%), čime je potvrđena pretpostavka o neujednačenosti uzorka u pogledu spola. Starost ispitanika kreće se od 22 do 58 godina, sa prosjekom od 37,26 godina.

Kriteriji za selekciju ispitanika su uključivali, uz dostupnost i raspoloživost, da ispitanici imaju najmanje jednu godinu staža kao zatvorski službenici. Ispitanicima su upitnici zadavani grupno, a istraživanje je bilo anonimno. U zavisnosti od individualnih razlika ispitanika, vrijeme potrebno za ispunjavanje upitnika kretalo se između 30 i 60 minuta.

Instrumenti

U uvodnom su dijelu ispitivanja prikupljeni demografski podaci o sudionicima; spol, starosna dob i dužina radnoga staža kao zatvorski službenik.

Za mjerenje varijable psihološkog blagostanja korištena je Skala psihološkog blagostanja (engl. *Scales of Psychological Well-Being*). Skala psihološkog blagostanja (SPWB) je instrument za procjenu šest dimenzija psihološkog blagostanja: Autonomija, Okruženje, Lični rast, Pozitivni odnosi sa drugima, Svrha u životu i Samoprihvatanje (Ryff, 1989). Na šestostepenoj skali ispitanici imaju zadatak da označe u kojoj mjeri se slažu sa svakom stavkom od 1 (u potpunosti se ne slažem) do 6 (u potpunosti se slažem). Najduža verzija ove skale sadrži 120 ajtema, a pored ove verzije postoji više kraćih verzija ove skale. U ovom istraživanju korištena je verzija od 9 ajtema po subdimenziji, odnosno skala koja se sastoji od ukupno 54 stavke.

Za mjerenje osobina ličnosti korišten je Upitnik velikih pet + dva (VP+2). Upitnik Velikih pet plus dva je namjenjen za procjenu sedam dimenzija ličnosti i to: Neuroticizam, Ekstraverzija, Otvorenost, Savjesnost, Agresivnost, Pozitivna valenca i Negativna valenca. Upitnik se sastoji od 70 tvrdnji, a svaka skala od 10 ajtema uz predloženu petostepenu skalu Likertovog tipa za odgovaranje, gdje je 1 uopšte se ne slažem, a 5 potpuno se slažem. Teorijski raspon za svaku skalu iznosi od 10 do 50 (Čolović, Smederevac i Mitrović, 2014).

Rezultati

Normalnost distribucije rezultata

Za ispitivanje normalnosti raspodjele ispitivanih parametara korišten je statistički Kolmogorov-Smirnov test. Ovaj test se uspješno realizirao kroz statistički modul (alat) u aplikacijsko-softverskom paketu SPSS 20.0, a u Tabeli 1 su prikazani rezultati obrade.

Prema dobijenim rezultatima, u smislu statističke značajnosti se vidi da gotovo sve skale imaju značajnost 0,000, izuzev skale Pozitivne valence 0,006, a koje su manje od $\alpha=0,05$. Normalna (Gaussova) distribucija je pronađena kod skale Pozitivne valence (.006), ali ona nema posebnu signifikantnost u poređenju sa ostalim skalama i sveukupnim dobijenim rezultatom. Iz navedenog možemo zaključiti da se normalnost distribucije rezultata dobijenih u ovom istraživanju statistički razlikuje od normalne.

Tabela 1.

Prikaz rezultata testa normalnosti distribucije odgovora (Kolmogorov-Smirnov test)

Skale	Kolmogorov-Smirnov test	
	Rezultat	Značajnost
Agresivnost	.090	.000
Ekstraverzija	.076	.000
Neuroticizam	.123	.000
Savjesnost	.104	.000
Otvorenost	.060	.000
Pozitivna valenca	.049	.006
Negativna valenca	.193	.000

Autonomija	.062	.000
Okruženje	.072	.000
Lični rast	.068	.000
Pozitivni odnosi sa drugima	.126	.000
Svrha u životu	.102	.000
Samoprihvatanje	.097	.000

Deskriptivna statistika

U Tabeli 2. prikazani su osnovni deskriptivni i distribucijski parametri osobina ličnosti kod zatvorskih službenika dobijenih primjenom upitnika Velikih pet plus dva (VP+2-70), a to su: aritmetička sredina (AS), standardna devijacija (SD), najviše i najniže vrijednosti (Min i Max), centralne vrijednosti (Median), prosječne sume kvadriranih odstupanja (Variance), koeficijent asimetrije (Skewness) i koeficijent zakrivljenosti (Kurtosis).

Iz podataka datih u Tabeli 2. vidi se da su zatvorski službenici postigli prosjek na skali Agresivnosti od AS=19,70, SD=6,76, na skali Ekstraverzije AS=41,34, SD=5,75, na skali Neuroticizma od AS=18,23, SD=7,09, na skali Savjesnosti od AS=41,78, SD=5,87, na skali Otvorenosti od AS= 38,28, SD=6,05, na skali Pozitivne valence od AS=30,92, SD=6,87, te na skali Negativne valence od AS=14,21, SD=4,85. Na osnovu dobijenih rezultata, zaključujemo da su ispitanici postizali visoke skorove na skalama Savjesnosti, Ekstraverzije, Otvorenosti i Pozitivne valence u odnosu na skale Agresivnosti, Neuroticizma i Negativne valence.

Tabela 2.

Deskripcija rezultata za skalu osobina ličnosti kod zatvorskih službenika

	Min	Max	AS	SD	Median	Variance	Skewness	Kurtosis
Agresivnost	10	45	19,70	6,76	19,00	45,76	,822	,457
Ekstraverzija	15	50	41,34	5,75	42,00	33,11	-.947	1,847
Neuroticizam	10	44	18,23	7,09	17,00	50,34	1,124	1,128
Savjesnost	18	50	41,78	5,87	43,00	34,52	-,805	,333
Otvorenost	10	50	38,28	6,05	39,00	36,64	-,462	,878
Pozitivna valenca	11	50	30,92	6,87	31,00	47,22	,195	,015
Negativna valenca	10	45	14,21	4,85	13,00	23,50	1,745	4,443

Deskripcija rezultata (raspon skorova, prosječna izraženost, koeficijenti asimetrije i zaobljenosti i dr.) za Skalu psihološkog blagostanja (SPWB-54) prikazana je u Tabeli 3.

Tabela 3
Deskripcija rezultata za skalu psihološkog blagostanja kod zatvorskih službenika

	Min	Max	AS	SD	Median	Variance	Skewness	Kurtosis
Autonomija	21	54	39,03	6,37	39,00	40,63	,038	-,329
Okruženje	13	54	41,28	6,86	41,00	47,11	-.681	1,012
Lični rast	20	54	40,92	6,89	41,00	47,47	-,442	,025
Pozitivni odnosi sa drugima	14	54	45,75	7,02	47,00	49,30	-1,110	1,165
Svrha u životu	14	54	43,80	6,42	45,00	41,21	-,953	1,161
Samoprihvatanje	21	54	43,44	6,39	44,00	40,85	-,818	,746

Prema rezultatima dobijenim primjenom Skale psihološkog blagostanja (SPWB-54), zatvorski službenici su postigli prosjek na skali Autonomije od AS=39,03, SD=6,37, na skali Okruženje AS=41,28, SD=6,86, na skali Lični rast od AS=40,92, SD=6,89, na skali Pozitivni odnosi sa drugima od AS=45,75, SD=7,02, na skali Svrha u životu od AS= 43,80, SD=6,42, te na skali Samoprihvatanje od AS=43,44, SD=6,39. Na osnovu dobijenih rezultata, zaključujemo da ispitanici imaju visoko izražene vrijednosti na svim ispitivanim skalama psihološkog blagostanja, a samim tim imaju visoko izražene vrijednosti i na faktoru većeg reda – psihološkom blagostanju. Ispitanici su postizali najveći skor na skali Pozitivni odnosi sa drugima, a najmanji na skali Autonomije.

Povezanost osobina ličnosti i dimenzija psihološkog blagostanja kod zatvorskih službenika

U okviru druge hipoteze nastojalo se utvrditi postoji li povezanost između osobina ličnosti i psihološkog blagostanja kod zatvorskih službenika, a za utvrđivanje stepena povezanosti navedenih varijabli korišten je Pearsonov koeficijent korelacije. U Tabeli 4. su prikazane korelacije između osobina ličnosti i dimenzija psihološkog blagostanja kod zatvorskih službenika dobijeni u ovom istraživanju.

Tabela 4.
Povezanost osobina ličnosti i dimenzija psihološkog blagostanja kod zatvorskih službenika

Dimenzije ličnosti		Dimenzije psihološkog blagostanja					
		Autonomija	Okruženje	Lični rast	Pozitivni odnosi sa drugima	Svrha u životu	Samoprihvatanje
Agresivnost	Pearsonov koef. kor.	-.153**	-.445**	-.334**	-.451**	-.380**	-.364**
	Značajnost	.001	.000	.000	.000	.000	.000
Ekstraverzija	Pearsonov koef. kor.	.266**	.441**	.379**	.504**	.443**	.452**
	Značajnost	.000	.000	.000	.000	.000	.000

Neuroticizam	Pearsonov koef. kor.	-.267**	-.505**	-.	-.509**	-.483**	-.528**
	Značajnost	.000	.000	.000	.000	.000	.000
Savjesnost	Pearsonov koef. kor.	.341**	.474**	.454**	.421**	.489**	.531**
	Značajnost	.000	.000	.000	.000	.000	.000
Otvorenost	Pearsonov koef. kor.	.305**	.347**	.478**	.434**	.403**	.432**
	Značajnost	.000	.000	.000	.000	.000	.000
Pozitivna valenca	Pearsonov koef. kor.	.232**	.287**	.181**	.191**	.139**	.250**
	Značajnost	.000	.000	.000	.000	.002	.000
Negativna valenca	Pearsonov koef. kor.	-.202**	-.362**	-.287**	-.402**	-.373	-.356**
	Značajnost	.000	.000	.000	.000	.000	.000

**p≤0,01 *p≤0,05

Iz Tabele 4. može se uočiti da između svih promatranih parametara postoji značajna pozitivna ili negativna statistička povezanost. Dimenzije ličnosti Agresivnost, Neuroticizam i Negativna valenca su u negativnoj korelaciji sa svim dimenzijama psihološkog blagostanja. Ekstraverzija, Savjesnost, Otvorenost i Pozitivna valenca pozitivno koreliraju sa svim dimenzijama psihološkog blagostanja. Značajnost svih navedenih korelacija je na nivou 0.01, osim korelacije između Negativne valence i Svrhe u životu koja nije signifikantna.

Diskusija

Primjenom Upitnika velikih pet plus dva (VP+2-70), dobijeni rezultati su pokazali da su zatvorski službenici postizali visoke rezultate na skalama Savjesnosti, Ekstraverzije, Otvorenosti i Pozitivne valence, a niske rezultate na skalama Agresivnosti, Neuroticizma i Negativne valence.

Primjenom Skale psihološkog blagostanja (SPWB-54) dobijeni rezultati su pokazali da su zatvorski službenici postizali visoke skorove na svim dimenzijama psihološkog blagostanja. Takođe, možemo zaključiti da zatvorski službenici imaju visok nivo psihološkog blagostanja, kao faktor većeg reda.

Dobijeni rezultati su pokazali da postoji značajna pozitivna ili negativna statistička povezanost između navedenih varijabli. Dimenzije ličnosti Agresivnost, Neuroticizam i Negativna valenca su u negativnoj korelaciji sa svim dimenzijama psihološkog blagostanja, dok dimenzije Ekstraverzija, Savjesnost, Otvorenost i Pozitivna valenca pozitivno koreliraju sa svim dimenzijama psihološkog blagostanja. Značajnost svih navedenih korelacija je na nivou 0.01, osim korelacije između Negativne valence i Svrhe u životu koja nije signifikantna.

Osobine ličnosti su, u ovom istraživanju, pokazale uticaj u predikciji psihološkog blagostanja. Psihološko blagostanje predstavlja jedan od temeljnih faktora psihološke funkcioniranja svake osobe neovisno o tome koji je nivo tog subjektivnog blagostanja, odnosno je

li zadovoljna ili ne vlastitim životom i doživljava li češće ugodne ili neugodne emocionalne reakcije. Kod osoba koje su inicijalno doživljavale više blagostanje s vremenom su uočene promjene prema većim nivoima ugodnosti, savjesnosti, emocionalne stabilnosti i ekstraverzije, a ti nalazi snažno unapređuju razumjevanje međusobnog uticaja osobina ličnosti i psihološkog blagostanja.

Prijašnja istraživanja su pokazala da su sretni ljudi otvoreni i društveni (Smith, 1979), emocionalno stabilni, odnosno niski na neuroticizmu (Wessman i Ricks, 1966; prema Alinčić-Zorić, 2014). Costa i McCrae (1980) su smatrali da ekstraverzija utiče na doživljavanje ugodnih afekata osobe, dok neuroticizam determinira doživljavanje neugodnih afekata osobe. Takođe, u nekoliko istraživanja Larsena i njegovih suradnika (Larsen i Ketelaar, 1989; Rusting i Larsen, 1998; Zelenski i Larsen, 1999; prema Tadić, 2010) najboljim prediktorom reaktivnosti na indukciju ugodnog raspoloženja pokazala se osobina ličnosti ekstraverzija, a najboljim prediktorom reaktivnosti na indukciju neugodnih raspoloženja pokazala se osobina ličnosti neuroticizam. Iako je situacija identična, osoba visoko na neuroticizmu može reagirati s više neugodnih emocija u usporedbi s osobom niskom na neuroticizmu. Čini se da je lako oraspoložiti ekstraverta, kao i oneraspoložiti neurotičnu osobu (Nišević, 2006). Visoko ekstravertirana osoba sklonija je doživljavati veće osnovne nivoe ugodnog afekta i imati snažniji afektivni odgovor na povoljne događaje od slične osobe koja je introvertirana. Isto tako, visoko neurotična osoba sklonija je hroničnije doživljavati neugodni afekt i imati posebno intenzivnije reakcije na nepovoljne događaje. Spomenuti direktni utjecaji osobina ličnosti na ugodan i neugodan afekt pomažu u objašnjenju zašto ekstraverti i emocionalno stabilni pojedinci imaju veće blagostanje (Soto, 2015).

Istraživanje Bratka i Sabol (2006), osim jasnog uticaja ekstraverzije i neuroticizma, pokazalo je i pozitivnu povezanost savjesnosti s procjenom zadovoljstva životom. Iako dimenzije ugodnosti i intelekta značajno koreliraju sa samoprocjenama zadovoljstva životom, oni nemaju jedinstven doprinos u predikciji zadovoljstva životom. Istraživanja vođena modelima uticaja osobina ličnosti na psihološko blagostanje se pokazala da je dimenzija ugodnost povezana s češćim doživljavanjem ugodnih afekata, a da dimenzija savjesnost može biti povezana sa psihološkim blagostanjem preko smanjenja stresa koji nose nedovršeni zadaci (Albuquerque, Figueiredo, Lima i Matos, 2013). Nalazi istraživanja za dimenziju Otvorenost prema iskustvu ili Intelekt, nisu toliko jednoznačni kao za ostala četiri faktora, pa tako originalan model (Costa i McCrae, 1980), kao i njegova nadopuna (McCrae i Costa, 1991) nisu utvrdili povezanost otvorenosti i psihološkog blagostanja, dok su određena istraživanja (Allik i Realo, 1997; van den Berg i Pitoriu, 2005; prema Tadić, 2010) pronašli povezanost između otvorenosti i pojedinih komponenti psihološkog blagostanja, kao što su zadovoljstvo životom, učestale prisutnosti ugodnih i neugodnih afekata itd.

U istraživanju sprovedenom na studentima u Novom Sadu (Padejski, 2010) o uticaju dimenzija ličnosti i stilova prevladavanja stresa na psihološko blagostanje, rezultati su pokazali da dimenzije Ekstraverzija i Otvorenost ka iskustvu imaju značajan jedinstveni doprinos predikciji Autonomije. Takođe, dimenzije Savjesnost, Neuroticizam i Otvorenost ka iskustvu imaju značajan jedinstveni doprinos predikciji Ovladavanja okruženjem, zatim dimenzije Prijatnost, Ekstraverzija

i Emocionalna stabilnost u predikciji Pozitivnih odnosa sa drugima, dimenzije Savjesnost i Emocionalna stabilnost u predikciji Svrha u životu, te dimenzija Emocionalna stabilnost u predikciji Samoprihvatanje, što je i u ovom istraživanju velikim dijelom potvrđeno.

Rezultati ovog istraživanja, koje je primarno orijentisano ka utvrđivanju uticaja dimenzija ličnosti pozitivno psihološko funkcionisanje osoba, govore o presudnoj ulozi strukture ličnosti u psihološkom blagostanju individue, što je u skladu sa nalazima niza istraživanja (Affleck i Tennen, 1996; Caspi i Moffitt, 1993; Pearlin i sar., 1981; prema Alinčić-Zorić, 2014).

Zaključak

Predmet ovog istraživanja odnosi se na relacije između osobina ličnosti i dimenzija psihološkog blagostanja kod zatvorskih službenika u BiH. U istraživanju su učestvovala 504 ispitanika, starosti od 22 do 58 godina, a koja obuhvataju zatvorske službenike zaposlene u Kazneno-popravnim zavodima širom BiH (Zenica, Busovača, Tuzla, Banja Luka, Mostar, Bihać). Za potrebe ovog istraživanja korišteni su Upitnik općih podataka, Upitnik velikih pet plus dva (VP+2-70) i Skala psihološkog blagostanja (SPWB-54).

Rezimirajući dobijene rezultate može se zaključiti da postoji značajna pozitivna ili negativna statistička povezanost između osobina ličnosti i dimenzija psihološkog blagostanja kod zatvorskih službenika. Dimenzije ličnosti Agresivnost, Neuroticizam i Negativna valenca su u negativnoj korelaciji sa svim dimenzijama psihološkog blagostanja, dok dimenzije Ekstraverzija, Savjesnost, Otvorenost i Pozitivna valenca pozitivno koreliraju sa svim dimenzijama psihološkog blagostanja. Između Negativne valence i Svrhe u životu postoji negativna povezanost, ali ta korelacija nije signifikantna.

Ovim istraživanjem dodatno je utvrđen uticaj osobina ličnosti na psihološko blagostanje osobe. Nalaz ovog istraživanja se, takođe, može razmatrati i sa aspekta analize statusa psihološkog blagostanja kao varijable ličnosti. Psihološko blagostanje se može posmatrati kao samostalan konstrukt, koji se u najvećoj mjeri oslanja na bazične dimenzije ličnosti.

Praktični doprinosi dobijenih rezultata u okviru ovog podcilja istraživanja, ogleda se i u činjenici da je potvrđena značajna pozitivna uloga psihološkog blagostanja u optimalnom psihološkom funkcionisanju, održavanju mentalnog zdravlja, te prevenciji emocionalnih poremećaja. S obzirom da dostizanje pozitivnog psihološke funkcionisanja predstavlja jedan od osnovnih ciljeva terapijskog procesa, ovo istraživanje pružiće značajne doprinose za praksu.

Sumirajući rezultate dosadašnjih istraživanja, kao i ovog, može se zaključiti da osobine ličnosti pojedinca, zatim kultura u kojoj živi, ciljevi koje si postavlja, vrijednosti koje ima, načini na koje se suočava sa životnim događajima, ali i stepen u kojem pri tome ostaje u kontaktu sa svojim stvarnim potrebama, emocijama i željama, imaju važnu ulogu u oblikovanju općeg psihološkog blagostanja pojedinca. Za daljnja istraživanja važno je pratiti procese unutar pojedinca, odnosno longitudinalno pratiti fluktuacije psihološkog blagostanja unutar i između pojedinaca, kako bi se dobila što stvarnija slika psihološkog blagostanja u svakodnevnom životu, kao i faktora koji imaju važnu ulogu u tim fluktuacijama. Osim toga, nužno je produbiti i razjasniti međusobne odnose i interakcije navedenih varijabli i procesa, te osobito raditi na razvijanju

osjetljivijih mjernih instrumenata i poboljšavanju metodologije istraživanja psihološkog blagostanja.

Razni eksperimentalni programi i mjere koje bi imale za cilj postizanje viših nivoa psihološkog blagostanja mogli bi doprinjeti i boljoj psihološkoj selekciji, organizaciji rada, radnoj adaptaciji i vođenju tokom karijere zatvorskih službenika.

Rezultati ovog istraživanja, pored navedenog, može poslužiti i kao polazna osnova za buduća naučna istraživanja, ali i kao podloga za neke psihoterapijske programe, posebno kada je u pitanju psihologija rada i organizacije, te klinička psihologija. Isto tako, rezultati ovog istraživanja mogu poslužiti i kao osnova za neke obrazovno-edukativne programe koji se mogu koristiti u obrazovnim ustanovama i u sklopu nekih specifičnih radionica.

Literatura

1. Albuquerque, I., Figueiredo, C., Lima, M. i Matos, M. (2013). The Interplay Among Levels of Personality: The Mediator Effect of Personal Projects Between the Big Five and Subjective Well-Being. *Journal of Happiness Studies*, 14(1), 235-250.
2. Alinčić Zorić, M. (2014). *Eudamonistički pristup blagostanju: Razlike između dva društva*. Doktorska disertacija. Filozofski fakultet, Univerzitet u Novom Sadu, Novi Sad.
3. Bratko, D. i Sabol, J. (2006). Osobine ličnosti i osnovne psihološke potrebe kao prediktori zadovoljstva životom: rezultati on-line istraživanja. *Društvena istraživanja*, 15(4-5), 693-711.
4. Cervone, D., John, O. i Pervin, L. (2008). *Psihologija ličnosti: Teorije i istraživanja*. Zagreb: Školska knjiga.
5. Costa, P.T. i McCrae, R.R. (1980). Influence of extraversion and neuroticism on subjective well-being. *Journal of Personality and Social Psychology*, 38, 668-678.
6. Costa, P.T., McCrae R.R., Zonderman, A. (1987): Environmental and dispositional influences on well-being: Longitudinal follow-up of an American national sample. *British Journal of Psychology*, 78, 299-306.
7. Čolović, P., Smederevac, S. i Mitrović, D. (2014). Velikih pet plus dva: Validacija skraćene verzije. *Primenjena psihologija*, 7, 227-254.
8. DeNeve, K. M. i Cooper, H. (1998). The happy personality: A metaanalysis of 137 personality traits and well-being. *Psychological Bulletin*, 124, 197-229.
9. Diener, E. (1984). Subjective well-being. *Psychological Bulletin*, 95, 542-575.
10. Diener, E., Oishi, S. i Lucas, R. E. (2003). Personality, culture and subjective well-being: Emotional and Cognitive Evaluations of Life. *Annual Review of Psychology*, 54, 403-425.
11. Fredrickson, B. L. (2005). The broaden-and-build theory of positive emotions. U: F. A. Huppert, N. Baylis, B. Keverne (ur.), *The science of well-being*. New York: Oxford University Press.
12. Fulgosi, A. (1997). *Psihologija ličnosti: Teorije i istraživanja*. Zagreb: Školska knjiga.
13. McCrae, R. R. i Costa, P. T. (1991). Adding liebe und arbeit: The full five-factor model and well-being. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 17, 227-232.

14. Larsen, R.J. i Buss, D.M. (2008). *Psihologija ličnosti*. Jastrebarsko: Naklada Slap.
15. Lucas, R. E. (2007). Personality and pursuit for happiness. *Social and Personality Psychology Compass*, 1, 1-15.
16. Lyubomirsky, S., King, L. i Diener, E. (2005). The benefits of frequent positive affect: does happiness lead to success? *Psychological Bulletin*, 131(6), 803-855.
17. Nišević, S. (2006). *Uticaj doživljaja psihološkog blagostanjanja drugih psihosocijalnih faktora na subjektivnu procenu zdravlja*. Doktorska disertacija. Filozofski fakultet, Univerzitet u Novom Sadu, Novi Sad.
18. Padejski, N. (2010). Uticaj dimenzija ličnosti i stilova prevladavanja stresa na psihološko blagostanje. *Primenjena psihologija*, 3(3), 269-282.
19. Rijavec, M., Miljković, D. i Brdar I. (2008). *Pozitivna psihologija*. Zagreb: IEP-D2.
20. Ruini, C., Ottolini, F., Rafanelli, C., Tossani, E., Ryff, C. D. i Fava, G. A. (2003). The relationship of psychological well-being to distress and personality. *Psychotherapy and Psychosomatics*, 72, 268-275.
21. Ryan, R. M. i Deci, E. L. (2001). On Happiness and Human Potentials: A review of research on hedonic and eudaimonic well being. *Annual Review Of Psychology* 2001, 52, 141-166.
22. Ryff, C. D. i Keyes, C. L. M. (1995). The structure of psychological well-being revisited. *Journal of Personality and Social Psychology*, 69, 719-727.
23. Schaufeli, W. B. i Peeters, M. C. W. (2000). Job stress and burnout among correctional officers: A literature review. *International Journal of Stress Management*, 7(1), 19-48.
24. Smith, T. (1979). Happiness: Time Trends, Seasonal Variations, Intersurvey Differences, and Other Mysteries. *Social Psychology Quarterly*, 42(1), 18-30.
25. Soto, C. J. (2015). Is Happiness Good for Your Personality? Concurrent and Prospective Relations of the Big Five With Subjective Well-Being. *Journal of Personality*, 45–55.
26. Tadić, M. (2010). Pregled nekih istraživanja u kontekstu subjektivne dobrobiti. *Društvena istraživanja*, 1-2(105-106), 117-136.
27. Waller, N.G. (1999). Evaluating the structure of personality. In Robert C. Cloninger (Ed.) *Personality and psychopathology*. Washington: American psychiatric Press.

THE RELATIONSHIP BETWEEN PERSONALITY TRAITS AND PSYCHOLOGICAL WELL-BEING OF PRISON OFFICERS

Abstract

Personality traits have been found to be the primary determinants of psychological well-being. The main objective of this research was to establish the relations between personality traits and dimensions of psychological well-being of prison officers. Number of 504 respondents, prison officers of different age and gender that work in the penal-correctional institutions all over Bosnia and Herzegovina, were included in this research. The following measurement instruments were used in the research: The demographic data questionnaire, The Big Five plus Two Questionnaire (B5+2) and Scale of Psychological Well-Being (SPWB). Results of the research showed that there is significant relations between personality traits and

dimensions of psychological well-being. Personality dimensions Aggressiveness, Neuroticism and Negative valence are negatively correlated with all dimensions of psychological well-being, while the dimensions of Extraversion, Conscientiousness, Openness and Positive valence are positively correlated with all dimensions of psychological well-being.

Keywords: *personality traits, psychological well-being, prison officers*

MATEMATIKA

Dr. sc. Safet Penjić¹
Dr. sc. Almir Huskanović
Dr. sc. Hermina Alajbegović

KONSTRUKCIJE DVOSTRUKO REGULARNIH GRAFOVA (DRUGI DIO)

Sažetak

Ovaj rad je nastavak rada „Konstrukcije dvostruko regularnih grafova“, koji je objavljen u Zborniku radova Filozofskog fakulteta 2019. godine, u kojem je uvedena jedna nova potklasa k -regularnih grafova, tzv. klasa dvostruko regularnih grafova. U tom radu je pokazano da ta nova klasa nije prazna, štaviše da ima beskonačno mnogo članova, te su konstruisani primjeri nove klase uz pomoć grafova široko poznatih klasa, kao što su ciklički grafovi, kompletni grafovi i jako regularni grafovi. U ovom radu će biti pokazano kako se mogu konstruisati dvostruko regularni grafovi uz pomoć udaljeno-regularnih grafova i k -regularnih grafova. Istraživanje provedeno u ovom radu može se koristiti za prijenos i povezivanje nekih poznatih činjenica o klasama grafova koji se koriste u konstrukcijama s klasom dvostruko regularnih grafova.

Ključne riječi: graf, dvostruko regularni graf, konstrukcija grafa, udaljeno-regularan graf

Uvod

Prisjetimo se pojmova: k -regularnih, jako regularnih, udaljeno-regularnih i dvostruko regularnih grafova koje smo uveli u [8]. Za graf kažemo da je k -regularan ako svi vrhovi u grafu imaju stepen k (svaki vrh ima k susjeda). Udaljenost između dva vrha u i v u grafu G je broj ivica u najkraćem putu između ta dva vrha.

Definicija 1: Povezan regularan graf G stepena k je jako regularan s parametrima (n, k, λ, μ) ako ima sljedeće dvije osobine:

- bilo koja dva susjedna vrha imaju tačno λ ($\lambda \in \mathbb{N}_0$) zajedničkih susjeda;
- bilo koja dva nesusjedna vrha imaju tačno μ zajedničkih susjeda.

Pretpostavimo da je $G = (V, E)$ graf s n vrhova dijametra d . Za bilo koji vrh $u \in V$ i za bilo koji cijeli broj i , $0 \leq i \leq d$, neka $\Gamma_i(u)$ označava skup vrhova iz V na udaljenosti i od u .

Ako je $v \in \Gamma_i(u)$ i w susjed od v , tada w mora biti na udaljenosti $i - 1$, i ili $i + 1$ od u . Neka $c_i(u)$, $a_i(u)$ i $b_i(u)$ označavaju redom broj susjeda vrha v na udaljenosti $i - 1$, i i $i + 1$ od u .

¹ Ovaj rad je realizacija zajedničkog naučno-istraživačkog projekta pod nazivom *Komplementi ivično-regularnih grafova*, koji je odobren po Konkursu za sufinansiranje naučne i tehnološke saradnje između Bosne i Hercegovine (Univerzitet u Zenici) i Republike Slovenije (Univerzitet u Kopru) za period 2019.-2020. godine.

Definicija 2: Za graf $G = (V, E)$ kažemo da je udaljeno-regularan graf (distance-regular graph) ako parametri $c_i(u)$, $a_i(u)$ i $b_i(u)$ ne zavise od izbora vrhova u i v , već samo od razdaljine i .

Ako je $G = (V, E)$ udaljeno-regularan graf tada parametre $c_i(u)$, $a_i(u)$ i $b_i(u)$ kraće zapisujemo: c_i , a_i i b_i .

Stavimo parametre c_i , a_i i b_i , $0 \leq i \leq d$, u matricu na sljedeći način:

$$\begin{pmatrix} * & c_1 & \cdots & c_{d-1} & c_d \\ a_0 & a_1 & \ddots & a_{d-1} & a_d \\ b_0 & b_1 & \cdots & b_d & * \end{pmatrix}$$

Izravno se vidi da je $c_0 = b_d = a_0 = 0$, $c_1 = 1$ i da je b_0 valencija (stepen) bilo kojeg vrha, pa ako je graf $G = (V, E)$ k -regularan graf tada je $b_0 = k$, valencija grafa. Jednostavno se provjerava da važi jednakost $c_i + a_i + b_i = k$ za svaki i , tako da je srednji red u gornjoj matrici suvišan. Stoga se gornji niz parametara često skraćuje na sljedeći način: $\{k, b_1, \dots, b_{d-1}; 1, c_2, \dots, c_d\}$. Ovaj niz karakterizira udaljeno-regularni graf $G = (V, E)$ i naziva se presječni niz udaljeno-regularnog grafa $G = (V, E)$ (eng. intersection array).

Udaljeno-regularne grafove je prvi put uveo Biggs 1974. godine, prilikom proučavanja nešto uže klase grafova od ove (vidjeti [2]).

Definicija 3: Za k -regularan graf G kažemo da je *CDRG-graf* s parametrima $(n, k, \mu; \lambda_1, \dots, \lambda_p)$ ako ima sljedeće dvije osobine:

- a) bilo koja dva nesusjedna vrha imaju tačno μ ($\mu \in \mathbb{N}_0$) zajedničkih susjeda i
- b) bilo koja dva susjedna vrha imaju λ_i zajedničkih susjeda za neki i ($1 \leq i \leq p$), pri čemu još vrijedi $\lambda_1 > \lambda_2 > \dots > \lambda_p$.

Primijetimo da za parametre $\mu, \lambda_1, \lambda_2, \dots, \lambda_p$ vrijedi $0 \leq \mu, \lambda_1, \lambda_2, \dots, \lambda_p \leq k$.

Definicija 4: Razred od *CDRG-grafa* G je broj indeksa $1 \leq i \leq p$ za koje postoje dva susjedna vrha u G sa λ_i zajedničkih susjeda. *CDRG-graf* razreda 2 nazvat ćemo *dvostruko regularnim grafom* s parametrima $(n, k, \mu; \lambda_1, \lambda_2)$.

Komplement $\bar{G}$ grafa $G = (V, E)$ je graf koji ima isti skup vrhova kao graf G , a dva vrha iz V su susjedna u grafu $\bar{G}$ ako i samo ako nisu susjedna u G .

Klasu dvostruko regularnih grafova su kratko proučavali Z. Xi-en i J. Wei u [7]. Oni su ovu klasu nazvali generaliziranim jako regularnim grafovima. Propozicija 2. se poklapa s jednim dijelom Theorema 1.1 u [7], no uprkos tome smo je ostavili kao dio ovog rada jer smo ovdje dali nešto drugačiji dokaz u odnosu na onaj u [7]. Kao što smo u samom uvodu rekli, mi promatramo novu klasu grafova, tako da na internetu nismo uspjeli pronaći još radova koji imaju preklapanja s temom koju obrađujemo.

Konstrukcija dvostruko regularnog grafa pomoću udaljeno-regularnog grafa

Propozicija 1: Neka je $G = (V, E)$ označava udaljeno-regularan graf s n vrhova, stepena k s presječnim nizom $\{b_0, b_1, \dots, b_{d-1}; c_1, \dots, c_d\}$. Ako je $d \geq 3$, tada je $\bar{G}$ upravo $(n, n - k - 1, n - k - 1 - b_1; n - 2k - 2 + c_2, n - 2k - 2)$ dvostruko regularan graf.

Dokaz: Neka je $x \in V$ proizvoljan vrh. Posmatrajmo razdaljinsku particiju vrha x u G . Koristit ćemo oznake:

$$\begin{aligned}\Gamma_1(x) &:= \{v \in V | d(v, x) = 1 \text{ posmatrano u grafu } G\}, \\ \Gamma_2(x) &:= \{v \in V | d(v, x) = 2 \text{ posmatrano u grafu } G\}, \\ &\vdots \\ \Gamma_d(x) &:= \{u \in V | d(u, x) = d\}.\end{aligned}$$

Do kraja dokaza posmatrat ćemo razdaljinsku particiju vrha x u $\bar{G}$. Primijetimo da je

$$\begin{aligned}\bar{\Gamma}_1(x) &:= \{v \in V | d(u, x) = 1 \text{ posmatrano u grafu } \bar{G}\} = \Gamma_2(x) \cup \dots \cup \Gamma_d(x) \text{ i} \\ \bar{\Gamma}_2(x) &:= \{v \in V | d(u, x) = 2 \text{ posmatrano u grafu } \bar{G}\} = \Gamma_1(x).\end{aligned}$$

Jasno je da je $|\bar{\Gamma}_1(x)| = n - k - 1$. Neka je $z \in \Gamma_1(x)$. Vrhovi x i z nisu susjedni u grafu $\bar{G}$. Tada je $|\bar{\Gamma}_1(x) \cap \bar{\Gamma}_1(z)| = n - k - 1 - b_1$. Naime, b_1 vrhova je bilo susjedno s vrhom z u grafu G , a na udaljenosti 2 od vrha x . To znači da vrh z neće biti susjedan s tim vrhovima u $\bar{G}$, dok će vrh x biti susjedan. Ako bi među susjedima vrha x u $\bar{G}$ bio još neki vrh koji nije susjedan sa z u $\bar{G}$, to bi značilo da je taj vrh bio susjedan sa z , a nije sa x u G , i to bi povlačilo da je taj vrh na udaljenosti 2 od vrha x u G , pa se već nalazi među ovih b_1 vrhova koje smo odbili od ukupnog broja susjeda vrha x u $\bar{G}$.

Neka je sada $u \in \Gamma_2(x)$. Tada postoji c_2 zajedničkih susjeda vrhova u i x u grafu G . Otuda broj zajedničkih vrhova u grafu $\bar{G}$ je $|\bar{\Gamma}_1(x) \cap \bar{\Gamma}_1(u)| = n - k - 1 - a_2 - b_2 - 1 = n - k - 1 - a_2 - b_2 - c_2 + c_2 - 1 = n - k - 1 - k + c_2 - 1 = n - 2k - 2 + c_2$. Ako je $u \in \Gamma_3(x) \cup \dots \cup \Gamma_d(x)$, tada u i x nemaju zajedničkih susjeda u G , pa je $|\bar{\Gamma}_1(x) \cap \bar{\Gamma}_1(u)| = n - k - 1 - k - 1 = n - 2k - 2$. Time je dokaz propozicije završen. ■

Korolar 1: Neka vrijede pretpostavke Propozicije 1 i neka je dijametar grafa $G = (V, E)$ $d = 3$. Tada dvostruko regularan graf $\bar{G}$ ima tačno 4 svojstvene vrijednosti.

Dokaz: Poznato je da udaljeno-regularni grafovi dijametra d imaju $d + 1$ različitih svojstvenih vrijednosti ([5], [3, str. 178]). Povrh toga, svojstvene vrijednosti od $G = (V, E)$ su svojstvene vrijednosti sljedeće $(d + 1) \times (d + 1)$ tridijagonalne matrice:

$$\begin{pmatrix} a_0 & b_0 & 0 & L & 0 \\ c_1 & a_1 & b_1 & M & 0 \\ M & c_2 & a_2 & L & M \\ M & M & 0 & a_{d-1} & b_{d-1} \\ 0 & 0 & L & c_d & a_d \end{pmatrix}.$$

Komplement povezanog regularnog grafa s četiri svojstvene vrijednosti također je takav graf, osim ako je nepovezan (vidjeti[6]).

Propozicija 2: Neka $G' = (V', E')$ označava udaljeno-regularan graf s n' vrhova i presječnim nizom $\{k', b'_1, \dots, b'_{d-1}; c'_1, \dots, c'_d\}$ i neka $G'' = (V'', E'')$ označava jako regularan graf s parametrima $(n'', k'', \lambda'', \mu'')$. Ako je $G = G' \cup G''$, $a'_1 = \lambda''$, $k' = k''$ i $d \geq 3$, onda je $\bar{G}$ CDRG-graf s parametrima $(n' + n'', n' + n'' - k' - 1, n' + n'' - 2k' + a'_1; n' + n'' - 2k' - 2 + \mu'', n' + n'' - 2k' - 2 + c'_2, n' + n'' - 2k' - 2)$.

Dokaz: Izaberimo proizvoljno $x \in V'$ i $y \in V''$. Posmatrajmo razdaljinske particije vrhova x i y u grafovima G' i G'' respektivno:

$$\begin{aligned}\Gamma'_1(x) &:= \{v \in V' | d(v, x) = 1 \text{ posmatrano u grafu } G'\}, \\ \Gamma'_2(x) &:= \{v \in V' | d(v, x) = 2 \text{ posmatrano u grafu } G'\}, \\ &\vdots \\ \Gamma'_d(x) &:= \{u \in V' | d(u, x) = d, \text{ posmatrano u grafu } G'\}, \\ \Gamma''_1(y) &:= \{v \in V'' | d(v, y) = 1 \text{ posmatrano u grafu } G''\}, \\ \Gamma''_2(y) &:= \{v \in V'' | d(v, y) = 2 \text{ posmatrano u grafu } G''\}.\end{aligned}$$

Primijetimo da je $|\Gamma'_1(x)| = k'$, $|\Gamma'_2(x)| + \dots + |\Gamma'_d(x)| = n' - k' - 1$, $|\Gamma''_1(y)| = k''$ i $|\Gamma''_2(y)| = n'' - k'' - 1$.

Do kraja dokaza posmatrat ćemo razdaljinske particije vrhova x i y u $\bar{G}$. Primijetimo da je

$$\begin{aligned}\bar{\Gamma}_1(x) &:= \{v \in V' \cup V'' | d(u, x) = 1 \text{ posmatrano u grafu } \bar{G}\} \\ &= \Gamma'_2(x) \cup \dots \cup \Gamma'_d(x) \cup \{y\} \cup \Gamma''_1(y) \cup \Gamma''_2(y) \text{ i} \\ \bar{\Gamma}_1(y) &:= \{v \in V' \cup V'' | d(u, y) = 1 \text{ posmatrano u grafu } \bar{G}\} \\ &= \Gamma'_1(x) \cup \dots \cup \Gamma'_d(x) \cup \Gamma''_2(y) \cup \{x\}.\end{aligned}$$

Jasno je da je $|\bar{\Gamma}_1(x)| = |\bar{\Gamma}_1(y)|$ ako i samo ako je $k' = k''$ i da je u tom slučaju $|\bar{\Gamma}_1(x)| = n' + n'' - k' - 1$. Dakle, ako je $k' = k''$ onda je $\bar{\Gamma}$ regularan graf valencije $n' + n'' - k' - 1$.

Ako je $z \in \Gamma'_1(x)$, tada x i z nisu susjedni u $\bar{\Gamma}$. a'_1 označava broj susjeda vrha x na udaljenosti 1 od vrha z , drugim riječima to je broj zajedničkih susjeda vrhova x i z u G' . Za svako $z \in \Gamma'_1(x)$ imamo $|\bar{\Gamma}_1(x) \cap \bar{\Gamma}_1(z)| = n' + n'' - 2k' + a'_1 = n' + n'' - k' - 1 - b'_1$ i za svako $w \in \Gamma''_1(y)$ imamo $|\bar{\Gamma}_1(y) \cap \bar{\Gamma}_1(w)| = n' + n'' - 2k'' - 2 + \lambda''$. Ovo implicira da je $|\bar{\Gamma}_1(x) \cap \bar{\Gamma}_1(z)| = \mu = |\bar{\Gamma}_1(y) \cap \bar{\Gamma}_1(w)|$ ako i samo ako je $a'_1 = \lambda''$.

Neka je $u \in \Gamma'_2(x)$. Tada su u i x susjedni u $\bar{\Gamma}$. Za svako $u \in \Gamma'_2(x)$ imamo $|\bar{\Gamma}_1(x) \cap \bar{\Gamma}_1(u)| = n' - k' - 1 - a'_2 - b'_2 - 1 + n'' = n' + n'' - 2k' - 2 + c'_2$ i za svako $v \in \Gamma''_2(y)$ imamo $|\bar{\Gamma}_1(y) \cap \bar{\Gamma}_1(v)| = n' + n'' - 2k'' - 2 + \mu''$.

Za svaki $z \in \Gamma'_3(x) \cup \dots \cup \Gamma'_d(x)$, $|\bar{\Gamma}_1(x) \cap \bar{\Gamma}_1(z)| = n' + n'' - 2k' - 2$. Također, za svako $w \in V''$, $|\bar{\Gamma}_1(x) \cap \bar{\Gamma}_1(w)| = |\bar{\Gamma}_1(y) \cap \bar{\Gamma}_1(z)| = n' + n'' - 2k'' - 2$.

Time je dokaz propozicije završen.

Propozicija 3: Neka $G_1^{(i)} = (V_1^{(i)}, E_1^{(i)})$ označava jako regularan graf s parametrima $(n^{(i)}, k^{(i)}, a_1^{(i)}, c_2^{(i)})$ ($1 \leq i \leq l$) i neka $G_2^{(j)} = (V_2^{(j)}, E_2^{(j)})$ označava udaljeno-regularan graf s

$n^{(j)}$ vrhova ($l + 1 \leq j \leq h$) i s presječnim nizom $\{k^{(j)}, b_1^{(j)}, \dots, b_{d-1}^{(j)}; c_1^{(j)}, \dots, c_d^{(j)}\}$, gdje je $d \geq 3$ i $l + 1 \leq j \leq h$. Ako je $G = G_1^{(1)} \cup G_1^{(2)} \cup \dots \cup G_1^{(l)} \cup G_2^{(l+1)} \cup \dots \cup G_2^{(h)}$ onda je $\bar{G}$ CDRG-graf s $n = n^{(1)} + \dots + n^{(l)} + n^{(l+1)} + \dots + n^{(h)}$ vrhova, valencije $k = n^{(1)} + \dots + n^{(l)} + n^{(l+1)} + \dots + n^{(h)} - k^{(1)} - 1$ i parametrom $\mu = n^{(1)} + \dots + n^{(l)} + n^{(l+1)} + \dots + n^{(h)} - 2k^{(1)} + a_1^{(1)}$ ako i samo ako je $k^{(1)} = k^{(2)} = \dots = k^{(l)} = k^{(l+1)} = \dots = k^{(h)}$ i $a_1^{(1)} = a_1^{(2)} = \dots = a_1^{(l)} = \dots = a_1^{(h)}$.

Dokaz: Slično dokazu Propozicije 3.

Konstrukcija dvostruko regularnog grafa pomoću k -regularnog grafa

Propozicija 4: Neka je $G = (V, E)$ k -regularan graf s n vrhova, dijametra $d \geq 2$, s osobinom da postoji cijeli broj λ , takav da za svako $x \in V$ i $y \in \Gamma_1(x)$ vrijedi: $|\Gamma_1(x) \cap \Gamma_1(y)| = \lambda$. Tada je $\bar{G}$ CDRG-graf s n vrhova, valencije $n - k - 1$ pri čemu je $\mu = n - 2k + \lambda$.

Dokaz: Neka je $x \in V$ proizvoljan vrh. Posmatrajmo razdaljinsku particiju vrha x u G . Uvedimo oznake: $\mathcal{M}_1 := \Gamma_1(x)$, $\mathcal{M}_2 := \Gamma_2(x)$, ..., $\mathcal{M}_d := \Gamma_d(x)$ posmatrano u grafu G . Do kraja dokaza posmatrat ćemo razdaljinsku particiju vrha x u $\bar{G}$. Očito je $\bar{\Gamma}_1(x) = \mathcal{M}_2 \cup \dots \cup \mathcal{M}_d$, $\bar{\Gamma}_2(x) = \mathcal{M}_1$. Jasno je da je $|\bar{\Gamma}_1(x)| = n - k - 1$.

Ako je $z \in \bar{\Gamma}_2(x)$, tada x i z nisu susjedni u $\bar{G}$, ali jesu u G , pa u G imaju λ zajedničkih susjeda. Otuda je: $|\bar{\Gamma}_1(z) \cap \bar{\Gamma}_1(x)| = n - 2k + \lambda$. Time je dokazana tvrdnja propozicije.

Na isti način se dokaže i:

Propozicija 5: Neka su $G_1 = (V_1, E_1)$, $G_2 = (V_2, E_2)$, ..., $G_h = (V_h, E_h)$, $h \geq 0$, k -regularni grafovi s n_i ($1 \leq i \leq h$) vrhova respektivno i dijametra $d \geq 2$, te sa sljedećom osobinom: postoji cijeli broj λ takav da je za sve $x \in V_1 \cup V_2 \cup \dots \cup V_h$ i $y \in \Gamma_1(x)$, $|\Gamma_1(x) \cap \Gamma_1(y)| = \lambda$. Ako je $G = G_1 \cup G_2 \cup \dots \cup G_h$, tada je $\bar{G}$ CDRG-graf valencije $n_1 + n_2 + \dots + n_h - k - 1$ i $\mu = n_1 + n_2 + \dots + n_h - 2k + \lambda$.

Primjedba 1: Ako je $G = (V, E)$ nepovezan graf, tada je njegov spektar unija svih spektara njegovih komponenti povezanosti. Osim toga, ako je graf G k -regularan i ima svojstvene vrijednosti $k = \theta_1 \geq \theta_2 \geq \dots \geq \theta_n$, tada su svojstvene vrijednosti grafa $\bar{G}$: $n - k - 1, -1 - \theta_n, \dots, -1 - \theta_2$ (vidjeti [3]). Perron–Frobeniusov teorem neposredno implicira da ako je G povezan graf s $n \geq 2$ vrhova, onda najveća svojstvena vrijednost λ_{max} ima višestrukost 1 (vidjeti [1]). Zbog toga, ako je G k -regularan graf s l različitih svojstvenih vrijednosti i s osobinom da postoji cijeli broj λ , takav da za svako $x \in V$ i $y \in \Gamma_1(x)$ vrijedi: $|\Gamma_1(x) \cap \Gamma_1(y)| = \lambda$, tada graf $\bar{G}$ ima tačno l različitih svojstvenih vrijednosti.

Zaključak

Kada se definiše neka nova klasa elemenata (skup) u matematici, matematičari prvo razmatraju egzistenciju takvih objekata i kardinalnu moć te klase (skupa), čime se opravdavaju dalja istraživanja vezana za novu klasu (skup). Proučavajući definicije regularnih, jako regularnih

i kvazi-jako regularnih grafova prirodno nam se nameće i definicija dvostruko regularnih grafova. Konstrukcije dvostruko regularnih grafova, rađene prema uzoru na konstrukcije kvazi-jako regularnih grafa (vidjeti [4]), a koje su provedene u ovom radu i u radu [8] pokazuju da ova klasa grafova ima beskonačno mnogo elemenata, te da zbog toga zaslužuje i pažnju. Primjeri dvostruko regularnih grafova koji su dobiveni u ovom radu mogu biti od velike koristi prilikom proučavanja osobina grafova kao što su: sparivanje, savršeno sparivanje i l -proširivost na ovoj klasi grafova.

Reference

1. [1] R. B. Bapat, Regular Graphs. In: Graphs and Matrices. Universitext. Springer, London, 2010., https://doi.org/10.1007/978-1-84882-981-7_6
2. [2] N. L. Biggs, Algebraic Graph Theory, Cambridge University Press, Cambridge, 1974, second edition 1993.
3. [3] A. E. Brouwer, W.H. Haemers, Spectra of graphs, Springer-Verlag, Berlin-New York, 2012; dostupno na internetu: <https://homepages.cwi.nl/~aeb/math/ipm/>
4. [4] F. Goldberg, On quasi-strongly regular graphs, *Linear Multilinear Algebra*, 54 (2006), 437 – 454
5. [5] E. R. van Dam, J. H. Kollen, H. Tanaka, Distance-Regular Graphs, *The electronic journal of combinatorics*, 2016., <https://doi.org/10.37236/4925>
6. [6] E. R. van Dam, Regular graphs with four eigenvalues, *Linear Algebra Appl.*, 226/228, (1995), 135-162
7. [7] Z. Xi-en, J. Wei, Complements of distance-regular graphs, *Journal of mathematics*, Vol. 36 (2016), Issue(2), 234-238
8. [8] Dž. Zečić, H. Alajbegović, S. Penjić, Konstrukcije dvostruko regularnih grafova, *Zbornik radova Filozofskog fakulteta u Zenici*, No. 17 (2019), 268 – 276, ISSN 2637-2088, <https://ff.unze.ba/nauka-i-istrazivanje/zbornici-radova/>